281.6
0-90

281(91.542)
Ո-61

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ԵՒ ԻՐ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ, ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ, ՎԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆԸ,

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆԸ, ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆԸ,

ԴԱՒԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, ՈՒ ՆԵՐԿԱՅ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ.

Նախապէս գաղղիերէն հրատարակեց եւ յետոյ հայերէնի վերածեց

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆԵԱՆ

ՆԱԽԿԻՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼԻՍ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉՔ Վ. ԵՒ Հ. ՏԷՐ-ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

1912

04.09.2012

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՀԱԿԱՀԱՄՈՒՆԵԱՆ ԽՆԴԻՐԻՆ ՇՈՒՐՋԸ

Gli Armeni cattolici orientali, *rivista storico-polemica*. *Costantinopoli*. *Tip*. *Centrale*. 1870. 8⁰ երես 117.

Il Reservurus, ovvero la Turchia ed il papato, *studi giuridici*. *Roma Tip*. *Rechiedei*. 1872. 8⁰ երես 35.

Les droits civils et la libertê réligieuse des catholiques d'Orient. *Rome*. *Tip*. *Bartoli*. 1872. 8⁰ երես 24.

La question arménienne, *articles historiques publiés dans* l'Espérence de Rome, *Rome*. 1872-73. 4⁰ յոդ. 16.

Lettere sulla questione armena, *pubblicate nel* Rinnovamento cattolico, *Bologna*. 1872-73. 8⁰ յոդ. 15.

Le Vatican et les Arméniens, *Rome*. *Tip*. *Bartoli*. 1873. 8⁰ երես 307

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ ԲԱՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՆԵՐԲՈՂԵԱՆ Ի ՏՕՆԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ, արտասանեալ 1870 յունիս 27. *Կոստանդնուպոլիս*. 1870. Մեհմուալի Հավաթիս չրագիրի թիւ 858.

ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆ Ի ՄԱՀ ՊՕՂՈՍ ՊԼԻՔ ՏԻՒՉԵԱՆ, արտասանեալ 1871 փետրուար 26. *Կոստանդնուպոլիս*. տպ. *Կենդրոնական*. 1871. 4⁰ երես 13.

ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆ Հ. ԿՂԵՄԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՍԻՊԻԼԵԱՆ, արտասանեալ 1878 յունիս 18. *Կոստանդնուպոլիս*. տպ. *Մասխար*. 1878. 4⁰ երիւղեան երես 9.

ՀԱՑՈՑ ԱՆՑԵԱԼՔ, ՆԵՐԿԱՑ ԵԻ ԱՊԱԳԱՑ, արտասանեալ 1879 յունուար 8. *Կոստանդնուպոլիս* 1879. Մասխ չրագիրի թիւ 2230-2240.

ՀԱՑՈՒԹԵԱՆ ՀՈԳԻՆ, արտասանեալ 1879 մայիս 26. *Կոստանդնուպոլիս*. տպ. *Քիրիշճեան*. 1879. 16⁰ երես 39.

ՄԻՈՒԹԻՒՆ ՀԱՑՈՒԹԵԱՆ, արտասանեալ 1879 նոյեմբեր 17. *Կոստանդնուպոլիս*. տպ. *Դամատեան*. 1879. 16⁰ երես 56.

04 NOV 2009
281.6
O-96 ար
5 40
1004/32422

ՀԱՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ԵՒ ԻՐ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ, ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ, ՎԱՐԶՈՒԹԻՒՆԸ,

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆԸ, ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆԸ,

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, ՈՒ ՆԵՐԿԱՅ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ.

Նախապէս գաղղիերէն հրատարակեց եւ յետոյ հայերէնի վերածեց

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆԵԱՆ

ՆԱԽԿԻՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

ՏՊԱՐԱՆԻՑ Պ. ԵՒ Հ. ՏԷՐ-ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

1912

ՀԱՅԿ. ՍԲՐ. ՄԱՇՏՈՑԱՑ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

8710

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Վ. ԵՒ Հ. ՏԷՐ-ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ, Կ. ՊՈԼԻՍ

ՆԱԽԱԲԱՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Առաջին տպագրութեան սպառելուն եւ զանազան կողմերէ եղած խնդրանքներուն հետեւանքով՝ գիրքիս երկրորդ տպագրութիւնը մամուլի յանձնած վայրկենիս, բարոյական մխիթարութիւն եւ գոհունակութիւն մը կը զգամ տեսնելով, որ մեր Ազգայիններ իրենց եկեղեցիով կը հետաքրքրուին եղեր, եւ իրաւ չէ եղեր թէ Հայերը կորուսած ըլլան իրենց եկեղեցին սիրելու եւ իրենց եկեղեցիով զբաղելու հայրենասաւանդ զգացումները:

Այս զգացումին աւելի ոյժ տալու համար երկրորդ տպագրութիւնը խնայողական պայմաններով կարգադրած եմ, որպէս զի աւելի դիւրամատչելի ըլլայ հաւրութեան զանազան դասակարգերուն:

Երկրորդ տպագրութեան մէջ, առաջինին մէջ սպրդած բանի մը ակամայ վրիպակներու ուղղութենէն զատ, պարունակութիւնը միեւնոյնն է:

Կատարելապէս մխիթարուած եւ վարձատրուած պիտի համարիմ զիս, եթէ կարենամ որեւէ չափով եւսմանզեւս արծարծել Ազգայնոց սիրտերուն մէջ մեր Ազգային, Սուրբ եւ Ուղղափառ, եւ միանգամայն լայնախոհ եւ ներողամիտ եկեղեցւոյն համար սէրն ու յարգանքը:

Մ. Ա. Օ.

Բերա, 1912 Մարտ 1/14

ՆԱԽԱԲԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ իւր իսկական տեսակէտէն նկատել, անոր բնութիւնը ճշդութեամբ բացատրել, անիկայ օտարներուն հաւատարմութեամբ ծանօթացնել, անոր նկատմամբ տարածուած սխալ տարաձայնութիւնները պարզել, այս էր շատոնց իմեր ունեցած բաղձանքս, բայց պաշտօնական զբաղմանց անողոք հարկը անոր գործադրութիւնը կը խափանէր: Հազիւ թէ այդ արգելքէն զիս ազատ զգացի, առաջին ձեռնարկներէս մին եղաւ ինծի յանձնիխ գործադրութիւնը, որուն հրատարակութիւնը սանձնեց Փարիզի հրատարակիչներէն Ernest Leroux, հայրենացան Frédéric Macler ուսուցչապետին միջնորդութեամբ:

Աշխատասիրութիւնս համեստ չափի մէջ պարփակուած է, եւ ծանրաբեռնեալ ուսումնասիրութեանց կերպարանը չունի, որովհետեւ նպատակս էր ընթերցողներու հաճութեան եւ դիւրաւ ըմբռնողութեան յարմար, եւ պարզ տեղեկութեան ծառայող գիրք մը պատրաստել, եւ. ոչ թէ բնագրատական եւ հետազօտական տեսութիւններով ընդլայնել: Գաղղիերէն լեզուով գրելս ալ նոյնպէս ունեցած նպատակիս հետեւանքն էր. կը դիտէի օտարներուն միտքը լուսաբանել Հայասաանեայց Ուղղափառ Եկեղեցւոյն նկատմամբ: Օտարազգիներ շատ անբաւական տեղեկութիւններ ունեցած են մեր հերիւնին նկատմամբ. իսկ ազգային օտարադաւանիներ, աւելի իրենց ընթացքը արդարացնելու ջանացած են, Հայոց Եկեղեցւոյն հերիւնը չթափանցելով, եւ միշտ իսկ պատմական եղելութիւնները այլագունելով:

Եւրոպական մամուլին հեղինակաւոր բնագրատները նպաստաւոր ընդունելութիւն յայտնեցին համեստ աշխատանիխս: Ինձի աւելի գոհունակութեան առիթ տուաւ անոնց խոստովանութիւնը, թէ

ցարդ գրեթէ անծանօթ մնացած նիւթի մը վրայ՝ բաւարար տեղեկութիւն կը սպասային:

Գործս նկատեցին իբր *Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան եւ սկզբունքներուն ճիշդ եւ գրեթէ կատարեալ ամփոփումը, որ նշանաւոր կերպով կ'արհողջացնէ իրենց լեզուով գտնուած աստուածաբանական գրականութեան դատարկը* (Francis Chaponnière). եւ միանգամայն *կը շրագրնէ Արեւելքի խնդիրներով շահագրգռուող Արեւմուտցիներուն զգացած մեծ պակասը* (Edwin Pears): Որովհետեւ, կ'ըսեն, *կը բացատրէ Արեւելեան հրեղէնութեան խորհրդին ու արտայայտութիւնները, զորս Արեւմուտցիներ մեծ օգտակարութեամբ պիտի կարդան.* Նկատի առնելով գլխաւորապէս *այն մխրճեան կապը՝ որ եկեղեցին ազգին հետ կը միացնէ, եւ այն գաղափարներու ազատամտութիւնը՝ որ Հայոց Եկեղեցւոյն տիրապետ ժողովրդականութեան արդիւնքն է* (A. de Stefano): Նոյն գիրքը, կ'ըսեն, *պիտի շահագրգռէ մանաւանդ անոնք, որ կը գթային արհամարհներով նուիրուած ժողովուրդի մը՝ կրօնական եւ պատմական խնդիրներով:* Մեր Եկեղեցւոյն մասին տեսութիւններս ալ իւրացնելով կը յարեն, թէ *նա իր հնատուն նկարագիրովը կրցած է հինգերորդ դարեն ասդին առանձնական հաշիշներով չկեղծանիլ, եւ հաւատամքի ողջամիտ մնացած է, ժողովուրդին հետ շփումը չկորսնցնելով* (Albert Houtin): Միանգամ իսկ եկեղեցական խնդիրներու նուազ հետաքրքրութիւն մը կը գնահատեն մեր եկեղեցին, որ *դատարկի կիտերը նուազագոյն չափի կը վերածէ, կրօնական պաշտամունքը կատարեալ ծանրութիւններ չբարդեր, իրմէ դուրս եղողները փրկութենէ չզրկեր, հապէս ժողովրդական կազմութիւն ունի, եւ աշխարհական տարրին հետ կապակցեալ կը մնայ, իր մատակարարութիւնն իսկ անոր ձեռքը յանձնելու աստիճան* (Victor Chapot): Կ'ընդունին թէ *Հայոց Եկեղեցւոյն ուսումնասիրութիւնը, հրատապ է Արեւմտեան եկեղեցիին ալ, որուն նուիրապետութիւնը աշխարհական տարրեն կը մեկուսանայ, երբոր զայն չհրնար կառավարել:* Իսկ գիրքին պարունակութիւնը կը գտնեն *ուղիղ ու ճիշդ ընդունութեամբ ամփոփուած եւ ստոյգ կամ հաւանականացոյց եղերութենէ վրայ հիմնուած, եւ խնամքի կշռադատութեամբ ուսումնասիրուած* (Angelo de Gubernatis): Վերջապէս մեծ հեղինակութիւն մը կը վկայէ, թէ *այդ գիրքը*

հիմնապէս կը ճանչցնէ շատ հին եւ շատ սկզբնաւորեալ եկեղեցի մը, որ պահուած ու զարգացած է ուրիշ եկեղեցիներու ազդեցութենէն դուրս, ամենից զերիշխանութիւնը երբէք չէ ճանչցած, եւ հաւատարմութեամբ պահպանած է Արեւելեան նախնական հրեղէնութեան ժառանգութիւնը. ինչ կերպով որ այն կազմուած էր առաքեալներուն անմիջապէս յաջորդող դարուն մէջ (Hyacinthe Loyson): Այդ դատողութիւնները աննախատեսելի նպատակին ծառայած լլլալուն գոհունակութիւնը կը ներշնչեն:

Իսկ ինչ որ ինձի գրեթէ անակնկալ մը եղաւ, ազգային ըրջանակին եւ ազգային մամուլին մէջ արտայայտուած համարձակ գնահատումն էր, որով նոյնիսկ մերայնոց հետաքրքրութեան յարմար ու կարեւոր նկատեցին այդ հրատարակութիւնը. եւ մինչեւ իսկ օգտակար դատեցին, որ *այդ աշխատութիւնը ծառայէր իբրեւ ձեռնարկ մեր հոգեւոր դպրոցներուն, իբրեւ չարագոյն դասագիրքը Հայոց Եկեղեցւոյ մասին (Մշակ).* եւ բացարձակ յայտարարեցին, թէ *ամեն Հայու մատենադարանին մէջ գտնուելու արժանի է այս գիրքը, որ Արեւելքի ամենեն ազատական եկեղեցիին վրայ կը խօսի, Արեւմուտքի ամենեն անկաշկանդ միտքի տէր հրեղէնայ մատենագիրի ոճովն ու ներշնչումովը (Բիւզանդիոն):*

Ասկէ առաջ եկաւ նոյն աշխատութիւնը հայերէնի թարգմանելու միտքն ու առաջարկը, որուն սկիզբէն համամիտ չգտնուեցայ, քանի որ խմբագրութիւնը իսկապէս օտարներու ուղղուած լեզուով ու ոճով պատրաստուած էր. մինչդեռ յօժարակամ հաւանեցայ ռուսերէնի եւ անգլիերէնի թարգմանել ուզողներուն: Բայց առաջարկներուն կրկնութիւնը եւ փափաքներուն զօրանալը՝ գիս ալ համակերպելու բռնադատեցին, մանաւանդ երբոր գերազնիւ եւ եկեղեցասէր ազգային մը, Կարապետ Եփեճեան Աթապեան, Զմիւռնիոյ առեւտրական հրապարակի գլխաւորներէն, պատրաստակամութիւն յայտնեց տպագրական ծախքերուն ձեռնտուութեան: Ահա թէ ինչպէս եւ ինչու առաջիկայ հրատարակութեան ձեռնարկեցի:

Այս տեղ իդեպ կը սեպեմ անցողակի ակնարկել ինչինչ բնապատութեանց, որոնք մեր հռոմէադաւան ազգայիններէ ոմանց կողմէն յայտնուեցան: Իրողութիւնը շատ բնական էր, քանի որ իմ

տեսութիւններս իրենց նպաստաւոր չէին: Իսկ պատմական կէտերու մասին, արդէն լիւած եմ, թէ տարբեր կարծիքներ ալ կը գտնուին, բայց նպատակս չէ եղած եւ չէ՝ ինձադատական հետազօտութեանց հետեւիլ այդ գրուածին մէջ, այլ ընդհանրացեալ եւ ընկալեալ դրութեամբ յառաջել: Ազգային եկեղեցւոյ մասին առանձին աշխատութեան ձեռնարկած եմ, եւ անոր մէջ տեղի կը գտնեն պէտ եղած բացատրութիւնները:

Գաղղիերենէ հայերէն *վերածել* բսի մակագիրին մէջ, եւ ոչ *թարգմանել*. վասնզի ստիպուած էի բացատրութեանց ոճը ոչնւս օտարներու ուղղուած ձեւերով պահել: Երբեմն ալ պէտ եր մերայնոց նուազ ծանօթ կէտերը աւելի յստակ կերպով պարզաբանել: Ասկէ զատ եւրոպական լեզուներ շատ մը նեղաբանութիւններ ունին, որոնց համապատասխանը հայերէնի մէջ գնուած չէ, եւ պէտ կ'ըլլայ դարձուածներով բացատրել: Նոյն իսկ բառերու սեռերը, որ մեր մէջ չկան, կը ստիպեն կրկնութիւններով խնդիրը նեղել: Այդչափ տարբերութիւններ հասարակ թարգմանողի մը ալ մեղադրանք չեն կազմեր, քող որ նեղկայ պարագային, նոյնիսկ հեղինակը է՝ որ իւր գրածին թարգմանիչը կը լինի: Աւելի երկարել պէտ չեմ տեսներ՝ նեղկայ հրատարակութեան պատճառն ու նպատակը ու պարագաները բացայայտ կերպով ծանուցանելու համար:

Մեր Ազգային Եկեղեցւոյն անկեղծ սէրն է, եւ անոր իսկութեան մասին կազմած համոզումս է, որ ինչպէս կեանքիս եւ գործերուս նոյնպէս գրիչիս եւ խօսքերուս կ'առաջնորդեն. փափաքելով միշտ՝ Հայաստանեայց սուրբ եւ առաքելական Ուղղափառ Եկեղեցին աւելի սիրելի ընել իրենցերուն, եւ յարգելի օտարներուն:

Բերա, 1911 ապրիլ 2/15

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ԳՐԵՑ Մ. ՊԼՐԹՐԱՆ ՊԱՐԼԻՁԻ

Հայոց եկեղեցւոյ պատմութեան վրայ հրատարակութիւն մը, զոր գրած է նոյն եկեղեցւոյ բարձրաստիճան ներկայացուցիչներէն մէկը, անշուշտ պէտք է իբր օգտակարագոյն հրատարակութիւն ճանչնալ: Ներկայ աշխատութիւնը ճշդութեամբ կը պատկերացնէ արեւելեան քրիստոնէութիւնը իր վարդապետութեամբ, իր հաստատիքներով, իր նուիրապետութեամբ, ու միեւնոյն ատեն քաղաքական և կենցաղական ուսումնասիրութեանց ալ կը նպաստէ: Այս եղած է իր Հեղինակին ալ նպատակը, որ ուզած է ամէնուն դիւրամատչելի ընծայել իր նիւթը. հետեւաբար պէտք չէ անոր մէջ փնտռել Հայաստանի քրիստոնէութիւն ընդունելէն մինչև մեր օրերը կատարեալ և տարեգրական պատմութիւն մը: Այսպէս ըրած ըլլալու համար, Հեղինակը պարտաւոր պիտի ըլլար վկայութեանց ներքև խճողել իր գործը. իսկ նա վախցած է իր ընթերցողները յոգնեցնել այնպիսի մանրամասնութիւններով՝ որ անոնց հաճելի պիտի չըլլային: Անոր համար նա գոհ եղած է յառաջ բերել նշանաւոր եղելութիւններ, և այն պարագաները միայն, որոնք աւելի կը նպաստէին Արեւելեան աշխարհի կարեւորագոյն մէկ ճիւղը մօտէն ճանչնալու և ճանչցնելու:

Այդ պատմութիւնը աւելի չհագթիա կը գտնայ անով, որ հեղինակը, Օրմանեան Սրբազան, ընիկ արեւելցի մըն է, և տասնւերիւ տարի Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքական աթոռին վրայ գանուած է: Հետեւաբար ներկայ աշխատութիւնը չնմանիր այն սովորական և աննշան հրատարակութեանց, որոց հեղինակները իրար ընդօրինակելով բան մը մէջտեղ կը նետեն: Ասկէ զատ Հեղինակը, ձեւին և ոճին գեղեցկութեան հետեւող մը չէ, և իր պիրքը միմիայն սկզբունքներու և եղելութիւններու արձագանգն է: Ընթերցողը պիտի տեսնէ թէ որչափ ալ ուղղամիտ է, և թէ ինչպէս միայն համոզման վրայ հիմնուելով գրած է, այլ և միտքի այնպիսի անկախութեամբ մը, որ զարմանք կը պատճառէ Եւրոպացի

ընթերցողներու, որոնք վարժ չեն այդչափ ազատութեամբ գրող եկեղեցականներու հանդիպիլ։

Միւս կողմէ ուզիղ պիտի չըլլար կարծել, թէ այս գիրքին մէջ յայտնուած զգայուններդ միմիայն Հեղինակին յատուկ են։ Ինչու որ գաղափարներու ազատութիւնը բացարձակապէս անհրաժեշտ է Հայոց Եկեղեցւոյն, և հետեւանք է անոր ժողովրդական կազմակերպութեան։ Երբ մէկը սոյն եկեղեցւոյ կազմած ու կերպաւորած հաստատութիւնը կ'ուսումնասիրէ, իր աչքին զարնող առաջին կէտն է՝ եկեղեցականութեան անջատուած դասակարգ մը չկազմելը։ Անոր մէջ Եկեղեցին և Ազգը միևնոյն և միակ հաստատութիւն մը կը կազմեն։ Երկուքին մէջ ալ ոչ ազգայնութեան և ոչ հեղինակութեան պայքար կայ, և ոչ ալ ուրիշ որևէ մրցում մը։ Ուստի պէտք չէ որ մէկ մը կարծէ, թէ հաստատութեան գլուխը պատրիարք մը ըլլալուն համար, Հայոց ազգը կրկերին ներքև գտնուի։ Այս գիրքին մէջ պիտի տեսնուի, թէ այն բարձրաստիճան եղեղեցականին ամէն գործերը մասնագիտին քննութեան ենթարկուած են, և թէ եկեղեցւոյ վարչութիւնը կատարեալապէս աշխարհականներու ձեռքն է։ «Թուրքիոյ մէջ, կը գրէ Հեղինակը, եկեղեցին կը մասնակարարուի ամբողջապէս աշխարհականներէ բազկացած և թաղեցիներէ ընտրուած խորհուրդի մը ձեռքով»։ Եւ քիչ ետքը կ'աւելցնէ, թէ «Աշխարհական տարրին մասնակցութիւնը կը յայտնուի նախ և առաջ կրօնական պաշտօնեաներու ընտրութեամբը»։ Պէտք է նաև դիտել, որ աշխարհականներէ ընտրուած և անոնց քննութեան ենթարկուած եկեղեցականութիւնը, միմիայն կամաւոր նուէրներով և նպաստներով կ'ապրի, ինչ որ զինքը ամբողջապէս հաստատակներու կամեցողութեան կ'ենթարկէ։ Այս կերպով աշխարհականը եկեղեցւոյ մէջ կ'ըլլայ, և կղերը ազգին հետ սերտ կերպով միացած մարմին մը կը կազմէ։ Վերջապէս երկու տարրերը այնպէս իրարու խառնուած և իրարու մէջ թափանցած են, որ կարծես թէ Հայ ազգին համար կազմուած է Ազգային Եկեղեցի բացատրութիւնը։

Այդ կէտը այնչափ սոյդ է, որ քրիստոնէութեան գտնուելէն իվեր՝ Հայ ազգը այդ գիտակցութիւնը ունեցած է։ Այդ գիտակցութիւնը հաստատի սկզբունքով հաստատուեցաւ չորրորդ դարուն սկիզբը, և անկէ իվեր ազգին բախտը եկեղեցւոյ բախտին հետ միացած ըլլալէ երբեք չդադրեցաւ։ Հայոց Եկեղեցին կազմակերպութեան և պահպանութեան զարմանալի սկզբունք մը ունեցաւ։ Հայը, իբր եկեղեցւոյն ապահովելով, ոչ միայն միաւորութեան և

կապակցութեան կեդրոն մը գտաւ անոր մէջ, այլև փրկութեան տապան մը, որուն մէջ ազատեց ու պահեց ինչ որ զինք անցեալին հետ կը կապէր, աւանդութիւններ և սովորութիւններ, լեզու և գրականութիւն։ Առանց երկրպագութեան, այդ չափերու սերտ կապակցութեան և նոյնութեան, և աշխարհական տարրին հետ զգայուններու համաձայնութեան չնորհիւն է, որ Հայ Եկեղեցին պահած է ներոզամտութեան և ազատամտութեան սկզբունքները։ Բայց աւելի խորունկ պատճառներ ալ կան դիտելիք։

Հայը կը հաւատայ, թէ ո՛չ մի եկեղեցի, ինչչափ ալ ընդարձակ և կարեւոր ըլլայ, չկրնար ամբողջ քրիստոնէութիւնը ներկայացնել. թէ մասնաւոր եկեղեցիներ, զատ զատ առնուած ատեն, կրնան սխալիլ. թէ միայն Ընդհանուր եկեղեցւոյ կը պատկանի դատանական որոչումներու մէջ անսխալ ըլլալու առանձնաշնորհութիւնը։ Նա կը հաւատայ նաև, որ եթէ դաւանութիւնները անփոփոխ պէտք է մնան, որովհետև անոնք են ներկայն իւր ծագումին հետ կապող թելերը, սակայն միւս կողմէն պէտք է դիւրութիւններ ընծայել պարզ վարդապետական կէտերու նկատմամբ։ Պարզ վարդապետութիւնը ժամանակին ըմբռնումին արտայայտութիւնն է, և հետեւաբար փոխուելու ալ ենթակայ է, որովհետև ոչ մի բան փոփոխականութեան օրէնքէն ազատ չէ։ Սխալած ըլլալ չեմ կարծեր բսելով, թէ ամէն զարգացումներուն սերմերը այդ սկզբունքներուն մէջ կը պարունակուին։

Արեւելեան եկեղեցիներուն դերը, իբր պահպանութեան նախախնամութեան, Հեղինակին կողմէ մէկ բառով մը բացատրուած է երբ կ'ըսէ, թէ նախնական եկեղեցիներ ազգութեանց համաձայն կազմուեցան։ Այդ կազմակերպութեան առիթ առաւ անշուշտ այն հարկը, որ կը ծագէր իւրաքանչիւր ազգութեան իւր լեզուով Աստուածայնը փարատելու պահանջէն։ Այս կերպով պէտք եղաւ այրուբէններ գտնել այն լեզուներուն որ չունէին, որպէս զի կարենան սուրբ գիրքեր գործածել. և դպրութիւն չունեցող ազգերու համար ասիկայ առաջին քայլ մը եղաւ դէպի մտաւորական կեանքը։ Այսպէս եղաւ Հայերուն համար հինգերորդ դարուն մէջ, և Սլաւներուն համար ինիներորդ դարուն մէջ։ Առանց այդ պարագային հաւանական է որ չատ մը ազգային տարրներ անկասկիծ հատաքոյթներ եղած պիտի ըլլային՝ առանց ներքին հաստատութեան, և դիւրաբեկամբ պիտի հալէին ու ձուլուէին տիրապետող ժողովուրդներու բազմութեան մէջ։ Բայց անոնք ապրելու համար պարտաւորուեցան իրենց եկեղեցիներուն չուրջը ամփոփուիլ, և եկեղեցիներու

Հովանւոյն ներքեւ չարունակեցին ապրիլ, վերակենդանութեան նախանձախնդրական ժամուն ակնկալութեամբ: Այսպէս է, որ հետզհետէ երեւան եկան չատ մը ազգութիւններ, որոնք մեռած ու ջնջուած կը կարծուէին: Ութեւտասաներորդ դարուն մէջ Յոյներու գոյութիւնը մոռցուած էր. եւ ոչ ոք կը մտածէր թէ Ռում կոչուած ռայա ժողովուրդը պիտի կարենայ չատուկ մարմին մը կազմել իր անկախ ազգութիւն: Երբոր Յոյներ ազատութիւն ստացան, հրապարակագիրներ ե դիւանագէտներ ուրիշ բան չէին տեսներ Արեւելքի մէջ, բայց եթէ Որթոդոքս Յոյներ ամէն տեղ: Անոնք կ'անդիտանային տակաւին Դանուբի և Պալքաններու Սլաւներուն գոյութիւնը, զոր դիւրաւ կը չփոթէին 1821'ին յանկարծ ընդհանուր մտադրութեան առարկայ դարձած Յոյն տարրին հետ: Նոյն իսկ Յոյներն ալ անխորհրդ գոհունակութեամբ մը կը սիրէին այդ սխալ ըմբռնումը հոչակել. Բիւքրէոս ալ 1856'ին կը գրէր «Յոյն Որթոդոքս անունին ներքեւ կը հաւկցուին ամէն քրիստոնեաներ, ինչ ցեղէ ալ ըլլան, որոնք Օսմանեան մակարդին ներքեւ կ'ապրին» Ազգութեանց չարժումէ կոչուած մեծ երեւոյթը, այդ յուսախաբութիւնները փարատեց: Ազգային զգացումը, Արեւմտեան գաղափարներու չփմամբը արթնցաւ, և ինչ որ Արեւելեան ժողովուրդներու գիտակցութեան մէջ կը քնանար, ոչ նուազ ուժգնութեամբ չարժուեցաւ անոնց սիրտին մէջ, քան որչափ եղած էր Իտալացւոց և Գերմանացւոց սիրտին մէջ: Անոնք սկսան նորէն ազգային զգացումով ապրիլ, իրր թէ երբեք այդ զգացումին ընդհատում կրած չըլլար, հին աւանդութիւնները ներկային կապեցին, և իրարու նմանցնելով արծարծեցին ինչ որ կրնար իրենց զարգացման նպաստաւոր ըլլալ: Եփեսոսի Եօթն Մանկանց աւանդական քունին նման, ասոնք ալ յանկարծ արթնցան, առանց իսկ կասկածելու թէ չատ դարեր անոնց քուն մը անցուցած են: Ինչ որ առաւելապէս զարմանալի է, այն զգացումներու նոյնութիւնն է, զոր Հայ ազգը պահած է, և որով Հայեր իրարու միացած են: հակառակ իրենց բոլոր աշխարհի մէջ ցրուած ըլլալնուն:

Այս է պատճառը որ կրօնական խնդիրը չէ դադրած կենսական խնդիր մը ըլլալ բոլոր Արեւելքի քրիստոնեայ հասարակութեանց մէջ: Կրօնքի նշանակութիւնը միշտ չատ մեծ է անոնց համար, և ներկայ դարուն հոգին հագիւ կրցած է անոնց միտքերը չօչափել: Եթէ ներկայ սերունդները չեն ուզեր այլեւս կղերկն առաջնորդուիլ, ինչպէս առջի տուներ, ասով մէկտեղ ոչ ոք կը մտածէ խզել այն կապը, զոր Ազգը հաստատած է Եկեղեցւոյ հետ: Ես չատ և չատ յստակ տպաւորութիւն ստացած եմ, որ

Հայը, եթէ հաւատալէ ալ դադրի, հաւատացեալ մը ըլլալէ չդադրիր: Նա ներքնապէս կը զգայ, որ եթէ իր Եկեղեցւոյ նշանակութիւնը վերցուի, բոլոր իր ազգայնութիւնն ալ կը կործանի:

Եթէ Հայ ազգը, իր քրիստոնէութեան դարձէն ետքը, պահ մը իր զգայման չափին մէջ դադար մը զգայ, պէտք է վերագրել պատմական բացառիկ պարագաներուն դժբախտութեան: Կղզիացած իր բարձրաւանդակներուն մէջ, և գաղթող ժողովուրդներու և սիրապետող հրոսակներու մեծ ուղեգիծին վրայ գտնուած, Հայոց աշխարհը եղաւ այն սոսկմանափակ ասպարէզը, ուր յուզուեցան և լուծուեցան հին Ասիոյ բոլոր խնդիրները: Եօթներորդ դարէն սկսելով, մինչև վերջին տասնեակ, արշաւանքներ արշաւանքներու յաջորդեցին, աւերածներ կոտորածները մղեցին, և մէկ խօսքով, իր պատմութիւնը երկար վկայաբանութիւն մը եղաւ, Հեղինակին ազգու բացատրութեան համեմատ: Հայաստան պարտաւորուեցաւ բիրտ ոյժին առջև տեղի տալ, բայց նոյն իսկ օրինակը չտեսնուած դառն լախտի մը ներքև ընկճուելով ալ, կրցաւ գոնէ էականը ազատել ընդհանուր նահապետականութենէ, այսինքն է իր կեանքը, և կեանքին հետ վերակենդանութեան սորունները, որոնք օգտակար եղան թէ իրեն և թէ ուրիշին, և պիտի կազմեն Թուրքիոյ վերակազմութեան պէտք եղած ոյժերէն մէկը:

Ամէնուն գիտցած մէկ բանն է, թէ Թուրքեր, իրենց աստուածապետական սկզբունքներուն ազդեցութեան ներքև, գրեթէ բան մը չը փոխոխեցին իրենց սիրապետած ժողովուրդներուն ներքին կացութեանը մէջ: Անոնք գոհացան համակերպիլ Դուբանին պատուէրներուն, որ իրեն հաւատացեալներուն կը հրամայէ, չաղթուածներուն թողուլ իրենց ունեցածները, բաւական է որ խարաճ կամ գլխահարկ վճարեն: Քրիստոնեաներ, այդ կարգադրութիւններէ օգտուելով, ներքին կազմակերպութիւնին պահեցին որչափ կրցան, և իրենց սեփական կենցաղով ապրեցան, միչտ հպատակ մնալով այն սիրապետող ազգին, որուն հետ կապուած էին:

Պատրիարքը, որ Բարձրագոյն Դուռէն կ'ընդունէր իր հաստատութիւնը, եղաւ օրինաւորապէս ճանչցուած Միլլեթ պաշը կամ ազգապետ մը, այսինքն պատասխանատու գլուխ մը քաղաքական իշխանութեան հանդէպ: Նա կը հսկէր հարկերու հաւաքումին, որ կը կատարուէր իր պաշտօնեաներուն ձեռքով և իր երաշխաւորութեամբ: Իրեն տեսանին կը հանուէին բոլոր դատական խնդիրները, ըլլան քաղաքական կամ պատժական, որոնք որ կապակցութիւն ունէին ամուսնութեան կամ անհատականութեան հետ:

Ցոյներն ալ յարեւնման վարչութեան ենթարկուած էին, որովհետեւ Մէհէմմէտ Բ. ուրիշ բան ըրած չէր, բայց եթէ Հայերուն ալ տարածել ան պայմանադրութիւնները զոր տուած էր Ցոյներուն պատրիարք Գեննադիոսին։

Պէտք է դիտել, որ Հայերուն իրենց եկեղեցւոյն հետ ունեցած այդ կապակցութիւնը, երբեք իրենց արգելք չեղաւ նոր գաղափարներու ալ հետեւելու։ Հակառակ իրենց անհատական կացութեան, ընկերական և քաղաքական զարգացման գործունէութիւնները չատ աւելի նշանաւոր եղաւ, քան որչափ ինչ կրնար ենթադրուիլ։ Գլխաւորապէս Հայերուն մինչդարգութեամբն է, որ իրենց Մահմետական հայրենակիցները սկսան արեւմտեան գաղափարներու և սովորութիւններու հետ չխուիլ։ Հայերուն մէջէն է որ Սուլթան Մահմուտ գտաւ իր առաջին գործակիցները այն ձեռնարկներուն մէջ, որոնց աննկուն և յամառ նախաձեռնութիւնն ունեցաւ։ Նա դիտցաւ օգտակար ընել Հայերուն գործի համար ունեցած յարմարութիւնները, ու եւմտական գարձուածներու համար ունեցած յաջողութիւնները։ Եթէ պետական վարչութեան անկարգութիւնները չըլլային, Արեւելք չատ աւելի մեծ օգուտներ քաղած կ'ըլլար Հայերուն վաճառականական հանճարէն և ճարտարարուեստական կարողութենէն։

Առաջին անգամ հրատարակուած 1839 տարւոյ Հաթթը Շէրիֆէն եաքը, որ քրիստոնեաներու ազատագրութեան հիմնական օրէնքը՝ և պետական աչխարհականացման նախաքայլը եղաւ, Հայերուն առաջին մտածումը եղաւ, նոր Երուսղէմ գաղափարներէն և կերպերէն ինչինչ իրենց սեփականել։ Նախ և առաջ ուզեցին պատրիարքին իչխանութիւնը նուազել, աչխարհական տարրին մեջ համամասնութիւնը ընդարձակելով։ Ասով վերադարձած կ'ըլլային իրենց եկեղեցւոյն կազմակերպական ոգւոյն, որ կ'արգելու եկեղեցականաց գերակչռութիւնը քաղաքական չրջանակի մէջ։ Նախ 1847'ին երկու ժողովներ հաստատեցին որ պատրիարքին հետ գործերը վարեն, թէպէտև դրամատէր ազգանին հակառակութիւն կը ցուցնէր։ Երկու ժողովներէն մէկը եկեղեցականներէ կը բաղկանար՝ հոգեւոր կան վարչութեան վրայ հսկելու համար, և միւսը աչխարհականներէ՝ քաղաքական գործերով զբաղելու համար։

Վերջապէս 1860'ին ազգը, այդ առաջին յաջողութեամբ զօրացած, Սահմանադրութիւն մը կազմեց, պետական հաստատութեամբ, որուն հիմնական ուղղութիւնն էր ժողովրդական դիրչխանութեան սկզբունքը։ Իրաւ Սահմանադրութիւնը միայն Հայ

ազգին մատնած չարիքը կը կարգադրէր, բայց միանգամայն նչանաւոր յեղափոխութիւն մը կը գործէր Արեւելքի սովորութեանց մէջ։ Սահմանադրութիւնը ազգին գլուխը կը պահէր պատրիարքը, իր պաչտօնական մինչնորդ հաստատութեան և կառավարութեան մէջտեղ։ Հարկաւ չէին կրնար ազգային կազմակերպութեան այդ կարեւոր կէտը փոփոխել, առանց ազգին տրուած առանձնաչնորհումները վտանգի ենթարկելու. բայց դժուարութիւնը հեռացուցին պատրիարքին գործերը Ընդհանուր ժողովին հսկողութեան և քննութեան ենթարկելով։ Այդ նոր կարգադրութեանց չնորհիւ, սկսան ինքնին չատաչ գալ և ծաղկիլ չատ մը ընկերական և կենցաղական զարգացման կէտեր, և ասով կը յայտնուէր թէ ինչչափ մեծ էր ժողովուրդին մէջ լաւագոյն կացութեան մը անհամբերութիւնը։ Սահմանադրութեան գլուխը գտնուող հիմնական սկզբունքներուն մէջ գրուած է, թէ Ազգը կ'ուզէ որ երկու սեռէ հանուկները, ինչ որ ալ ըլլայ իրենց վիճակը, ամէնքն ալ առանց խտրութեան ընդունին կրթութեան բարիքը, և գոնէ անհրաժեչտ եղող գիտելիքները ստացած ըլլան։ Ասով հաստատած կ'ըլլար ծրագիր մը, զոր տակիւ քսան տարի առքը պիտի հաչակէր Հանրապետական Գաղղիան, նախնական կրթութեան օրէնքով։ Այդ նպատակին պէտք եղած ծախքը հոգալու համար, Ազգը, որ արդէն իր տուրքերը պետութեան կը վճարէր, պարտաւորեցաւ ինք իրեն վրայ գոհողութեան նոր բեռ մը բարձել։ Այդ գոհողութիւնները անով աւելի ծանր կը գտնային, որ Ազգը պարտաւոր էր արդէն իր նպատանիներով պահպանել բարեպաչտական և բարեգործական բազմաթիւ հաստատութիւններ։

Այդ կենցաղական բարելաւութիւններ, զոր Ապտիւլ-Ազիզի ներողամիտ կառավարութիւնը դիւրացուցած էր, չէին կրնար չյուզել իր չքնորհչին կասկածոտ և անվստահ տեսութիւնները։ Ապտիւլ-Համիտ դէպ աչքով նկատեց այդ տարօրինակ երեւոյթը, որով ազատասիրական վարչութիւն մը կը ծաղկէր իր բռնապետական կառավարութեան հովանւոյն ներքև, լաւ աչքով չտեսաւ որ Հայը, թէպէտ սարկայած և ընկճուած իրրև Օսմանեան հպատակ, ազատարար ապրի իրրև իր եկեղեցւոյն անդամ։ Ասոր համար այն դրութիւնը երկար պիտի չտեւէր։ Շուտով Հայերը կասկածելի դարձան թէ Թուրքիոյ և թէ Ռուսիոյ մէջ հաւասարապէս, և այսուհետեւ հանգստութեան վայրկեան մը չկրցան ունենալ։

Այս պատճառով, Թուրքիոյ ժողովուրդներէն և ոչ մէկը, որչափ Հայը, այնչափ ուրախութեամբ չողջունեց ազատական կառավարութիւնը, զոր Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութիւնը հռչա-

կեց, և կառավարութիւնը ընդունելու բռնադատուեց 1908 յուլիսին։ Հայերը այդ անակնկալ պատահարին մէջ տեսան, ոչ միայն քմահաճ կառավարութեան մը զեղծումներուն դէմ երաչխաւորութիւն մը, այլ և զարգացման նուիրագործում մը, ինչ որ արդէն իրենց սովորական դարձած էր, և որուն կը դիմէին իրենց բնական ձգտումնեերով։ Այդ բանին մէջ միտքերու համաձայնութիւն մը կար, որ զօրեղապէս պիտի օգնէր համերաշխութիւնը հաստատելու, և ասանկ ալ եղաւ արդեամբ։ Բայց նոր կառավարութիւնը փորձեց աւելի առջև անցնիլ։ Նա կարծեց թէ ատենը հասած է կրօնական հասարակութեանց առանձնաշնորհումները ջնջել, իբր աւելորդ բաներ։ Նա մտածեց թէ նոր վարչութեան պատշաճ էր նոր պայմաններ յարմարցնել։ կասկած չունինք, թէ Հայերը հեռու չեն այդ տեսութիւններուն համաձայնելէ։ Անոնք ամենևին մանաւորութեանց գաղափարներ չունին, և երբեք կամք չունին համերաշխութեան գործին արգելքներ յարուցանել։ Անոնք գիտեն թէ գործնական կացութիւնը, որ այժմ կը տիրէ, խորհրդարանական վարչութեան հիմնական կէտերուն հետ համաձայն չէ, և որչափ ատեն որ այդ հակառակութիւնը կը մնայ, օրէնսդիր իշխանութիւնը ազգային կամքին վրայ հաստատուած չկրնար ըսուիլ, և թէ պէտք է որ միութեան գործը հաւասարութեան վրայ հիմնուած ըլլայ։ Բայց առանց ուրանալու ստացուած արդիւնքներուն կարեւորութիւնը, Քրիստոնեաները կը սպասեն որ կառավարութիւնը նոր ճիգ մըն ալ ընէ, և յեղափոխութիւնը մինչև իր վերջին կէտը յառաջ մղելով, Օսմանեան պետութիւնը որչափ հնար է կատարեալ աշխարհականացման ճանապարհն վրայ դնէ։ Այն ատեն միայն ինքնին պիտի իյնան բաժանման միջնորմները, որոնք այժմ իրարու դիմաց գտնուող ազգութիւնները իրարմէ կը զատեն։ Վասն զի եթէ կրօնքը մինչև հիմայ իրենց տեւականութիւնը ապահովեց, միևնոյն ատեն ալ ղիրենք իրարու ներհակ գտնուելու բարոյապէս օգնեց։ Բարենորոգմանց ընդհանուր չարժում մը միայն կրնայ այդ նպատակին հասցնել։ Անոր համար ալ առաջին պայման է, — ինչ որ պէտք չէ երբեք նկատողութենէ հեռացնել — , որ միտքերը կանխաւ պատրաստուին դպրոցներով և ազատութեան գործնական վարժութեամբ։

Միայն այդ կերպով կրնան զանազան ազգութիւններ իրարու հետ միանալ, և հաստատուն միաւորութիւն մը կազմել, որ կրնայ ամէնուն հասարակ եղող հայրենիքը մեծութեան և բարօրութեան հասցնել։

Bertrand BAREILLES.

Կոստանդնուպոլիս, 1910 յունիս 1

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ա.

ԻՆՉ Է ՄԵՐ ՆՊԱՏԱԿԸ

100Կ
32422

Ներկայ աշխատութեամբ միտք չենք ունեցած հասարակութեան ընծայել երկար ուսումնասիրութեամբ պատրաստուած գիրք մը։ Այն խնդիրները որ Ընդհանուր Եկեղեցւոյ կամ մասնաւոր Եկեղեցիներու չորջը կը յուզուին, ընդարձակ ասպարէզ կը բանան քննադատական, պատմական և իմաստասիրական վէճերու, որոնց մէջ մտնելու միտք չունինք. միւս կողմէն այս չէ այն գիտինը որուն վրայ մենք նպատակ ունինք կանգնիլ։ Պէտք է խոստովանիլ, թէ Եկեղեցին տակաւին ամբողջապէս կը պահէ իր գոյութիւնն ալ, իր ազդեցութիւնն ալ, հակառակ այն ծանր հարուածներուն, զորս նոր հոգւով գործողներ կարծած են անոր հասցնել։ Վարդապետութեան ինչինչ կէտեր իրր անտեղի նկատուած են, պատմական ինչինչ եղելութիւններ իրրև առասպելներ մէկ կողմ դրուած են, բայց ասով մէկտեղ, թէ Ընդհանուր Եկեղեցին և թէ մասնաւոր Եկեղեցիներ, չեն դադրած, նոյնիսկ քաոսներորդ դարուս մէջ, նշանաւոր կենսականութիւն մը պահել։ Մտաւորական զարգացման ձգտումներն ալ, քաղաքական և պետական կեանքերն ալ, պատաւորուած են նկատի առնել այն ոյժը, զոր կրօնական սկզբունքներ տակաւին հոգիներուս վրայ կը ներգործեն։

Հայը, մինչև հիմայ գրեթէ մոռցուած, քանի մը տասնեակ տարիներէ ասդին այժմկութիւն ստացաւ։ Իր անցեալը, իր ներկայն և իր ապագայն ուսումնասիրութեանց գլխաւոր կէտեր տեսան կազմել։ Վերջապէս ամէն ոք սկսաւ չհանգրդռուիլ այդ հին ազգութեան պարագաներով, որ բազմաթիւ դարերու ընթացքին և ամենէն աւելի դառն արկածներու շրջանին մէջ, չդադրեցաւ իր անչքնջելի կենսականութեան համար յայտնի փաստեր ընծայել։ Եթէ որևէ ազգի մը կենսականութեան գաղտնիքը թափանցելու

համար անհրաժեշտ է անոր կրօնքին ուսումնասիրութիւնն ընել, պէտք է ընդունիլ, թէ այս տեսակ աշխատութիւն մը անօգուտ չէ, մանաւանդ երբ դիտողութեան առնուի, որ Հայոց Եկեղեցին, — որ մեր պարագային մէջ Հայ Ազգութեան հետ ալ նոյնացած է —, նշանաւոր դեր մը ունեցած է ազգային կեանքին մէջ:

Այս ասանկ ըլլալով մէկտեղ, Հայոց-Եկեղեցին հազիւ թէ ճանչցուած է աշխարհի մէջ: Եկեղեցական և կենցաղական ուսումնասիրութեանց տեսլի հետամուտ մատենագիրներն ալ, իրենց մտաղրութեան առարկայ չեն ըրած այս եկեղեցին: Բայց հակառակ իր համեստ կացութեան և իր վիճակին մէջին մնալուն, նա չատ մեծ և առաջնակարգ ու նշանակելի կարեւորութիւն ունի, այն սկզբունքներու և այն վարդապետութիւններու տեսակէտէն, որք անոր սեփական են: Մենք կը կարծենք թէ անոր սկզբունքները արժանի են իրը հիմնակէտ նկատուիլ այն գաղափարական մեծ նպատակին, որ է քրիստոնէութեան միութիւնն ու պարզութիւնը:

Բայց չկանխենք եղրակացութեան յանգիլ, այլ յառէտ աշխատինք խնդիրին մէջը մտնել: Այդ նպատակով մենք նախ համառօտ տեղեկութիւններ պիտի տանք այդ Եկեղեցւոյն պատմութեան, վարդապետութեան, բարեկարգութեան և գրականութեան վրայ: Այդ բանը պիտի ընենք այնպիսի կերպով մը, որ այն եղրակացութիւնը որուն կ'ուզենք առաջնորդել ընթերցողը, բնական և դիւրին կերպով մը յայտնուի, տրամաբանական ոճով եղրակացուի, և ընթերցողին միտքին մէջ տեղ ընէ:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Բ.

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ԾԱԳՈՒՄԸ

Այժէն եկեղեցիներու ծագումին վերաբերող եղելութիւններ անմոռանալի վարագոյրի մը ներքև ծածկուած են, և մեր հետազօտութիւններէն կը խուսափին. որովհետև կը պակսին այն վաւերագիրները՝ որոնք պիտի լուսաբանէին առաջին առաքեալներուն գործերը, և ընդհանրապէս բոլանդակ առաքելական գործունէութիւնը: Հռոմէական եկեղեցին ալ, որ այդ տեսակէտէն ամէնէն նպաստաւոր դիրքն ունեցած է, քանի որ նոյն իսկ կայսերութեան մայրաքաղաքին մէջ իր ծագումն առած է, նա ալ ծանր դժուարութեանց դիմաց կը գտնուի, երբոր տարկ կ'ըլլայ Ս. Պետրոս առաքեալին Հռոմի մէջ անցուցած ժամանակը ճշդել, մինչդեռ այս խնդիրը իրեն համար էական կէտ մըն է, քանի որ անոր վրայ կը հիմնէ բոլոր իր վարդապետական կազմածը: Այս պատճառով եկեղեցական պատմութիւնը, երբ սեպհ հաստատուն փաստեր չգտնէր, կը գոհանայ առասպելական հաւանականութեան փաստերով, աւանդութեանց վրայ հիմնուած պատճառաբանութիւններով, և չարունակութեամբ հաստատուած եղելութիւններով: Բաւական է որ հաւանականութեամբ ցոյց տրուած կէտերը, դրականապէս հաստատուած և պատմութեամբ ստուգուած եղելութիւններու հետ հակասութեան մէջ չգտնուին: Ասկէ աւելին պէտք չէ պահանջել Հայոց Եկեղեցիէն ալ, իրեն ծագումը հաստատելու համար:

Հայոց Եկեղեցւոյն նախնական և հաստատուն աւանդութիւնը իրեն սկզբնական հիմնադիրներ կը ճանչնայ Ս. Թադէոս և Ս. Բարթողիմէոս առաքեալները, զորս ինքն յատուկ կոչմամբ ալ Առաջին Լուսաւորիչք Հայաստանեայց կ'անուանէ: Անոնց գերեզմաններն ալ իրրև նուիրական սրբավայրեր կը յարգէ և կը պահպանէ, Արտագի (Մակու) և Աղբակի (Պաչքալէ) վանքերուն մէջ, որոնք Հայաստանի

հարաւ-արեւելեան կողմը կը գտնուին: Բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներ համամիտ են Ս. Բարթողիմէոս առաքեալին նկատմամբ եղած աւանդութեան մասին, և համաձայնութեամբ կ'ընդունին թէ՛ անոր առաքելական չրջանը, և թէ՛ Հայաստանի մէջ քարոզած և այնտեղ մարտիրոս եղած ըլլալը: Աղբան կամ Աղբանոս անունը, զոր օտարներ տուած են անոր մարտիրոսութեան տեղւոյն, կը համաձայնի Աղբակ կամ Աղբակոս անունին, որ նուիրագործուած է Հայոց աւանդութեամբ և գերեզմանին գոյութեամբ: Իսկ Թադէոս առաքեալին նկատմամբ աւանդութիւններ կը տարբերին: Այն աւանդութիւնը որ կը պատմէ, թէ Ս. Թադէոս Դիդիմոս (երկուորեակ), Ս. Թովմաս առաքեալի եղբայրը, Եդեսիա գացած և անկէ Արտազ անցած է: Յոյներու և Լատիններու կողմէն ճանչցուած չէ: Ասորիներու աւանդութիւնն ալ, որ Թադէոս Դիդիմոսի գոյութիւնը կ'ընդունի, չհամաձայնիր անոր Եդեսիայէ Արտազ անցնելուն մասին: Բայց եթէ ասորերէն գրուածը լաւ զննենք, դժուար չէ անոր մէջ ալ տեսնել կամաւոր աղաւաղումներ, և նոյն իսկ ժամանակագրական վրիպակներ, որոնք պատմուած եղելութիւնները մինչև քրիստոնէութեան երկրորդ դարը կրնան յետաձգել: Բայց մենք պիտի կու տանք, թէ առանց այս աւանդութեան ալ, Ս. Թադէոս առաքեալի անունը հաստատուն կը մնայ Հայ եկեղեցւոյ աւանդութեան համաձայն. որովհետև հնար է հիմնուիլ ուրիշ մէկ աւանդութեան վրայ, որուն համեմատ Հայաստանի մէջ աւետարանական քարոզութեան սկզբնաւորութիւնը կը վերագրուի Ս. Յուդա Թադէոս առաքեալին, որ Ղեբէոս ալ կոչուած է: Այդ վերջին աւանդութիւնը, որուն Յոյն ու Լատին եկեղեցիներն ալ կը ձայնակցին, և նոյն իսկ Հայ մատենագիրներն ալ իբր ճշմարտանման և պատմութեան համաձայն կը նկատեն, բաւական է հաստատելու և արդարացընելու Հայ եկեղեցւոյ աւանդութիւնը, ինչպէս նաև Արտազի վկայարանին ու գերեզմանին վաւերականութիւնը նուիրագործելու:

Առաքելականութեան կնիքը, զոր Հայոց եկեղեցին ամէն տեղ իրեն սեփականած և իւրացուցած է, և զոր ամէն պաշտօնական գրութեանց մէջ համարձակօրէն հռչակած է, մէկ կողմէն կը հաստատէ անոր սկզբնական և նախնական ծագումը, և միւս կողմէն կը հաւաստէ անոր ուղղակի ինքնուրոյն սկզբնաւորութիւնը, առանց ուրիշ հնագոյն եկեղեցւոյ մը գործակցութեան:

Առաքելական ծագումը, որ ամէն քրիստոնեայ եկեղեցիներէ իբր պայման կը պահանջուի. որպէս զի Քրիստոսի՝ եկեղեցւոյ երկնաւոր Հիմնադիրին հետ միացնել և կապակցել ըլլալնին հաստատուի,

երկու տեսակ է: Մէկը ուղղակի ծագում է, երբոր եկեղեցին անմիջապէս առաքեալի մը անձնական քարոզութեամբ սկսած է, միւսը անուղղակի է, երբոր ծագումը յառաջ եկած է առաքեալներէ հաստատուած ուրիշ եկեղեցւոյ մը միջնորդութեամբ: Ըստ այսմ Հայոց եկեղեցին ամենայն իրաւամբ կրնայ հռչակել և իրեն սեփականել ուղղակի առաքելական ծագումը:

Սովորաբար ընդունուած ժամանակագրութիւնը Ս. Թադէոս առաքեալին քարոզութեանց ումբը տարի միջոց կը վերադրէ (35—43), և տասը վեց տարի ալ Ս. Բարթողիմէոս առաքեալին քարոզութեանց (44—60): Բայց մենք աւելորդ կը նկատանք թուականներու և տեղերու մանրամասն հետազօտութեանց մանել, որոնք յաճախ անյուծանելի վիճաբանութիւններու տեղի կու տան:

Բաւական ըլլայ գիտնալ, թէ Հայոց եկեղեցւոյ ուղղակի առաքելական ծագումը ստոյգ և անհերքելի եղելութիւն մը պէտք է նկատուի եկեղեցական պատմութեան մէջ, յարեւնման ուրիշ առաքելական եկեղեցիներու ծագումին: Եթէ երբեք այն աւանդական և պատմական աղբիւրները՝ որ այս եղելութիւնը կը հաստատեն, քննադատական դիտողութեանց կրնան ենթայիլ, դիտել կու տանք, որ Հայ եկեղեցւոյ աւանդութեանց դէմ յարուցուելիք քննադատութիւնները, աւելի զօրաւոր չեն քան այն քննադատութիւնները, որոնք յարուցուած են այն եկեղեցիներուն ծագումին մասին, որոնք ընդհանրապէս իբրև առաքելական ճանչցուած են:

Գ.

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ սիրուն կրնաք դարձաւ չորրորդ դարուն ճիշդ սկիզբը, 301 տարին, իսկ անկէ առաջ միշտ հալածանքներու ենթարկուած էր: Մենք մտածիւր կ'ընդունինք, որ առաջին երեք դարերու չրջանին՝ Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան գոյութիւնն ու զարգացումը հաստատող յիշատակներէն մեզի հասածները, թէ քիչ են և թէ լիուլի չեն: Այդ յիշատակները իրենց առատութեան կողմէն չեն կրնար բաղդատութեան մանել այն յիշատակներուն հետ, որ նոյն չրջանէն մեզի հասած են Յունահռոմէա-

կան աչխարհին պատմութիւնէն։ Սակայն յիշատակներու պակասութիւնը, չկրնար երբեք եղելութեան մը չդոյութեան վրայ համարուիլ։

Ճունահռոմէական աչխարհը այն աստեն իրեն քաղաքակրթութեան գագաթնակէտին վրայ էր, թալմաթիւ մատենագիրներ և իմաստուններ ունէր, և իւր դպրոցներով մտաւորական զարգացման գլուխը կը գտնուէր։ Աւոր հակառակ Հայաստան դեռևս անուսումնութեան խաւարին մէջ կը մնար. ոչ միայն զարգացեալ գրականութիւն մը չունէր, այլ նոյն իսկ սեփական այրուբէնի ալ կարօտը կը քաչէր։ Այդ հանգամանքներու մէջ, յայտնի է, թէ Հայոց համար դժուար՝ և գրեթէ անհնարին էր պատմութիւններ գրել և յիշատակներ աւանդել իրենց ժամանակին եղելութեանց վրայ, որոնցմէ յետագանները կարենային օգտուիլ։ Ասով մէկտեղ, ինչինչ դէպքեր՝ զորս ազգային աւանդութիւնը մեզի հասուցած է, և ինչինչ պատմական յիշատակներ՝ զորս օտարազգի մատենագիրներէ կը քաղենք, իրարու խառնուելով կատարելապէս կը բաւականան ցուցնել, թէ ընդհատ ժամանակներու մէջ քրիստոնէութիւնը իսկապէս գոյութիւն ունեցած է Հայաստանի մէջ։ Այդ, ուղիղ տրամաբանութիւնը չներեր ընել, որ քրիստոնէական հաւատքի տարածումը հետզհետէ ընդհատուած և վերսկսած, կամ թէ պարբերական խաւարումներ ունեցած ըլլայ այդ չրջանին մէջ։ Մեզի հասած աւանդական և պատմական յիշատակներ, որչափ ալ իրարմէ անջատ և ժամանակով ընդհատուած ըլլան, սակայն քանի որ չարաչարութիւն մը կը կազմեն, բաւական են հաստատելու, թէ քրիստոնէութիւնը չարունակական և տեւողական գոյութիւն ունեցաւ Հայաստանի մէջ առաջին երեք դարերու չրջանին ատեն։

Այդ յիշատակներու կարգին, նախ եւ առաջ պիտի յիշենք աւանդութիւն մը, որ Արտաղի աթոռին վրայ եօթը եպիսկոպոսներու անունը կու տայ որք են, Զաքարիա տանուտէնց սարի, Զեմենտոս չորս, Աստներսէհ տանուտէնց, Մուչէ երեսուն, Շահէն քահանայենց, Շաւարչ քահանայ, և Դեւոնդիոս տանուտեսրը։ Այս տարեթիւերը գումարելով կը հասնինք երկրորդ դարուն վերջերը։

Ուրիչ աւանդութիւն մըն ալ Սիւնեաց աթոռին վրայ ութը եպիսկոպոսներ կը յիշէ. որոնք յաջորդած են Եւստաթէոս առաքեալին, որ աւետարանը քարոզած է այդ նահանգին մէջ։ Աստնք ալ են Կումայ, Բարկայ, Մուչէ որ հաքէն Արտաղի աթոռին անուցած է, Մովսէս Տարոնացի, Սահակ Տարոնացի, Զրուանդատ, Ստեփանոս և. Յովհաննէս։ Այս եպիսկոպոսներուն ալ ժամանակները մերձաւորապար հաչուով կը հասնին երրորդ դարուն սկիզբները։

Միւս կողմէն Եւսեբիոս կեսարացի, կը յիշէ Աղեքսանդրիոյ հայրապետ Դիոնեսիոսի մէկ նամակը, զոր գրած է չուրչ 254'ին, Հայոց եպիսկոպոս Մեհրուժանի, զոր վերոյիչեալ Արտաղու եպիսկոպոսներուն յաջորդը պէտք է ճանչնալ. նկատի առնելով թէ՛ պարագայէս Հայոց կոչումը, և թէ՛ Մեհրուժանի արեւելեան անունը։

Հայոց Եկեղեցին իւր ծննդոցյեին և յայտնութիւնքին մէջ ունի առաքելական դարերու մէջ նահատակուած չատ մարտիրոսներու ալ անուններ։ Այս կարգին առաջին յիշատակուածն է Ս. Սանդուխտ արքայազուն իչխանուհին. անոր հետ կը յիշուին Ս. Զարմանդուխտ ազնուազգի տիկինը, Ս. Սամուէլ և Ս. Իսրայէլ նախարարները, և Ս. Թադէոս առաքեալին հետ նահատակուած Հազար վկաները։ Կը յիշուին ետս Ս. Բարթողիմէոսի հետ նահատակուած Ս. Ոգուհի արքայազարմ իչխանուհին և Ս. Տերենտիոս զօրավարը, և Ս. Բարթողիմէոսի սչակերտած երեք կուսանները, Մարիամ Ճուսկանեան, Աննա Որմզդատեան և Մարթա Մաքսիմեան։ Ձիչենք եւս Ս. Ոսկեանց և Ս. Սուքիասեանց տօները, որք են Ս. Ոսկի չորս ընկերներով, և Ս. Սուքիաս տասնուերիր ընկերներով, որոնք նահատակուած են երկրորդ դարուն սկիզբները։ Լատին մարտիրոսագիրքն ալ կը յիշէ Ս. Արարատեան վկաները, որք են Ս. Ակակիոս զօրավար տասն հազար զինուորակիցներով, որք նահատակուած են Հայաստան, Արարատ գաւառը. Այդրիանոսի կայսրութեան ատեն։

Այդ յիշատակներուն պէտք է կցենք վկայութիւն մը՝ զոր մեզ կ'ընձեռէ Տերտուղիանոս, երկրորդ դարու հռչակաւոր եկեղեցական մատենագիրը։ Սա չատաչ բերելով Գործք Առաքելոց գիրքին Բ. Գլուխին 9 համարը, ուր յիշուած են կարգաւ այն օտար երկիրները, որոնց լեզուները լսուեցան պենտեկոստէի հրաչալի օրը, Միջագետքի և Գամիրքի մէջտեղ կը յիշէ Հայաստան, և ոչ Հրէաստան, ինչպէս կ'ընթեռնունք աստուածաչունչի սովորական օրինակներուն մէջ։ Այդ Հրէաստան երեք չէր կրնար օտար երկիրներու կարգը դասուիլ, և յայտնի ալ է, որ Հրէաստան Միջագետքի և Գամիրքի մէջտեղը չգտնուիր։ Տեղագրական ճշդութեամբ և տրամաբանական պահանջմամբ Միջագետքի և Գամիրքի կամ Կապադովկիոյ մէջտեղ գտնուող երկիրը Հայաստանն է։ Օգոստինոս Հիպպոնացին ալ կրկնած է Տերտուղիանոսի ընթերցուածը։ Ակէ կը հետեւի, թէ Ափրիկեան եկեղեցւոյ այդ երկու վարդապետները հաստատուն համոզում ունէին, թէ Հայաստանն ալ այն երկիրներէն մէկն էր, ուր քրիստոնէութիւնը տարածուած էր առաքելական դարուն մէջ։

Նմանապէս Հայաստանի գրեթէ վայրկենապէս քրիստոնէու-

թեան դառնալը չորրորդ դարուն սկիզբը, հնար չէ ուրիշ կերպով մեկնել, բայց եթէ Հայաստանի մէջ քրիստոնէական տարրի մը առաջուընէ գոյութիւն ունեցած ըլլալը ընդունելով: Եւ իրօք, պատմութիւնն ալ կը յիշէ, թէ Հայոց թագաւորներէն Արտաշէս 110'ին աեեննները, Խոսրով չուրջ 230'ին, և Տրդատ 287'ին պաշտօնապէս հալածանքներ հրամայեցին քրիստոնէութեան դէմ: Արդ, այսպիսի հալածանքներ տեղի ունեցած չէին ըլլար, եթէ Հայաստանի մէջ բաւականաչափ քրիստոնեաներու բազմութիւն մը գտնուած չըլլար: Այդ հալածանքներէն վերջինին աեեննն էր, որ Ս. Թէոդորոս Սալահունին ալ մարտիրոս եղաւ, նոյն իսկ իր հօր՝ Սուբէն նախարարին ձեռքով:

Այդ ամէն յիշատակները իրարու կցելով մենք իրաւունք կ'ունենանք եզրակացնել, թէ քրիստոնէութիւնը աւուգապէս գոյութիւն ունեցած է Հայաստանի մէջ առաջին երկու դարերու չրջանին, թէ քրիստոնէութիւնը բազմաթիւ հետեւողներ ունեցած է Հայերու մէջ, և թէ հաւատացեալոց այդ առաջին խումբն եղած է, որ իր անդրդուելի հաստատութեամբ և արդելքներու և հալածանքներու դէմ տոկունութեամբ՝ պատած է քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ մինչև անոր տիրող կրօնք հռչակուիլը:

Գ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԴԱՐՁԸ

Հայաստանի ամբողջական քրիստոնէութեան դառնալուն, կամ քրիստոնէութեան Հայաստանի մէջ տիրող կրօնք հռչակուելուն թուականը, սովորաբար ընդունուած է 301 տարին, հետեւելով ժամանակագրական ճշդագոյն հետազօտութեանց: Նոր հեղինակներէն ոմանք այդ թուականը մինչև 285 կը բարձրացնեն, ինչ որ աւելի հաւանական կ'երեւի: Սակայն 301 թուականն ալ կը բաւէ հաստատելու, թէ Հայաստան աշխարհի մէջ առաջինն եղաւ, ուր թագաւորն, թագաւորական գերդաստանը, նախարարները, բանակն ու ժողովուրդը համանգամայն քրիստոնէութեան դարձան, և քրիստոնէութիւնը պաշտօնական կրօնք հռչակուեցաւ: Կոստանդիանոս կայսեր դարձը, տասուերկու տարի ետքը, 313'ին կատարուած իրողութիւն մըն է:

Այդ հրաչալի դարձին գլուխն ունոր առաքեալը եղաւ Գրիգոր Պարթեւ, զոր Հայեր Լուսաւորիչ անուանել պատուած են, որովհետեւ նա եղաւ որ Հայ ազգը աւետարանի լոյսով լուսաւորեց: Տրդատ թագաւորն ալ պէտք է ճանչնալ իբր Գրիգորի գործակից, այսինքն առաքելակից և լուսաւորչակից մը: Տրդատ թագաւոր Սրչակունի հարստութենէ էր, և Պարթեւական ծագում ունէր, ինչպէս էր նաեւ Գրիգորի հայրը, այնպէս որ ազգակցութեան կապ մըն ալ կը միացնէր երկու գործակիցները, քրիստոնէութեան քարոզիչ առաքեալը և քրիստոնէութեան պաշտպան թագաւորը: Բայց արեւակցութենէ աւելի հաւատոյ եռանդն էր որ երկուքը զօրաւոր կապերով իրարու միացուցած էր:

Քաղաքական յեղափոխութիւն մը տեղի ունեցած էր այդ միջոցին Պարսկաստանի մէջ, և Սասանեանք յաջորդած էին Արշակունիներու, մինչ սակաւին Արշակունիներու հայկական ձիւղը կը թագաւորէր Հայաստանի մէջ: Պէտք էր այն ալ կործանել, որ Պարսկաստանի նոր տարստութիւնը կարենար ապահովապէս հաստատիլ, սակայն զէնքի բախտը նպաստաւոր չէր եղած Սասանեաններու: Այդ պարագային հանդէպ Արշակունի մը, Անակ իշխանը, յօժարութեամբ սասանձնեց Հայոց թագաւոր և իբր ժերձաւոր ազգական Խոսրովը դաւճանութեամբ սպանելէ: Յանձնառութիւնը կատարեց, բայց ինքն ալ սպանուեցաւ Հայ նախարարներու ձեռքով: Գրիգոր Անակի որդին էր, Տրդատ ալ Խոսրովի, բայց երկուքն ալ տակաւին մանուկ էին 240 տարին, որ կրկին սպանութեանց թուականն է:

Առանց կենսագրական մանրամասնութեանց մտնելու, բաւական կը սեպենք յիշել, թէ Գրիգոր քրիստոնէութեան մէջ մեծցաւ ու կրթուեցաւ Կապադովկիոյ Կեսարիա քաղաքը, մինչ Տրդատ իրեն նախնեաց կրօնքին մէջ մնաց, և Հռոմայեցւոց ու Պարսից մէջ տեղի ունեցած պատերազմներու հետեւանքով արկածալից պատահարներու մէջ գտնուեցաւ: Տրդատ վերջին անգամ Հայոց թագաւորական գահը գրաւած էր, Դիոկղեսիանոս կայսեր օգնութեամբ, 287 թուականին, երբ Երիզայի մէջ կատարուած գոհարանական ծոնակերպութիւններու աւերմով յայտնուեցան Գրիգորի ծագումն ու հաւատքը, և անտանելի չարչարանքներէ ետքը Արտաշատի Վիրապին արգելարանը նետուեցաւ: Գրիգոր տասներկու տարի տպրեցաւ այդ տեսակի գետին խորը, և կենդանի մնաց մահացու և երկարատեւ տանջանքներու մէջ: Ազգային պատմութիւնը՝ վերնային նախախնամութեան յայտնի նշանը կը տեսնէ այդ պարագային մէջ:

Նոյն միջոցին Հայաստանի մայրաքաղաքը՝ Վաղարշապատ հասան խումբ մը քրիստոնեայ կուսաններ, իրենց աբասուհւոյն Ս. Գայիանէի առաջնորդութեամբ, Հռոմէական կայսրութեան մէջ բռնացող հալածանքներէն փախչելով։ Ընդհանուր կարծիքն էր թէ Հռոմ կու գային Պաղեստինի և Միջագետքի ճանապարհ, բայց արդելք մը չկայ կարծելու որ ուղղակի Հայաստանի սահմանակից կայսերական գաւառներէն էին, և աւելի հաւանականութեամբ Մծբին քաղաքէն, եթէ ուզենք այդ պարագան համեմատել Ս. Փերրոնէի վկայաբանութեան հետ։ Այդ կոյսերէն մէկուն, Ս. Հռիփսիմէի, անզուգական գեղեցկութիւնն թագաւորին մտադրութիւնը պրաւեց, որ ուզեց զայն իւրացնել։ Բայց զանազան պարագաներ, ինչպէս են կոյսին դիմադրութիւնը թագաւորին հրապոյրներուն և բռնութեանց դէմ, երեւանըստիր կոյսերուն մարտիրոսութիւնը, թագաւորին վրայ եկած գայլամարդութեան սխալը և կատաղութիւնը, գործածուած դարմաններուն ապարդիւնութիւնը, թագաւորին քրոջ Խոսրովիդուխտի կողմէ քրիստոնէից Աստուծոյն դիմելու թախանձանքը, և Վիրապէ հանուած Գրիգորին ազօթքով թագաւորին բժշկութիւը, որոնք 300 տարուց վերջերը և 301 տարուց սկիզբներր տեղի ունեցան, այնպիսի մեծ ազդեցութիւն գործեցին, որ Տրդատ քրիստոնէութիւն ընդունելու տարուեցին։ Այսկայ ալ իր նորահաւատ հեռանդին բորբոքմամբ վտիտ քրիստոնէութիւնը իր պետութեան պաշտօնական կրօնք հռչակել ու տարածել։

Գրիգոր պարզ աշխարհական մըն էր, և իրեն հետ ո՛չ քարոզիչ բնակը ունէր, և ո՛չ գործակից եկեղեցականներու խումբ մը. այսու հանդերձ 301 տարին չվերջացած, Հայաստանի կրօնական կերպարանքը հիմնապէս փոփոխուած էր. աստուածներու պաշտօնը գրեթէ դադրած, և քրիստոնէութիւն ընդհանուր կերպով ընդունուած էր։ Արդ այս երեւոյթը անմոռնալի կրնայ մնալ, եթէ չընդունուի քրիստոնէութեան կանուխէն տարածուած ըլլալը, ինչպէս որ վերև ալ դիտել տուինք։

Այդ հրաշալի դարձին տուղութեան վկայութիւնները կը գտնուին ժամանակակից պատմիչներու և յաջորդ դարու մատենագիրներու մօտ. նոյնը կը հաստատեն Ս. Հռիփսիմէի, Ս. Գայիանէի և Ս. Մարիանէի կամ Շողակաթի վկայաբաններն ալ, որք չորրորդ դարուն չինուած են Էջմիածնի կամ Վաղարշապատի մօտերը, և որոնց մէջ կը գտնուին յիշուած սրբուհիներուն գերեզմանները։ Վաւերական արձանագրութիւններ ալ պակաս չեն որ այդ եղելութեանց կ'ականատեսեն։ Ուրիշ ոչ նուազ կարեւոր վկայութիւն մըն ալ

կ'ընծայէ Եւսեբիոս Կեսարացիի պատմութիւնը, երբ կը խօսի 311 թիւին տեղի ունեցած պատերազմին վրայ, զոր Մաքսիմինոս Դաժ կայսրը բացու Հայերուն դէմ, անոնց քրիստոնէութեան դարձած ըլլալուն համար։

Ե.

ՆՈՒԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ս. Գրիգոր ինքնին նչանակուած էր Հայոց եկեղեցւոյ գլուխ ըլլալու, իր ընծայած սուրբ երախտիքին և կատարած մեծ գործունէութեան հետեւանօք։ Ուստի բնական կերպով այդ աստիճանին կոչուեցաւ թագաւորին ու ազգին կողմէ, իսկ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը ստացաւ 302'ին, Կեսարիոյ Կապադովկացւոց արքեպիսկոպոս Ղևոնդիոսի ձեռքէն։ Եզելութիւնները պատմական գիրներով և ազգային աւանդութեամբ հաստատուած են Միայն թէ այդ ձեռնադրութիւնը առիթ տուած է զանազան վիճաբանութեանց, անոր նչանակութիւնը, այսինքն Հայաստանեայց աթոռին Կեսարիոյ աթոռին հետ ունեցած յարաբերութիւնները ճշդելու առթակէտէն։ Ցոյներուն կարծիքով, թէ Հայոց աթոռը Կեսարիոյ աթոռին ենթարկուած էր, և թէ հինգերորդ դարու մէջ անոնց իրարմէ բաժանուիլը՝ պարզ հերձուածի հետեւանք եղած է։ Լատիններուն կարծիքով ալ, Հայոց աթոռը թէպէտ սկիզբէն Կեսարիոյ աթոռին ենթարկուած էր, բայց յետոյ ինքնագլուխ աթոռ հռչակուեցաւ. Սեբեոսթոս Ա. պապէն արուած առանձնաշնորհութեամբ։ Հայոց տեսութիւնը ոչ մէկին է ոչ միսը։ Անանք իրենց աթոռը առաքելական հաստատութիւն մը կը ճանչնան, իր ծագումէն ինքնուրոյն, և և իր սկիզբէն ինքնագլուխ եղած, ու նոյնպէս ալ չարունակած, որովհետև, ինչպէս բացատրեցինք, Հայոց աթոռը ոչ թէ սկզբնաւորեցաւ, այլ վերանորոգուեցաւ Ս. Գրիգորի ձեռքով, և Կեսարիայէ ձեռնադրութիւն ընդունած ըլլալը, երբեք նուիրապետական կախում ունեցած կամ անոր ենթարկուած ըլլալու փաստ մը չէ։

Անանք որ կ'աշխատին Հայաստանը իբր Կեսարիոյ ենթարկուած վիճակ մը ցուցնել, կ'ենթադրեն թէ Հայաստանի մէջ սկսած առաքելական քարոզութիւնը վաղանցուկ երեւոյթ մը եղած է, որ հետք թողած չէ։ Կը կարծեն եւս թէ Ս. Գրիգորի քարոզութիւնը

պարզապէս կեսարիոյ ամրոցին կարգադրութեամբը կատարուած է, և թէ քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ առաջին անգամ չորրորդ դարուն մէջ հաստատուած է. Բայց մեր յառաջ բերած պատմական յիշատակները և անոնցմէ քաղած հետեւութիւնները հակառակը կը հաստատեն, և պէտք չենք տեսներ նորէն կրկնել այն փաստերը, որոնցմով հաստատեցինք Լուսաւորչէ առաջ Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան տարածուած ըլլալը: Որչափ ալ մեր յառաջ բերած յիշատակներուն վրայ դիտողութիւններ ըլլան, գոնէ աւանդական պատմութեան մը հիմը ունին: Մինչ հակառակը պնդողներ ոչ մի յիշատակութիւն չունին իրենց կարծիքը հաստատող, և լոկ մտացածին ենթադրութիւններով կը խօսին, Հայոց Եկեղեցւոյ առաքելականութիւնը ուրանալու մարմաջէն ազդուած:

Իսկ Սեզբեստրոսէ առուած կարծեցեալ առանձնաշնորհութեան ենթադրութիւնը կը հիմնուի Յաչակիրներու ժամանակ Հայերու կողմէ յօրինուած կեղծ գրուածի մը վրայ, որ Փաւստոս Բուզանդ անունով ճանչցուած է: Այդ գրուածին նպատակը եղած է Հայոց ամրոցին անկախութիւնը կամ ինքնագլխութիւնը պաշտպանել. առանց պատմութեան անճշտութիւնը վիրաւորելու, որպէս զի միեւնոյն ատեն հնար ըլլայ Յաչակիրներուն օգնութիւնն առնել իրենց կիլիկեան թագաւորութիւնը պաշտպանելու համար: Արդէն բոլոր պատմական, ժամանակագրական, քննադատական և լեզուաբանական հանգամանքներն ալ, համաձայն կերպով կը հաստատեն նոյն գրուածին կեղծ ու սուտ ըլլալը, որ այլ եւս իրեն նպաստաւոր պաշտպան մըն ալ չունի: Հայոց ամրոցին սկզբնական և կատարեալ անկախութիւնը, զոր Հայ Եկեղեցւոյ բոլոր հայրապետներն ու մատենագիրները չափունակ և համաձայնաբար հռչակած են, ուրիշ հանգամանքներով և տեսութիւններով ալ կը հաստատուի:

Յայտնի է թէ Հռոմէական կայսրութեան սահմաններուն մէջ, պարիարքներու եմեարապոլիտներու փոխադարձ յարաբերութեանց և իրաւասութեանց սահմանները, կատարելապէս կուսակալներուն և կառավարիչներու քաղաքական կազմակերպութեան վրայ ձեւուած են երկու իշխանութեանց, այսինքն քաղաքականին և եկեղեցականին կազմութիւնները, իրարու կատարելապէս նման ու ճշդիւ համահաւասար են: Այդ դրութեան հետեւանքով այն ամէն երկիրները, որ կայսրութեան գաւառներուն չափքին մէջ չէին, և կայսրութեան մաս չէին կազմեր, Յունահռոմէական սահմաններուն մէջ գտնուող պարիարքութեանց ալ կազմակերպութենէն դուրս մնացին: Այս կերպով կազմուեցան Հայոց և Պարսից և Եթովպացւոց անկախ

ամրոցները, որոնց երկիրները կայսերական սահմաններէն դուրս կը մնային:

Կեսարիոյ կամ Պոնտոսի եկեղեցական սահմանին կը գտնուէին Հայք անունով երկու մետրապոլիտութիւններ, Առաջին Հայք կամ Սեբաստիա, և Երկրորդ Հայք կամ Մելիտինէ, որոնք կատարելապէս Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսին իրաւասութեան ներքեւ էին: Այդ Հայք կոչումն է, որ առիթ տուաւ երեմն անուններուն իրարու չփոթելու, և Առաջին ու Երկրորդ Հայքը՝ Մեծ Հայք և Փոքր Հայք գրելու: Այդ անուններու փոխանակութենէն առաջ եկած չփոթութիւնը յայտնի կերպով կը հաստատուի, երբոր Պատրիարքութեանց տեղեկութիւններ կոչուած եկեղեցական ցանկերը՝ Գաւառաց ցուցակներ կոչուած քաղաքական ցանկերու հետ բաղդատութեան դրուին:

Կեսարիոյ ամրոցն ալ, ինչպէս նաև Անտիոքի և Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութիւնները ալ, ոչ մի պարագայի մէջ, բուն Հայաստան կոչուած սահմաններու վրայ իշխանութեան կամ իրաւասութեան գործ մը կատարած չեն: Կեսարիոյ արքեպիսկոպոս Ս. Բարսեղի թուղթերուն մէջ ալ Հայոց նկատմամբ տեսնուած ակնարկութիւններ կամ կարգադրութիւններ, յայտնապէս Նիկոպոլսոյ և Սատալայի եպիսկոպոսութեանց կը վերաբերին, որոնք Պոնտոսի եկեսարքութեան ենթարկուած Առաջին և Երկրորդ Հայոց մէջ կը գտնուէին, և ոչ թէ Մեծ Հայոց սահմանին մէջ:

Այս տեսութիւններէ զատ, պէտք է նաև դիտել, որ եթէ չորրորդ դարուն սկիզբը և Նիկիոյ ժողովէն, այսինքն 325'էն առաջ մեծ ամրոցներու մէջ սիրով՝ եկեղեցական յարաբերութեանց պատմութիւնը խղճմտիա կերպով ուսումնասիրենք, պիտի տեսնենք, որ երբեք նշան մը կամ յիշատակութիւն մը չկայ, որով մէկ ամրոցին՝ միւսին գործերուն միջամտելուն ենթադրութիւնը արդարանայ: Այս բանն ալ բնաւ զարմանալու կէտ մը չէ, որովհետեւ իւրաքանչիւր եկեղեցական շրջանակ խստիւ սահմանափակուած էր իրեն հասմապատասխանող և իրեն կազմակերպութեան հիմը կազմող քաղաքական շրջանակով:

Ուրիշ կողմէ ալ գիտենք որ չորրորդ և հինգերորդ դարերու մէջ չկրնար հաստատ եղելութիւն մը, որով Հայաստանի և Կեսարիոյ ամրոցներուն յարաբերութեանց մէջ փոփոխութիւն մը տեղի ունեցած ըլլայ: Այդ որեւէ յիշատակութեան բացակայութիւնը իրաւունք կու տայ եզրակացնելու, թէ ինքնագլուխ անկախութեան ձեւը՝ որ մշտաւոր կերպով կ'երեւայ, ոչ թէ յետագայ պարագայով

մը սկսած է, այլ իր ծագումն ունեցած է նոյն իսկ Նուիրապետութեան սկզբնաւորութեան օրէն, և միեւնոյն կերպով պահուած ու չարունակուած է Հայ Եկեղեցւոյ վարչութեան մէջ։

Իրօք ալ ինչ որ ասոր հակառակ կրցած են ըսել հակառակ կարծիքը պաշտպանողներ, պարզ ենթադրութիւններէն անդին չանցնիր։ Անոնք կը հիմնուին այն պզտիկ ձեւակերպութիւններու վրայ, որոնք տակի չունէին նախկին դարերուն մէջ, որոնց վրայ կը խօսինք, այլ յետագայ դարերուն մէջ երեւան եկած նորութիւններ են։ Ինչինչ փոփոխութիւններ տակի ունեցան Բիւզանդական տիրապետութեան Հայաստանի վրայ տարածուած տեղն, և Աշակերտներու արշաւանքներուն ազդեցութեան ներքեւ, և ասոնցմէ յարարերութիւններն ալ այլայլեցան. բայց այս պատահարները չէին կրնար և չկրցան յետադարձ ներգործութիւն մը ունենալ, և ոչ ալ հնար է առաջին դարերու եղելութիւններուն իսկութիւնը՝ յետին դարերու եղելութեանց վրայ ձեւել։

Հետեւարար Ս. Լուսաւորչին կեսարիոյ արքեպիսկոպոսէն ձեռնադրութիւն ընդունիլը, պէտք է որեւէ պատահական պարագայի վերագրել, որ իրական կամ իրաւասական նշանակութիւն մը չունի։ Թերեւս նոյն ինքն Ս. Լուսաւորչին անձնական փափաքէն յառաջ եկած է, քանի որ կեսարիոյ մէջ եղած էր անոր դաստիարակութիւնը։ Իսկ այս պարագայն չկրնար երբեք ծառայել, իբրեւ եկեղեցական յարաբերութիւնները ճշդելու փաստ մը։

Զ.

ՉՈՐՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայ Եկեղեցին կազմակերպեց քառորդ դարու միջոց մը, և լրացուց այն ամէն գործունէութիւնները, որ պէտք էին անոր հաստատուն և ամրողջական կազմակերպութիւն մը տալու համար։ Իրեն անունով ունինք Կանոններ և Յաճախապատում ճառեր, և չատ մըն ալ բարեկարգական եւ ծիսական սովորութիւններ կան, որոնց ծագումը մինչեւ իր օրը կը բարձրանայ։ Նա չորահարիւրի չափ եպիսկոպոսական և արքեպիսկոպոսական վիճակներ սահմանեց, Հայաստանի և անոր յարակից երկիրներու հոգեւորական վարչութեան համար։ Ինքն եղաւ որ գլուխ կանգնեցաւ Վրաստանի, Աղուանքի և Աղուանից քրիստոնէութեան պատնէշն, և եկեղեցական պաշտօնեաներ ղրկեց այդ կողմերը, եւ վախճանեցաւ 325'ին, Նիկիոյ ժողովին գումարման միջոցին։ Իրեն յաջորդեցին իր որդիները, նախ կրտսերը Ս. Արիստակէս (325—333), որ կուսակրօն էր. յետոյ երէց որդին Ս. Վրթանէս (333—341), որ ամուսնացած էր։ Այս վերջինին ալ յաջորդեց իր իսկ որդին Ս. Յուսիկ (341—347)։ Հայրապետական յաջորդութեան միեւնոյն ընտանիքին մէջ չարունակելը, այն տեսն ազգին համար փափաքելի ձեւ մը եղաւ։ Այս կերպով Հայը, ոչ թէ միայն իր մեծ Լուսաւորչին հանդէպ խորին յարգանքի նշանակ մը կ'ընծայէր, այլ եւ հնութեանական հին սովորութեան հետեւած կ'ըլլար. թերեւս առանց ուշադրութիւն իսկ դարձնելու։ Իսկ Յուսիկի զաւակներուն եկեղեցական կոչում ընդունելու դէմ յուցած հակառակութիւնը, հայրապետական աթոռ բարձրացուց Փառէն Աշխիատեցին (348—352), Լուսաւորչի գերդաստանին մերձաւոր կամ ազգակից մը. բայց նորէն չտեսնելով ձեռք առնուելցաւ Լուսաւորչի սերունդին ուղղակի յաջորդութիւնը, և ընտրուեցաւ Ս. Ներսէս (353—373), Ս. Յուսիկի թոռը։ Անոր մահուան տեսն, իր զաւակին կանոնական տարիք չունենալուն պատճառով, ազգին կողմէ հայրապետական աթոռ կոչուեցան Շահակ (373—377), Զաւէն (377—381), և Սպուրադէս (381—385), երեքն ալ Աղբիանոսի քահանայական սերունդէն, որ Ս. Լուսաւորչին գործակիցն ու օգնականը եղած էր աւետարանի քարոզութեան մէջ։ Ասոնցմէ ետքը հայրապետական աթոռը անգամ մըն ալ Ս. Լուսաւորչի սերունդին կը դառնար, Ս. Սահակի ընտրութեամբ, որ Ս. Ներսէսի որդին էր, և որ ամբողջ չորեքսակ տարեվան լրացուց հայրապետական աթոռին վրայ (387—439)։ Գիտենք որ չորրորդ դարու կաթողիկոսներուն ժամանակագրական թուականները, և մինչեւ իսկ անուններն ալ, տարերութիւններ ունին նոր պատմագիրներուն մօտ, սակայն մեր նշանակած կարգն ու թուականները, հիմնուած են նախնական աղբիւրներու բաղդատութեան վրայ, և անձամբ կատարուած ուսումնասիրութիւններով ճշդուած են։

Չորրորդ դարու Հայ Եկեղեցին, թէպէտեւ նուիրապետութեան և վարչութեան տեսակէտէն պէտք եղած կազմակերպութիւնը ստացած էր, սակայն ամենակարեւոր տարր մը կը պակսէր իրեն, այն է իր սեփական լեզուով աստուածաչունչ թարգմանութիւն և ծիսական գիրքեր ունենալ. որովհետեւ հայերէն լեզուն այնուէրէն չունէր տակաւին, և չէր կրնար տուրք գիրքերուն կեն-

դանի խօքերուն մնայուն և հաստատուն դրոյմ տալ գրութեան միջոցով։ Դպրոցական ուսումն ու կրթութիւնը Հայաստանի մէջ օտար լեզուներով կը տրուէր, և կեսարիոյ և եդեսիոյ հռչակաւոր դպրոցներն էին իրեն լուսոյ վառարանները, որոնցմէ մտաւորական լոյսը կը սփռուար։ Յունարէն լեզուն կը գործածուէր կեսարիոյ դպրոցին մէջ, ուր կը յաճախէին Հայաստանի հիւսիսային նահանգներուն ուսանողները. ասորերէն կը գործածուէր եդեսիոյ դպրոցին մէջ, ուր կը դիմէին հարաւային նահանգներու ուսումնասիրողները։ Ս. Գրիգոր սկսաւ Հայաստանի մէջ քրիստոնէական դպրոցներ բանալ, սակայն պարտաւորուած էր անոնց գլուխը օտարազգի կամ օտարախօս ուսուցիչներ դնել։ Իր յաջորդներն ալ իր օրինակին հետեւեցան, բայց ամէնէն աւելի այդ գործին զարկ տուաւ Ս. Ներսէս Մեծ հայրապետը, որ կրթական և բարեգործական հաստատութիւնները բազմացուց ու ծաղկեցուց։

Ս. Գրիգոր հայրապետի և Ս. Տրդատ թագաւորի միացած ջանքերուն հակառակ, Հայաստանի անթերի քրիստոնեանալը բացառութիւններ ունեցաւ, և հեթանոսական պաշտամունքը աստիճանդ ծածկուած մնացին, և բոլորովին չանհետացան։ Մանաւանդ լեռնային և դժուարամատչելի կողմեր հին չաստուածներ իրենց համար տաճարներ և զիրենք պատուող քուրմեր ունէին տակաւին։ Ուստի Լուսաւորչին յաջորդող հայրապետները ամենայն նախանձայուզութեամբ աշխատեցան հեթանոսական զեղծումները վերցնել. բայց բոլորովին արմատախիլ ընել դիւրին չէր։ Այս վիճակը չարունակուց մինչեւ Ս. Ներսէսի օրերը, որ անոնց գրեթէ վերջնական հարուածը տուաւ, թէպէտեւ ինչ ինչ հետքեր Ս. Սահակի օրով ալ տակաւին կը դանուէին։ Աւելի դժուար եղաւ անհետացնել հեթանոսական սովորութիւնները ու զեղծումները, որոնք ժողովուրդին մէջ կը տիրէին, և առաւելապէս արքունիքին և նախարարներու տուներուն մէջ։ Հայրապետներ, նոյն իսկ քաղաքական իշխանութեան կողմէ եղած սպառնալիքներն ու անոնց գայրոյթէն բղխած վտանգներն ալ անարգելով, միշտ հովուական արիութեամբ և վեհոգի նախանձայուզութեամբ դիմադրեցին, և բարոյական զեղծումներու և ամպարիշտ սովորութիւններու դէմ մաքառեցան։ Իրենց այս քաջասրտութեան հետեւանք եղաւ, որ Ս. Աբրահամէն՝ Ծոփաց նախարարին դաւաճանութեամբ սպաննուեցաւ. Ս. Վրթանէս հազիւ կրցաւ թագուհիին կողմէն գրգռուած Սիմ (Սասուն) գաւառին լեռնականներուն յարձակումներէն ազատիլ. Ս. Յուսիկ՝ Տիրան թագաւորի կամակցութեամբ բրածեծ հարուածներու հետեւանօք հոգին աւանդեց, և Ս. Դանիէլ Աշտիշատեցին ալ, որ հայրապետական աթոռ կոչուած էր, միեւնոյն վախճանն ունեցաւ։ Բայց այդ հալածանքները երբեք չդադրեցին ու չկիզուցին սուրբ հայրապետներուն քաջարի նախանձայուզութիւնը։

Գալով վարդապետութեան, զոր ունէին չորրորդ դարու Հայ Եկեղեցւոյ հայրապետները, այս մասին յատուկ ըսելիք մը չունինք։ Միեւնոյն դաւանութիւնն էր որ չորրորդ դարուն մէջ բոլոր եկեղեցիները կը միացնէր, և Արեւելք և Արեւմուտք՝ հաւատոյ և սիրոյ կատարեալ հաղորդակցութեան մէջ էին։ Այդ միջոցին երեւցած մոլորութիւնները, ինչպէս եղան Արիանոսներու և Մակեդոնականներու հերետիկոսութիւնները, ընդհանուր եկեղեցւոյ համաձայնութեամբ դատապարտուեցան Նիկիոյ (325) և Կոստանդնուպոլսոյ (381) ժողովներուն մէջ, և Հայոց Եկեղեցին ալ կատարելապէս այդ ժողովներուն դաւանութիւնն ու որոշումները ընդունեցաւ։ Ս. Աբրահամէն անմիջապէս ներկայ եղաւ յիշուած ժողովներէն առաջինին, և երկրորդին մէջ Հայոց Եկեղեցին ներկայացուցիչ չունեցաւ, սակայն ուղղակի տեղեկութիւն ստացաւ անոր որոշումներուն նկատմամբ, և ըստ ամենայնի համակերպեցաւ և միացաւ անոր հոգւոյն և անոր դաւանական կանոններուն։

Հայ Եկեղեցւոյ սեփական և ազգային ձեւին մասին, արդէն ակնարկեցինք, թէ այն դեռեւս կազմակերպուած չէր, որովհետեւ հայ լեզուն ոչ այրուբէն և ոչ բնիկ դպրութիւն ունէր, և ասոնք ծաչունչն ու ծիսարանները յունարէն և ասորերէն լեզուով կը գործածուէին։ Բայց հասարակ ժողովուրդը չէր կրնար օտար լեզուները տեղեակ ըլլալ. անոր համար կարդացուած գիրքերը նոյն իսկ եկեղեցւոյ մէջ բերանացի կը թարգմանուէին։ Այս նպատակով Թարգմանիչ պաշտօնեաներու յատուկ դասակարգ մը կար, որ եկեղեցական պաշտամունքներու կը մասնակցէր, և պաշտօն ունէր բերանացի թարգմանել և բացատրել աստուածաչունչի այն կտորները, զոր Վերծանող պաշտօնեաներ օտար լեզուով կը կարդային։ Թարգմանիչներու պաշտօնն էր նաև մայրենի լեզուով ժողովուրդին բացատրել ծիսական ազօթքները, և անոնց սորվեցնել բերանացի և գոց արտասանել սաղմոսներէ կամ ծիսարաններէ առնուած գլխաւոր ազօթքները։ Եթէ մատդրութիւն գարձած այն բառերու տարբերութենից, որոնց կը հանդիպինք պաշտամանց մէջ գործածուած և աստուածաչունչի ամբողջութեան մէջ պարունակուած միեւնոյն սաղմոսներուն բացատրութիւնները իրարու բաղդատած առեններս, դիւրաւ պիտի կարենանք գանազանել ազօթական հատուածներուն

նկատմամբ երկու տարբեր թարգմանութիւններ, մէկը չորրորդ դարու մէջ կատարուած ժողովրդական կիրառութեան համար, և միւսը հինգերորդ դարու մէջ դասական ոճով կատարուած յունական բնագիրին վրայ։

Է.

ՀԱՅ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆՑ ՄԿԶԲՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ցաւոկ այբուբէնի և ազգային գրականութեան պակասութիւնը՝ հիմնական արգելք մըն էր, ոչ միայն ազգին մտաւորական և կենցաղական զարգացման, այլև եկեղեցւոյ գոյութեան և անկախութեան, որ առանց անոր չէր կրնար, ոչ իրեն յատուկ և սեփական կազմակերպութիւնն ունենալ, և ոչ ալ զայն պահել ու պաշտպանել։ Ժողովուրդը ոչ մի հաստատուն միջոց չունէր իր կրօնական կեանքին և հոգեւոր չինութեան համար, քանի որ բերանացի և անցաւոր թարգմանութիւններ չէին կրնար իր սիրտին ձգտումները և հոգեւոր տենչանքը յագեցնել։ Այդ կացութիւնը առաւելապէս Ս. Սահակ հայրապետին մտադրութեան առարկայ և հոգացողութեան նիւթ պիտի ըլլար, քանի որ ինքն հելլենական և ասորական դպրութեանց և գիտութեանց մէջ այնպէս կատարեալ կերպով զարգացած էր, որ ժամանակակիցներու վկայութեամբ, իր դարուն իմաստուններուն մէջ գերազանց դիրք մը կը գրաւէր։

Ս. Մեսրոպ – Մաշտոց, նախկին արքունական դիւանապետ, յետոյ Ս. Ներսէս հայրապետի աշակերտած, միտքը դրաւ անհետացնել հեթանոսական վերջին մնացորդները, որոնք տակաւին Գողթն (Ագուլիս) գաւառին մէջ կը գտնուէին։ Այդ աշխատութեան պահուն էր, որ փորձով զգաց այբուբէն մը չունենալու անհեզութիւնները, և տեսաւ թէ անհնար կ'ըլլայ հաստատուն պատուէրներ և գրաւոր ուսանելիքներ յանձնել այն ժողովուրդին, որ լոկ բերանացի քարոզութեամբ աշակերտած էր։ Ս. Սահակ հայրապետի հետ խորհրդակցեցաւ, և երկուքը միասին դիմեցին Վռամշապուհ Թագաւորին, որ այդ տխուր կացութեան դարման մը հոգայու։ Այս առաջին չարժումը տեղի կ'ունենար հինգերորդ դարուն ճիշդ սկիզբը, 401 տարին։ Վռամշապուհ անոնց արամադրութեան ներքև դրաւ, ինչ միջոց և դիւրութիւն որ ձեռքէն կու գար։

Շատ մը աչխատութիւններէ ետքը, 404 տարին, Ս. Մեսրոպ յաջողեցաւ կազմակերպել այբուբէն մը, որ կատարեալ կերպով կը համապատասխանէր հայ լեզուին ոգւոյն և առոգանութեան։ Որովհետև Ս. Մեսրոպ իր նպատակին մէջ յաջողելու համար, ալօթքով ալ դիմած էր երկնային օգնականութեան, անոր յաջողութիւնն ալ աստուածային սքանչելեաց արդիւնք ընդունուեցաւ։ Հայերն ալ ազգովին, իրենց համար միշտ պարծանքի նիւթ ըրած են, որ իրենց ազգային դպրութեան ծագումը՝ գերբնական ապդեցութեան արդիւնք եղած ըլլայ։ Ս. Մեսրոպի գիւտը Ս. Սահակի գլխաւորութեամբ կազմակերպուեցաւ, նոյն ինքն սուրբ հայրապետը գլուխ ճանչցուեցաւ այն մեծ գործունէութեան, որ միեւնոյն ատեն գրական էր և նուիրական միանգամայն։ Այս է պատճառը որ Հայերը Ս. Սահակը կը ճանչնան իբր Լուսաւորիչ մեզ՝ դպրութեանց լոյսով, ինչպէս Ս. Գրիգոր եղած է Լուսաւորիչ հոգւոց՝ հաւատքի լոյսով, և Ս. Ներսէս Լուսաւորիչ ուրիշ՝ բարոյականութեան լոյսով։

Հայ այբուբէնը սկիզբէն երեսունուվեց տառեր ունէր, որք կը պարունակէին Հայ լեզուի ամէն հնչումներն ու առոգանութիւնները։ իսկ վերջին տառերը երկու տառեր եւս աւելցան, և ամբողջութիւնը երեսունութնի լրացաւ։ Այդ տառերուն յարմարութիւնը այնչափ յաջող ու կատարեալ է, որ կրնայ առանց դժուարութեան օտար լեզուներու գրեթէ բոլոր հնչումները արտադրել։ Մինչ մեր նպատակին մէջ ամփոփունք, և այդ նոր յաջողութեան եկեղեցական տեսակէտէ ունեցած արդիւնքները բացատրենք։

Առաջին ձեռնարկուած գործն եղաւ աստուածաշունչի թարգմանութիւնը, որուն նուիրուեցան Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ, իրենց ընտրելագոյն աշակերտներուն գործակցութեամբ, զորս զատած էին Թարգմանիչ պաշտօնեաներու դասակարգէն։ Երկուքին աշակերտներուն թիւը պատմութիւնը հարիւրի կը հասցնէ, որոնց վաթսունը Ս. Սահակի հետևողներ էին, և մնացածը Ս. Մեսրոպի։ Հին կտակարանի հայերէն թարգմանութիւնը եղած է Եօթանասնից կոչուած յունական օրինակին վրայ, բայց բաւական թուով տարբերութիւններ կը նկատուին, հետևողութեամբ ասորական թարգմանութեան։ Թարգմանութեան աշխատութիւնը որ 404'ին սկսաւ, վերջնապէս վախճանեցաւ 433'ին, նոր վերաքննութենէ մը ետքը, զոր Ս. Սահակ անձամբ կատարեց Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքէն յատկապէս ղրկուած ընտիր օրինակին հետ բազդատելով։ Աստուածաշունչի թարգմանութենէն ետքը, սկսան ծիսական կարգերը կամ գիրքերը

պատրաստել, ինչպէս են, պատարագամատոյցը, մկրտութեան և դրշմի կանոնները, ձեռնադրութեան և ամուսնութեան կարգերը, եկեղեցւոց հիմնարկութիւն ու նուիրադրծութիւնը, թաղման կանոնները, օրական ժամերգութիւնները, և տօներու տոմարը։ Ս. Սահակ այդ աշխատութիւնները կատարից, ըլլայ ուղղակի անձամբ, ըլլայ անուղղակի Ս. Մեսրոպի և իր աշակերտներուն գործակցութեամբ։ Հայոց ծիսական կարգադրութիւնները ընդհանրապէս ներշնչուած են Ս. Բարսեղի կոչուած արարողութիւններէն, որ կը կազմեն կեսարիոյ կամ Կապադովկացւոց եկեղեցւոյն ծէսը։ Այդ բանն ալ իրաց բնական ընթացքին համաձայն էր, քանի որ, ինչպէս յայտնի է, Հայ Եկեղեցւոյ բոլոր պետերը, իրենց կրթութիւնն ու ուսմունքը կապադովկիոյ դպրոցին մէջ առած էին։

Բայց կեսարիոյ կամ Կապադովկացւոց ծէսին հետեւելով ալ, բնաւ անոր սորկական հետեւողութիւն չունեցան և կատարելապէս բառացի թարգմանութիւն չըրին։ Ս. Լուսաւորիչն արդէն Հայոց աղգային սովորութիւններէն և հեթանոսական ծէսերէն շատ կէտեր ու ձեւեր առած, և քրիստոնէական ծիսակատարութեան վերածած էր։ Այս փոխառութիւնները դարու մը սեւեռութեամբ և ժամանակին ազդեցութեամբ, ազգային քրիստոնէական սովորութեանց մէջ այնչափ խոր արմատացած էին, որ հինգերորդ դարու լուսաւորչական կարգիչները չէին կրնար այլեւս անոնց ալդեցութիւնը չյարգել, ոչ ալ կրնային անոնք խափանել ու տարբեր ձեւեր մտցնել։ Այս պատճառով չուզեցին և չկրցան ալ ծառայաբար նմանակերպիլ յունական ծէսին ամէն մանրամասնութեանց։ Ինչ որ հայկական ծէսին առանձնայատուկ պէտք է նկատել, իւր չարականներն են, որոնք լմնիկ ազգային և սեփական ճաշակ մը ունին, և ազգային հին երգերու արձագանգներն են, թէպէտև մասամբ Ս. Եփրեմի առերէն երգերուն հետ ալ նմանութիւններ ունին։

Հայկական գրականութեան յատկանիշներէն մէկն ալ, սուրբ հայրերուն գործերուն թարգմանութեանց առատութիւնն է։ Նկատողութեան արժանի է, որ անոնց գործերէն ոմանք, որոնք բնագրական լեզուով կորսուած են, հայերէն թարգմանութեան մէջ պահուած կը մնան։ Սուրբ հայրերէն շատ թարգմանուած են ուս հին իմաստասէրներուն գործերէն չատեր։ Իսկ իրր բնագրական գործեր կրնանք յիշել միայն հին և ժամանակակից պատմութեան գիրքեր բառական թիւով։

Ը.

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ս. Սահակի հայրապետութեան միջոցը կը գրաւէ հինգերորդ դարուն առաջին երրորդ մասը։ Եթէ նկատի չառնենք գրական յաջողութիւնները, որ այդ միջոցը պայծառացուցին, ուրիշ կողմէ նշանաւոր պարագայ մը չկայ յատուկ ընդելու արժանի։ Համառօտակի կրնանք ըսել թէ այդ յաջողութեան մէջ պէտք է երկնային նախախնամութեան յատուկ ներգործութիւնը տեսնել, որովհետև այն եղաւ որ ազդեցութիւն և զօրութիւն ունեցաւ. ազգը յայտնի կործանումէ և ստոյգ ոչնչացումէ ազատել, այն եղաւ որ անոր աստւածային և անկախ դէմքութեան պէտք եղած տարրները, երբ ուրիշ ամէն կենցաղական և քաղաքական պարագաներ անոր տեւականութեան դէմ կը դառնային։ Հայաստան կանուխէն Յոյնեւրուն և Պարսիկներուն մէջ բաժնուած էր (387), և Ս. Սահակի կաթողիկոսութիւնը եղած էր Պարսկական բաժինին վրայ թագաւորող Խոսրովի կամքովը միայն, երբ Արշակ առանձինն կը թագաւորէր Յունական բաժինին մէջ։ Ս. Սահակի ձեռք առած խոհական և խնամատար միջոցներուն արդիւնքն էր, որ իւր հայրապետութիւնը երկու բաժիններու մէջ ալ հաւասարապէս գնահատուեցաւ ու ճանչցուեցաւ։ Ինչ ետքը Յունական Հայաստանը Բիւզանդացի կուսակալներու յանձնուեցաւ, իսկ Պարսկական Հայաստանի վրայ, Վռամշապուհի համեմատաբար խաղաղական թագաւորութենէ ետքը, Պարսիկ Շապուհը թագաւորից, որուն յաջորդից Արշակունի Արտաշէսը, անանձն և մոլի երիտասարդ մը։ Նոյնինքն Հայ նախարարներ դատախազ կանգնեցան իրենց թագաւորին դէմ Պարսիկ վեհապետին առջև, Արտաշէսի գահընկէցութիւնը պահանջեցին, և Պարսիկ կուսակալով կառավարուելու խնդրամատոյց եղան։ Իրենց դիմումը առանց դժուարութեան ընդունուեցաւ. և անմիջապէս վեհմիհրշապուհ Պարսիկ նախարարը Պարսկական Հայաստանի մարզպան անուանուեցաւ. (428)։ Նախարարներ Ս. Սահակն ալ բռնադատեցին իրենց հետ միանալ, և ամէն տեսակ միջոցներ գործածեցին, սպառնալիքներ ու հրապոյրներ ալ փորձեցին, որպէս զի իրենց հետ դաւաճանելու ստիպեն, բայց չյաջողեցան։ Ասոր վրայ սուրբ հայրապետին դիմադրութեան վրէժը լուծելու համար, ան ալ ամբաստա-

նեցին թէ Արտաչէսի կամակից է և Պարսիկ վեհապետին թշնամի։ Այդ դատաճանութեան հետեւանքով Ս. Սահակ ալ պաշտօնանկ հռչակուեցաւ և Պարսկաստան աքսորուեցաւ. և իրեն տեղ հակաթոռ կաթողիկոս անուանուեցաւ Սուրմակ Մանազկերտացի, որ նախապարսկասէր մի էր (428)։

Այդ փոփոխութիւնը մեծ խառնակութիւն պատճառեց Հայաստանի եկեղեցական գործերուն մէջ։ Հայրապետական աթոռը վարչական կերպով հակաթոռներու ձեռքն անցաւ, ուսկից դրամական հասոյթներ և նիւթական օգուտներ միայն կը քաղէին։ Հոգեւոր ազդեցութիւն ալ չունէին, որովհետեւ չուտ չուտ իրարու յաջորդեցին, Սուրմակ (428), Բերքիշոյ (429), Շմուէլ (432), և դարձեալ Սուրմակ (437)։ Իսկ եպիսկոպոսական դասակարգը, կղերն ու ժողովուրդը բացէբաց մերժեցին հակաթոռներուն իշխանութիւնը, և միշտ իրր իրենց հոգեւոր պլուխ և հայրապետ ճանչցան աքսորական Ս. Սահակը։ Երբոր սա աքսորէ ալ դարձաւ, չուզեց պաշտօնական դիրք կազմել, այլ առանձնացաւ Բագրեւանդ գաւառի Բլուր գիւղը (Ալաչկերտի Եաննիթէրէն), և Ս. Մեսրոպ ու Ս. Ղեւոնդ, իրրեւ օգնականներ, կրօնական և հոգեւորական գործերը կը հոգային՝ միշտ Ս. Սահակի հովանաւորութեամբ, որ ոչ մի ժամանակ ձեռքէ չթողուց իր հաւատացեալ հօտին խնամքն ու հսկողութիւնը։

Հակառակ այդ անկայուն կացութեան, Ս. Սահակ ընդհանուր եկեղեցւոյ պատկանող խնդիրներու մէջ ալ գործունեայ դեր մը պահեց։ Եփեսոսի Ս. Ժողովը (431) դատապարտած էր Նեստորի մոլորութիւնները, և ժողովին վճիռները կոստանդնուպոլիսէ Հայաստան բերուած էին Ս. Սահակի ուշակերտներուն ձեռքով. բայց Թէոդորոս Մոպսուեստացիի գիրքերը, որ Նեստորի նախընթաց կարեւոր էր եղած, ժողովին մատնութեան առարկայ եղած չէին։ Նեստորականներ այդ զանցառութենէ օգտուելով, կը յաջողէին իրենց մոլորութիւնները քօղարկել Թէոդորոսի անունովը։ Ս. Սահակ խնդիրը ձեռք առաւ, Աշիշատի մէջ ժողով մը գումարեց (435), Թէոդորոսի մոլորութիւնները երեւան հանեց, և դատանական դրութեամբ մը հաղորդեց Կոստանդնուպոլսոյ Պրոկղ պատրիարքին։ Այդ նամակը վերջէն իրրեւ փաստ ծառայեց Կոստանդնուպոլսոյ Երկրորդ ժողովին (553), Երից-Գլխոց դատապարտութիւնը վճռելու համար։

Ս. Սահակի մահը (439) աւելի ազատալի պատահարներու սկզբնաւորութիւն եղաւ։ Սուրմակ կը չարունակէր հայրապետական աթոռը գրաւել իրր Պարսկական տիրապետութենէ ճանչցուած գլուխ,

մինչ Մեսրոպ կը յարատեւէր հոգեւոր հսկողութիւնն ու հոգածողութիւնը կատարել իրր հայրապետական տեղակալ. բայց նա ալ չուշացաւ Ս. Սահակին հետեւիլ հանդերձեալի ճանապարհի մէջ (440)։ Ս. Յովսէփ Հողոցմեցի Ս. Մեսրոպի տեղ անցաւ հոգեւոր գործերու հսկողութեան կամ հայրապետական տեղակալութեան մէջ, մինչեւ որ Սուրմակի մահուանէ ետքը (444), Վասակ Սիւնի մարզպանին միջնորդութեամբ, Պարսից տէրութենէն ալ ճանչցուեցաւ իրրեւ հոգեւոր գլուխ և կաթողիկոս։

Պարսից արքայից-արքայն, որ Հայաստանը իւր պետութեան խառնած և մարզ կամ արքունական գաւառ մը դարձուցած էր, Զրադաշտական կրօնքին պաշտպանեայ մոգերուն խորհուրդով՝ յորդորուեցաւ քրիստոնէութիւնը ջնջել Հայաստանէն ալ, և բոլոր իւր հպատակները արեւի և կրակի պաշտաման բռնադատել։ Այդ նպատակը իրագործելու համար, նախ ձեռնարկեց Հայաստանը մերկացնել իւր ինքնուրոյն դօրութենէն, և Հայոց այրուձի գունդերը փոխադրեց դէպի հիւսիս, Կովկասեայ տարբեր ազգերու դէմ պատերազմելու համար։ Անկէ ետքը հրովարտակ մը հրատարակեց (449). որով դէնիմազդէզը կամ զրադաշտական կրօնքը պարտադրիչ կը հռչակէր բոլոր իւր տիրապետութեան հպատակներուն անխտրաբար։ Այդ առթիւ սկսաւ յայտնի հալածանք մը քրիստոնէութեան դէմ, որուն մէջ նախեւառաջ նահատակուեցան Ս. Աւետ Գնունի և Ս. Մանաճիր Ռշտունի իրենց գունդերով։ Եպիսկոպոսները Արտաշատի մէջ ժողովի գումարուեցան (450), և հաւատոյ ջատագովական գրութեամբ մը բացարձակապէս յայտարարեցին իրենց անդրդուելի հաստատամտութիւնը քրիստոնէական հաւատոյ վրայ։ Այդ բացարձակ ընդդիմութեան պատճառով գլխաւոր նախարարներէն ոմանք հոգի Պարսից արքունիքը կանչուեցան, և բռնադատութեան ենթարկուեցան քրիստոնէական հաւատքնին ուրանալու։ Նախարարները երկայնի վանդակներու հետապատկերին հանդէպ դանուեցան, կամ արքայից-արքային կամքին հնազանդիլ, կամ իրենց երկիրը անդլուխ և անպաշտպան լքանել։ Անելանելի տագնապին սոսկալիօրէն որոշեցին՝ կեղծ բացութեամբ ազատութիւն առնել, և իրենց երկիրը դառնալով կանոնաւոր և զօրաւոր դիմադրութիւն պատրաստել։

Արեւի և կրակի պաշտօնեայ մոգերու բազմութիւն մը, իրենց կրօնքին պէտք եղած առարկաներով ու նշաններով և յաղթական ձեւով՝ ճանապարհ ելան կեղծ բացութեան նախարարներուն հետ, բայց պարտաւորուեցան ցրուիլ և ընկերիլ Բագրեւանդի դաշտին մէջ զինեալ

ժողովուրդին յարձակումներուն առջև, որոնց կ'առաջնորդէր Ս. Ղեւոնդ մեծ երէցը: Տարուան մը պայմանաժամ տրուած էր, 450 օգոստոսէ մինչև 451 օգոստոս, Հայաստանի մէջէն քրիստոնէութիւնը անհետացնելու, և Հայեր այդ պայմանաժամէն օգտուեցան զինեալ դիմադրութիւն պատրաստելու Պարսիկ բանակիներուն դէմ, որոնք կու գային արքունի հրամաններուն հակելու և ընդդիմադիրները ընկճելու: Շատ հետաքրքական է, քր եթէ Հայեր այդ պարագային իրենց բոլոր ոյժերը համամիտ և հաւերաչխ կերպով միացուցած ըլլային, պիտի կարենային իրենց դիմադրութեան մէջ յաջողիլ, և թշնամի բանակը ամօթով յետս դարձնել: Դժբախտաբար նախարարներէն չատեր, Վասակ մարզպանը գլուխին, որոշակի Պարսիկներու հետ համաձայնած էին և անոնց կողմը կը պաշտպանէին: Երբ 751 տարւոյ մայիս 26 օրը, Աւարայրի հակատամարտին մէջ վաթսունհազար Հայեր, Վարդան Մամիկոնեանի ընդհանուր հրամանատարութեամբ, երկու հարիւր քսան հազար թշնամիներու դէմ կը դնէին, հայազունդ նշանաւոր բանակ մըն ալ թշնամի գունդերու մէջ էր և անոնց կողմը կը զօրացնէր: Ս. Վարդան և ութը Ս. զօրավարներ և հազար քսանուհինգ Ս. զօրականներ, պատերազմի դաշտին մէջ նահատակուեցան, որոնց յիշատակը ամէն տարի կը տօնուի Հայ Եկեղեցւոյ մէջ, բուն բարեկենդանին նախընթաց հինգշաբթի օրը:

Այդ օրէն սկսելով Հայոց Եկեղեցին դժբախտ ժամանակամիջոց մը ունեցաւ չիմութիւններով և նեղութիւններով լեցուն, որոնք յառաջ եկան ներքին և արտաքին արկածներէ, և որոց ներքև եկեղեցին սասպակեալ և տանջուեցաւ: Ս. Ցովսէփ հայրապետ, որ իբր կրօնական չարժումին գլխաւորիչը ամբաստանուած էր, ձերբակալուեցաւ, Պարսկաստան աքսորուեցաւ և մարտիրոսութեամբ նահատակուեցաւ (454) ուրիշ եկեղեցական ընկերներու հետ, որոնց յիշատակը կը տօնուի Ս. Ղեւոնդեանց անունով: Անոր յաջորդեցին Մելիտէ (452—456) և Մովսէս (456—461), և ասոնցմէ ետքը հռչակաւորն Գիւտ Սրահնզացի (461—478), որ նորէն պարտաւորուեցաւ Պարսիկներուն հարկածանքներէն տառապիլ, որոնք կրկին անգամ ձեռնարկած էին իրենց կրօնքը պարտաւորիչ ընել բոլոր իրենց հպատակներուն: Անգամ մըն ալ Հայերը ստիպուեցան զէնքի դիմել վահան Մամիկոնեանի հրամանատարութեամբ, որ Ս. Վարդանի եղբօրորդին էր, և թշնամական գործողութիւնները չարունակեցին մինչև Ցովհաննէս Մանդակունի հայրապետին ժամանակը (478—490), որ Գիւտի յաջորդած էր: Այդ կացութիւնը անվերջա-

նալի ըլլալ կը սպառնար, երբ Վաղարշ, նոր արքայից-արքայն, համոզուելով իրենց ճիգերուն անօգտակարութեան, վերջ տուաւ կրօնական հալածանքներուն: Ի հոհական նախատեսութեամբ կրօնի ազատութիւն հռչակեց, և նոյնինքն Վահանը նախ զինուորական սպարապետ նշանակեց (484), և ետքէն Հայաստանի մարզպան կամ կուսակալ անուանեց (485), որով Հայաստանի մէջ թէ քաղաքական և թէ կրօնական խաղաղութեան ժամանակ մը սկսաւ: Այդ առթիւ երանելին Ցովհաննէս Մանդակունի հայրապետական աթոռը պաշտօնապէս Դուին փոխադրեց, Պարսկական կուսակալութեան մայրաքաղաքը, քրիստոնեայ մարզպանին հովանաւորութեան ներքև, և սկսաւ ամենայն փութաջանութեամբ և ազատութեամբ աշխատիլ եկեղեցւոյ բարեզարդութեան և ժողովուրդին բարեկարգութեան: Իր իմաստուն վարչութեամբ մեծապէս արդիւնաւոր եղաւ, և բազմամեայ խռովութիւններու և պատերազմներու երեսէն կոծանուածները վերաչինեց և խանգարուածները դարմանեց: Այս պատճառով իր անունը Ս. Սահակի անունէն ետքը առաջին տեղը կը գրաւէ պատմութեան մէջ, իբրև եկեղեցւոյ պայծառացուցիչ և ժողովուրդին բարեկարդիչ:

Թ.

ԿԱՂԿԵԴՈՆԻ ԺՈՂՈՎԸ

Եւսեբէս Բիւզանդացի վանահայրը այնչափ աստիճ նախանձայուզութեամբ ղինուած էր Նեստորի մոլորութեան դէմ, որ բոլոր հակառակ արդիւնքի չանգեցաւ իր բուռն յարձակումը: Եւտիքէսի չարաչար վիճաբանութիւնները առիթ տուին անվերջանալի խնդիրներու, թէ Քրիստոսի համար մէկ բնութիւն թէ ոչ երկու բնութիւն յայտարարութիւնը գործածուելու է. և ամէն աստիճ հակառակ կարծիքներ յուզուեցան Կոստանդնուպոլսոյ, Աղեքսանդրիոյ և Հռոմայ պատրիարքութեանց մէջև: Անտիոքի դպրոցը, որուն կը հետեւէր Կոստանդնուպոլսոյ աթոռն ալ, այնպիսի վարդապետութիւն մը կը սորվեցնէր, որ Քրիստոսի աստուածութեան և մարդկութեան մէջ կերպով մը բաժանում կամ անջատում կ'ենթադրուէր: Իսկ Աղեքսանդրիոյ դպրոցը ասոր հակառակ Քրիստոսի աստուածութեան և մարդկութեան մէջ կատարեալ միաւորութիւն

կը պաշտպանէր, որպէս զի փրկագործութեան խորհուրդին որեւէ կերպով նուազութիւն կամ աղաւաղում մը չհասնի։ Եփեսոսի երրորդ տիեզերական ժողովին մէջ (431), յաղթութիւնը և վճիռը Աղեքսանդրիոյ դպրոցին վարդապետութեան կողմը եղած էր, և իրր քրիստոնէութեան հիմնական վարդապետութիւն ընդունուած էր, Մ. կիւրեղ Աղեքսանդրացիի կազմած բանաձեւը, Մի բնութիւն Բանին մարմնացելոյ։ Նեստոր, Անտիոքեայ դպրոցին աչակերտ, որ կոստանդնուպոլսոյ պատրիարք ընտրուած էր, և Քրիստոսի երկու բնութեանց, այսինքն աստուածութեան և մարդկութեան մէջ պարզ և լոկ բարոյական միաւորութիւն մը կը սորվեցնէր, նոյն ժողովին վճռովը դատապարտուեցաւ։ Սակայն եաքն էր որ Եւտիքէս, հօթանասնամեայ ծերունի վանահայր մը, իր վարդապետութիւնը հրապարակեց (447), որով միաւորութիւնը մինչև երկու բնութեանց իրարու խառնուելուն ու չփոթուելուն ու նոյնանալուն կէտը կը մղէր, այնպէս որ մարդկային բնութիւնը գրեթէ կը ջնջուէր և Քրիստոսի մարմինն ալ երկնային ծագում կը վերագրուէր։

Այս եղաւ պատճառը, որ Փլաբիանոս կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքը ժանուար ժողով մը գումարեց իր աթոռին մէջ (448) և Եւտիքէսն ու նորա վարդապետութիւնը դատապարտեց։ Դիոսկորոս Աղեքսանդրիոյ հայրապետ, Փլաբիանոսի այդ որոշումը իր նախորդներուն և իր դպրոցին անարդանք, և անոնց վարդապետութեան հերքում. և կերպով մը նեստորական մոլորութեան արդարացում ըմբռնեց։ Այս պատճառով նոր ժողով մը գումարեց Եփեսոսի մէջ (449), և այն տեղ կրկին անգամ դատապարտել տուաւ Նեստորականները, Փլաբիանոսն ալ մէկտեղ։ Այս անգամ Լեւոն Ա. Հռոմայ հայրապետ մէջտեղ եկաւ Փլաբիանոսը պաշտպանելու Աղեքսանդրիոյ աթոռին դէմ, և մանաւանդ ժողով մը գումարեց Հռոմի մէջ (450), և դատապարտեց Եւտիքէսն ու Դիոսկորոսը։ Լեւոն իր ձեռնարկին աւելի ծանրակշռութիւն և զօրութիւն տալու համար, Մարկիանոս կայսրը համոզեց, նոր ընդհանուր ժողով մը գումարելու, որ հաւաքուեցաւ Քաղկեդոն քաղաքը (451) և ուր արտաքին և բռնադատական միջոցներով իրրև հաւատոյ կանոն ընդունել տուաւ իր առ Փլաբիանոս գրած թուղթը, որ ծանօթ է Տոմար Լեւոնի անունով։

Երկու կողմերուն մէջ մղուած այս կատաղի հակառակութեան պատճառը իմանալու համար պէտք է գիտնալ, որ գլխաւոր խնդիրը ոչ թէ պարզապէս աստուածաբանական վերացեալ կէտ մըն էր, Քրիստոսի բնութեանց տեսական խնդիրը, այլ բուն նպատակը՝ կա-

տարելապէս գործնական և գերազանցապէս քաղաքացեալ կէտ մըն էր. այսինքն է հայրապետական աթոռներու փոխադարձ յարաբերութեանց և առաւելագոյն ազդեցութեան խնդիրը։ Նիկիոյ ժողովին ժամանակ, Յունահռոմէական քրիստոնէութիւնը երեք մեծ աթոռներու վրայ բաշխուած էր, որոնք էին Հռոմայ, Աղեքսանդրիոյ և Անտիոքայ պատրիարքութիւնները, և ասոնցմէ իւրաքանչիւրը իր սահմանին մէջ իրաւասութիւն կը վարէր, առանց ուրիշներու վրայ գերիշխանութեան յաւակնելու։ Բայց այդ կացութիւնը փոփոխուած էր հինգերորդ դարուն սկիզբները։ Կոստանդնուպոլսոյ աթոռը պատրիարքութեան կը բարձրացուէր նոյն քաղաքին մէջ գումարուած ժողովին վճռով (381), և Հին Հռոմի ազդեցութեան հետզհետէ ակարանալն ու խլնալը, և Նոր Հռոմին ազդեցութեան օրըստօրէ աճիլը, ակամայ էր կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներուն կարծեցնել թէ իրենք միւս պատրիարքներէն բարձր են։ Արդ, Աղեքսանդրիոյ աթոռը չէր կրնար այդպիսի յաւակնոտ ձգտումներու հանդուրժել. նա գիտակից էր այն ազդեցութեան զոր ինքն ունեցած էր նախընթաց ընդհանուր ժողովներուն մէջ. յայտնի կը տեսնար այն նշանաւոր արդիւնքները, զորս ունեցած էին իր աթոռին հայրապետները, Աղեքսանդր, Աթանաս, Թէոփիլոս, կիւրեղ և Դիոսկորոս, և համոզուած էր թէ իրեն սեփական իրաւունքն է քրիստոնէական վարդապետութեան մասին որոշումներ արտասանել, և գաւանական խնդիրներու մէջ վերջնական վճիռը տալ։ Կը կարծէր եւս որ Աթանասի՝ Նիկիոյ, և կիւրեղի՝ Եփեսոսի ժողովին մէջ տարած պայծառ յաղթութիւնները կը նախանշային, եթէ Փլաբիանոսի և Լեւոնի յաւակնոտ պահանջները իրականանային. և թէ անոնց ընթացքը նախատինք մըն էր Աղեքսանդրիոյ աթոռին դէմ արձակուած։ Իրօք ալ Աղեքսանդրիոյ այդ պահանջկոտութիւնը մերժելու և ճնշելու համար էր, որ Հռոմի և կոստանդնուպոլսոյ աթոռներ դաշնակցած էին հասարակաց հակառակորդին դէմ, և Մարկիանոսի աշխարհական բազուկն ալ իրենց պաշտպան հանդիսացած էր, և այս անուղիղ միջոցներով կրցած էին Քաղկեդոնի մէջ յաղթանակել Աղեքսանդրիոյ աթոռին վրայ։

Սակայն եթէ գործին իսկութեան թափանցենք, կարծեցեալ յաղթութիւնը ոչ իրական էր և ոչ հաստատուն։ Քաղկեդոնի ժողովը, ուրիշ որոշումներուն կարգին, վճռած էր նաև կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան միւս պատրիարքութեանց վրայ նախաթոռ ըլլալուն իրաւունքը, ինչ որ Հռոմ չէր կրնար ընդունիլ, զի հինգերորդէն երկրորդ տեղը անցնող աթոռը, երկրորդէն ալ

առաջին անգը կրնար անցնիլ։ Այդ պատճառով Հռոմ չընդունեցաւ Քաղկեդոնի ժողովին կանոնը, և միևնոյն ժողովին նկատմամբ ընդունելի և անընդունելի կանոններու տարբերութիւն մը սկսաւ դնել։ Յունահռոմէական աշխարհի եպիսկոպոսներն ալ երկու խումբի բաժնուեցան, նոյնպէս ժողովուրդներն ալ, որոնք իրարու դէմ բուռն ու կատաղի ցոյցմունքներ սկսան կատարել։ Նեստորականութիւնը քաջալերած ըլլալու գայթակղութիւնը օրըստօրէ կը տարածուէր մանաւանդ եկեղեցիներու մէջ, և երկու անձնաւորութեանց և երկու բնութեանց մէջ մտածուած նոյն տարբերութիւնը, չէր բաւեր քրիստոնէից խիղճերը հանդարտել։ Այս պատճառով Քաղկեդոնի կանոնները սակաւ կը մնային, և ընդհանուր կերպով ամէն եկեղեցիներէ և բռնադատ քրիստոնէութենէ ընդունուած չէին։ Անտիոքի մէջ նոր ժողով մը գումարուեցաւ (476), որ Քաղկեդոնի ժողովին վարդապետութիւնը կասկածելի հռչակեց, Բասիլիսկոս կայսրն ալ հրովարտակով արգիլեց անոր կանոնները պաշտպանել։ Զենոն կայսր Հենոտիկոն հրովարտակը հրատարակեց (482), որով Քաղկեդոնի ժողովին հեղինակութիւն ունենալը կը մերժէր, և Եփեսոսի սուրբ ժողովին (431) կանոնները իբրև վերջնական և հիմնական կը նշանակէր։ Վերջապէս Անաստաս կայսրն ալ ուրիշ հրովարտակ մը կը հանէր (491), և անով կը ջնջէր Քաղկեդոնի ժողովին կարևորութիւնը, և անոր բնաւ զօրութիւն և նշանակութիւն չէր վերապրէր։ Այդ ամէն գործողութեանց մէջ պաշտօնական նպատակը նեստորականութեան դէմ մաքառիլն էր, որ Յունական կայսերութեան սահմաններէն հալածուած, ապաստանած էր Սասանական տարբին մէջ, և օգուտ կը քաղէր այն ազատութենէն զոր իրեն կը չնորհէին Պարսիկ թագաւորները։ Բայց չմոռնանք որ պատրիարքական աթոռներու մրցակցութիւնը նշանակելի դեր մը կը վարէր այդ հակառակութեանց մէջ։

Հայաստան այս խնդիրներու մէջ մասնակցութիւն չունեցաւ մինչև վեցերորդ դարուն սկիզբները։ Ինքն անդրկութիւն չէր ունեցած Եւտիքէսի հակառակ կամ անոր նպաստաւոր ժողովներուն գումարումից նկատմամբ։ Քաղկեդոնի ժողովը, որ 451 հոկտեմբեր 8'ին սկսած էր, Աւարայրի ճակատամարտին, այսինքն 451 մայիս 26'ին գրեթէ վազուն կ'իյնար։ Արդէն պատմեցինք թէ Հայաստան ինչ ազետալի և անկերպարան վիճակի մէջ էր այդ միջոցին. կաթողիկոսն ու եպիսկոպոսներ կամ բանտարկուած էին և կամ աքսորուած, նախարարներ հալածուած ու ցրուած, պինդարական գունդերը ցանուցիր եղած, ժողովուրդը անդադրմ մատնուած ու

սարսափահար եղած։ Դիւրին է ըմբռնել, թէ ինչու Հայաստանէ դուրս յառաջացած թէ՛ դաւանական և թէ՛ պատրիարքական խնդիրներ չէին կրնար Հայոց մասնակցութիւնը գրաւել։ Մելիտէ և Մոփսէս որ Ս. Յովհաննի յաջորդեցին, այդ խնդիրներով զբաղելու կարող անձեր չէին։ Դիւտ և Յովհաննէս կաթողիկոսները, թէև ուամամբ զարդացած և կարգապետամբ հռչակուած, բայց կրօնական հալածանքներու և բռնադատիչ ուրացութեանց դէմ մաքառելու պարտաւորած՝ ընդհանուր խռովութեանց մէջ էին։ Երբ վերջապէս Յովհաննէս Մանդակունի սահ մը հանդարտութեան երես տեսաւ, հազիւ թէ կրնար ներքին գործերու անհրաժեշտ պէտքերուն հասնիլ։ Թող որ այդ միջոցին Քաղկեդոնի ժողովը մտաղրութիւն գրաւելու և կարևորութիւն ազդելու կերպարանն ալ չունէր. Յունական սահմաններուն մէջ ալ հակառակութեանց առարկայ եղած և կայսերական հրովարտակներով հեղինակութենէ զուրկ հռչակուած էր։ Ուստի բնաւ պէտք չէ զարմանալ որ Քաղկեդոնի ժողովը, իբ գումարումէն քառասուն տարի ետքը, մանաւանդ Հայոց Եկեղեցւոյն և հայրապետներուն կողմէն նկատի առնուած եղելութիւն մը չէր։

Այդ մասին առաջին չշուեները Պարսկաստանի կողմէն հասան՝ Բարգէն Ա-ի մահուան կաթողիկոսին օրով (490—515). Նեստորականներ արդէն հաստատուած և հետզհետէ զօրացած էին Պարսկան Միջագետքի մէջ։ Եփեսոսի ժողովին ուղղափառ դաւանութեան հաստատիմ մնացած Առաբիներ, սկսած էին նեղուիլ անոնց ազդեցութեան զօրանալէն, և դաւանական չփոթութեանց ալ մատնուած էին. ուստի որոշեցին Հայոց Եկեղեցւոյն դիմել, ուղիղ վարդապետութեան մասին լոյս մը և իրենց ընթացքին կանոն մը սահմանելու համար։ Հայերն ալ, Ս. Սահակ ստանդուած հականեստորական սկզբունքներու վրայ խղճմտիա կերպով հաստատուած, չէին կրնար հարկաւ այդ մասին օրէնք դիջողութիւն ընդունիլ կամ յարմարելու համաձայնիլ։ Նեստորականներ իրենց պաշտպանութեան համար յառաջ կը բերէին կոստանդնուպոլսոյ եկեղեցւոյն կողմէն գումարուած Քաղկեդոնի ժողովը, որ հակառակ եղած էր Ալեքսանդրիոյ եկեղեցւոյն, որուն վարդապետութեանց հետ Հայերը անխզելի կերպով կապուած էին, անգամին սկիզբէն, այսինքն Նիկիոյ և Եփեսոսի ժողովներէն։ Աւելցնենք նաև որ Քաղկեդոնի ժողովը գումարուած և յաջողած էր Մարկիանոսի ձեռքով, այն որ մերժած էր Հայոց պատգամաւորութիւնը, երբոր ասոնք կայսերութեան օգնութիւնը կը խնդրէին Պարսիկներուն դէմ քրիստոնէական հաւատոյ պաշտպանութեան համար։ Բայց ասոր Քաղկեդոնի ժողովը անկարեւոր

դատուած էր Բասիլիսկոս և Զինոն և Անաստաս կայսրներու հրովարտակներով, որոնք պաշտօնապէս մերժած էին քաղկեդոնական դաւանութիւնը: Այդ պարագաներու հանդէպ դժուար չէր նախատեսել, թէ ինչ պէտք էր ըլլար Հայ Եկեղեցւոյ բռնակից դիրքը իրեն եղած դիմումին հանդէպ: Դուինի ժողովը որ գումարուեցաւ Բարգէն կաթողիկոսի նախագահութեամբ (506) Հայ և Վրացի և Աղուան եպիսկոպոսներու ներկայութեամբ, պաշտօնապէս և բացարձակապէս հռչակեց Եփեսոսի ժողովին հաւատոյ դաւանութիւնը, և մերժեց ամէն հակառակ եղած վարդապետութիւն, թէ բուն նեստորականը և թէ նեստորականութեան կասկած առողը: Բազկեդոնի ժողովին որոշումներն ալ մէջը ըլլալով: Բայց Դըւնայ ժողովը չի բացատրեց Եւտիքէսի վարդապետութիւնը, որուն անունը յայտնապէս և պաշտօնապէս դատապարտուց Արիոսի և Մակեդոնի և Նեստորի անուններուն կարգին: Այս եղած է Հայոց Եկեղեցւոյն անդրանիկ պաշտօնական յայտարարութիւնը Բազկեդոնի ժողովին նկատմամբ:

Յոռներ ու Լատիններ, յետագայ դարուն մէջ, իրենց հակահակառակութենէն ետ կենալով, Բազկեդոնի ժողովը իրր չորրորդ սինեկրական ժողով ընդունեցան: Բայց Հայոց Եկեղեցին երբեք իբ որոշումէն ետ դառնալու ղիջողութեան չհամակերպեցաւ, մանաւանդ որ միւսներուն յետս կասիլն ալ բնաւ առաւած արտնական տեսութիւններէ յառաջ եկած չէր: Հայ Եկեղեցին հաստատուն և անսասան մնաց և կը մնայ իր առաջին որոշման վրայ, և չէ դադրած այդ մասին իր պատգամողական դիրքին վրայ ամուր կենալ: Նա իրեն հաստատուն կանոն ըրած է աստուածային յայտնութեան աւանդին վրայ եղած որևէ յաւելուած մերժել, ինչպէս նաև չընդունիլ որևէ նորութիւն որ կրնայ դոյզն չափով ալ նախնական դաւանութիւնն այլայլել: Նա չէր կրնար չտեսնել որ քաղկեդոնական խնդիրներուն մեծ չարժառիթը Յունահամէական ազդարին հայրապետութեանց նախանձընդդէմ մրցումն ու հակառակութիւնն էր. բան մը որ իրեն համար կարեւորութիւն չունէր, և չէր կրնար զինքն չանոգրգռել, քանի որ ինքը այդ չրջանակէն դուրս էր: Նա միայն ալ չունէր կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութիւնը պաշտպանել, որ Բազկեդոնի մէջ իր նախապատուութիւնն ու նախատեսութիւնը յաջողցնելու աշխատած էր, իրեն նեցուկ ու հովանաւոր ունենալով քաղաքական իշխանութեան աշխարհային բազուկը:

Դուինի ժողովին մէջ հաստատուած հաւատոյ դաւանութիւնը (506), Բարգէնի կաթողիկոսութեան ժամանակին ամէնէն նշանաւոր

եղելութիւնն է: Նոյն սկզբունքն ու դաւանութիւնը պաշտպանեցին իրեն յաջորդներն ալ, Սամուէլ Արծկեցի (516—526), Մուշէ Սյունեցի (526—534), Սահակ Բ. Ուղկեցի (534—539), Բիւրատափոր Տիրատիցի (539—545), և Ղեւոնդ Եռաստեցի (545—548): Այս կաթողիկոսներուն քառամեայ միջոցին մէջ յիշատակութեան արժանի բան մը չենք գտներ: Բազկեդոնի ժողովին նկատմամբ անգամ մը արուած որոշումը, կրկին հաստատուեցաւ Ներսէս Բ. Բագրեւանդացի կաթողիկոսին օրով (548—557), Դուինի մէջ երկրորդ անգամ գումարուած ժողովով (554). ուր անգամ մըն ալ բացարձակ կերպով հաստատուեցաւ ու հռչակուեցաւ եփեսոսական դաւանութեան ճշմարտութիւնը, նեստորականներու մոլորութեանց և քաղկեդոնականներու յանդգնութեանց դէմ:

Ժ.

ԲԱՂԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Հայոց Եկեղեցւոյ պատմութիւնը այդ միջոցին ուրիշ բան չներկայեր, բայց եթէ կրօնական խնդիրներու չարք մը, որոնք թէպէտ դարերով տեւեցին և տարբեր տարբեր ուշադրութիւններ ունեցան, բայց երբեք չայլայլեցին եկեղեցւոյ հիմնական դիրքն ու հաստատուն կերպարանքը: Միայն չունինք այդ խնդիրներուն մանրամասնութեանց մանել, որոնք չեն յարմարիր մեր հետեւած համառօտութեան, և կրնան ընթերցողներն ալ ձանձրացնել: Բաւական ըլլայ ըսել, թէ այդ խնդիրներուն ու յուզմունքներուն սկզբնական պատճառը Հայաստանի վրայ տիրող պետութեան, կամ Հայաստանի դրացի պետութեանց քաղաքական ազդեցութիւնն էր: Հայաստան իր անկախութիւնը կորնցնելէ ետքը, հետզհետէ ենթարկուեցաւ Պարսկական, Յունական և Արաբական տիրապետութեանց, որոնք երկրին կրօնական վիճակէն կը քաղէին իրենց քաղաքական ուղղութեան ներշնչումները: Հայերուն ալ անհնարին էր այդ դիւանագիտական ճարտարութեանց ազդեցութենէն ազատ մնալ և անկախաբար գոյնել: Մէկ կողմէն չէին ուզեր հետեւիլ այն դաւանական սկզբունքին, զոր անգամ մը պաշտօնապէս 506 տարւոյ ժողովով հաստատած էին, միւս կողմէն կ'աշխատէին պետութիւններու համակրանքը գրաւել, որպէս զի աւելի ազդեցիկ եղողին կողմէ յե-

ացուած քաղաքական օգտակարէ չըլլուին: Այս պատճառով ալ չէին ուզեր ոչ մի կողմը վիրաւորել, և պատրաստ էին մինչև իսկ զիջողութիւններ ալ ընել, մինչև ուր որ կրնային, առանց իրենց հիմնական սկզբունքներուն հետ հակասութեան մէջ գտնուելու:

Հայաստան յաճախ քանի մը տէրութեանց մէջ բաժնուած էր, բայց իւր բախտը կապուած էր այն տէրութեան հետ որ մեծագոյն մասին վրայ կը տիրէր: Պարսկական տիրապետութիւնը, զոր կը վարէին արքայից-արքաներուն կողմէ անուանուած մարզպաններ, երկու ամբողջ դար չարունակեց (428—633): Անոր յաջորդեց Յունական տիրապետութիւնը, զոր կը վարէին կայսրներէն անուանուած կիւրապաղատներ, բայց ասոնց իշխանութիւնը երկար չեղաւ, հաղիւ վաթսուն տարուայ միջոց մը (633—693): Եաեւէն եկաւ Սարակինոսներու տիրապետութիւնը, որմէ Յունականէն հաքը իրենց իշխանութիւնը հաստատեցին, և ամիրապետներուն կամ խալիֆաներուն կողմէն անուանուած ոստիկաններ՝ մէկուկէս դարէ աւելի (693—862) Հայաստանը կառավարեցին: Սակայն հանդարտ ու խաղաղական տիրապետութիւններ չեղան ասոնք: Զանազան տէրութիւններուն իրարու դէմ մղած պատերազմները, ընդհանրապէս Հայաստանի մէջ կը կատարուէին, և կռիւներու ասպարէզ դարձած երկիրը կը կրէր անոնց աղետալի հետեւանքները: Իսկ Հայերը, իրարու հակառակ տէրութեանց մէջտեղը մնացած, անկայուն ու տարտամ քաղաքականութեան կը հետեւէին, ոչ կրնային իրենց քաղաքական չահերը վտանգել, ոչ կ'ուզէին իրենց հաստատ սկզբունքները փոխել: Յունական կայսրութեան ազդեցութիւնը միշտ ծանրակշռութիւն ունէր քրիստոնէութեան տեսակէտէն, եթէ քաղաքականապէս ալ Հայեր Յոյներու տիրապետութեան ներքև չգտնուէին: Յունական ազդեցութիւնը չարունակ Հայերը կը սոսկացնէր քալկեդոնական դաւանութիւնն ընդունիլ, և որպէս զի Հայեր զիջողութեան յորդորելի, քաղաքական խոստումները կ'առատացնէր: Իսկ Պարսիկներ և Արաբացիներ անոնց աչքին առաւել հրապուրիչ երեւոյթներ կը ներկայացնէին, պայմանով որ Յունաց հետ յարաբերութիւնէն խզուին ու հեռանան: Հայեր ոչ կրնային և ոչ կ'ուզէին Յոյներուն հրապոյրներուն հետեւելով Քալկեդոնի դաւանութեան համակերպիլ, և ոչ ալ կ'ուզէին բացարձակ մերժումով անոնց թշնամութիւնը գրգռել: Ինչպէս որ չէին ալ ուզեր ընդմիշտ կատարեալ ոչ-քրիստոնեայ պետութեանց ձեռքը յանձնել: Այդ դժուարին կացութիւնը և այդ տարտամ անորոշութեան հոգին, կը բնորոշեն Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան ընթացքը վեցերորդէն

մինչև ինսներորդ դար, ժամանակամիջոց մը զոր կ'ուզենք ընդհանուր գիծերով նկարագրել, ամէնէն նշանաւոր եղելութիւնները յիշատակելով:

Պարսկաստանի քրիստոնէից յարաբերութիւնները, որոնց առաջին նշանները տեսանք Բարգէնի ժամանակ, չարունակուեցան անկէ հաքն ալ յաճախ դիմումներով Հայոց կաթողիկոսութեան: Սա ալ ամէն կերպով չանաց անոնք պաշտպանել Նեստորականներու բռնարարութեանց դէմ, որոնք յաջողած էին Պարսիկ արքունիքին համակրութիւնը չահիլ, իրենց հակայունական ուղղութեամբ: Մանաւանդ Քրիստափոր Տիրան Իշոյի կաթողիկոսը, ոչ միայն հականեստորական քրիստոնեաները արքայից-արքային առջև պաշտպանեց, այլ և անոնց համար եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց, և անոնց եկեղեցւոյն կառավարութեան և բարեկարգութեան համար պէտք եղած հոգածութիւնները կատարեց:

Մանաւանդ է կոստանդնուպոլսոյ երկրորդ ժողովին պատմութիւնը, զոր Յոյներ ու Լատիններ իրր հինգերորդ տիեզերական կը ճանչնան: Քալկեդոնի ժողովով յուզուած խնդիրները դեռ հանդարտած չէին, երբ Յուստինիանոս կայսերական գահը բարձրացաւ (527): Երկու կողմերուն մէջ խաղաղութիւն գոյացնելու համար Թափած ճիգերուն ապարդիւն մնալը տեսնելով, Յուստինիանոս որոչեց դատապարտել տալ Եռեֆ-Գրուխ կոչուած գրութիւնները, որք են Թէոդորոս Մոպսուեստացիի, Թէոդորետոս Կիւրացիի և Իբաս Եդեսացիի գրուածները, որոնք Նեստորի վարդապետութեան նպաստաւոր և եփեսոսական ժխիններուն հակառակ էին, և քալկեդոնական դաւանութեան համաձայն կը հնչէին: Յուստինիանոս կը մտածէր այս կերպով Եփեսոսի դաւանութեան հաստատիմ ուղղափառները չահիլ, և միանգամայն Քալկեդոնականներուն բռնութիւնները չափաւորել: Նոր ժողովը գումարելու հրովարտակը արդէն հրատարակուած էր (546), բայց Հռոմի պապերը սկսան դժուարութիւններ հանել, վախնալով որ չըլլայ թէ անուղղակի կերպով Տոմար Լեւոնի ալ դատապարտուած կարծուի, և իրենց ամբողջ զիջողութիւնը նուազի: Ագապետոս պապը կոստանդնուպոլիս բերուեցաւ, բայց լուծման չկրնացաւ հոն մեռաւ: Իրեն տեղ ընտրուեցաւ Վիգիլիոս, կայսեր կամքով, և այն պայմանով որ Երեք-Գլուխներուն դատապարտութեան հաստանի, բայց Հռոմայեցիք գինքը չընդունեցան և Սիլվերիոսը պապ հռչակեցին: Սակայն այս վերջինին վերահաս մահը դիմադրութիւնն ընկճեց, և Վիգիլիոս ընդունուեցաւ: Ժողովը վերջիվերջոյ բացուեցաւ (553) և Երեք-Գլուխներ

դատապարտուեցան, Վիգիլիոս ալ համակերպեցաւ, և այս կերպով քաղկեդոնական խնդիրը Յունահռոմէական աշխարհին մէջ վերջացաւ, բայց բոլորովին անուղղակի կերպով մը, և չհետեւելով Բրիստոսի վրայ միութեան կամ միաւորութեան դաւանութիւնը, ինչ որ կրկնուելու էր Եփեսոսի ժողովին վճիռներուն:

Հայերը որ Եփեսոսի ժողովին դաւանութեան անդրդուելի կերպով հաւատարիմ մնացած էին, հակառակ Քաղկեդոնականներու կողմէ գործածուած խաւսափողական ձեւերուն, բնաւ նոր վճիռի պէտք չունէին եփեսոսական ուղղափառութեան դաւանելու համար: Այս պատճառով անոնք պէտք չունեցան կարեւորութիւն ընծայել նոր ժողովին վճիռներուն, որչափ ալ անոնք՝ ոչ միայն իրենց սկզբունքներուն համաձայն էին, այլ և հաստատուած էին Իրենց Ս. Սահակ հայրապետին հեղինակութեամբը, որուն աս. Պրոկղ ուղղած թուղթը հանդիսապէս կարդացուեցաւ ժողովին մէջ, Ս. Կիւրեղ Ալեքսանդրացիի երկոտասան դէպխնդրէն անմիջապէս առքը: Ներսէս Բ. Բագրեւանդացի կաթողիկոսը բաւական սեպեց յաջորդ տարին Դուինի մէջ ժողով մը գումարելով (554), անդամ մըն ալ կրկնել ու հռչակել եփեսոսական դաւանութիւնը, Քաղկեդոնականներուն յաւակնութեանց դէմ:

Յոյներուն յորդորներն ու հրապոյրները, որոնք Հայերու վրայ ազդեցութիւն չունեցան, յաջող ընդունելութիւն գտան Վրացիներուն մօտ: Կիւրիոն Վրաց կաթողիկոսը, թէև Հայոց հայրապետանոցին մէջ մնած ու յառաջացած, Հայոց աթոռէն բաժնուելու դաւադիրը յղացաւ, Յունաց պատրիարքութեան հետ միանալով կայսերական չնորհներու արժանանալու համար: Քաղկեդոնի ժողովը և անոր դաւանութիւնը ընդունելը, անհրաժեշտ պայման էր այդ նպատակը իրագործելու, և Կիւրիոն այն ալ ընդունեցաւ: Մովսէս Բ. Եղիվարդեցիի (574 - 604) մահուընէ ետքը աթոռը կառավարող Վրթանէս տեղակալի չանքերը, և նոր կաթողիկոսին Աբրահամ Աղբաթանեցիի (607—655) աշխատութիւնները, չկրցան Կիւրիոնը իր ժառանգութենէ դարձնել, և Վրաց եկեղեցին, Կիւրիոնի դէմ տարուած քաղկեդոնական դաւանութեան պատճառով, Յունաց կողմը անցաւ: Դուինի նոր ժողով մը (609) վճռեց Վրաց եկեղեցւոյն Հայոց Ուղղափառ եկեղեցիէն բաժնուած ըլլալը: Այս բաժանումը վերջնովին ձախող հետեւանք պիտի ունենար Վրաց եկեղեցւոյն համար. որովհետև երրոր իսլամութեան դարբնոցին սկիզբը Ռուսական սիրապետութիւնը տարածուեցաւ Կովկասի վրայ, Վրաց ազգային եկեղեցին այլեւս առանձին գոյութեան նպա-

տակութիւնը կորնցուց, և միութեան դաւանութեան և սկզբունքներու պատճառով Վրաց եկեղեցին ընկճեցաւ և ձուլուեցաւ Ռուսաց եկեղեցւոյն հետ: Այսօր ամենայն ինչ ռուսացած է Վրաստանի մէջ, նախրապետութիւնն ու եկեղեցականութիւնը, արարողութիւններն ու լեզուն, նոյն իսկ Վրաց եքսարքն և եպիսկոպոսներն ալ Ռուս կղերին մէջէն կ'ընտրուին:

Պէտք չէ յուսահատիլ անցընենք, Հայերը իրենց կողմը գրաւելու համար Յոյներու կողմէ կատարուած վերջին փորձն ալ: Որովհետև Հայաստանի մէկ մասը Բիւզանդական կայսրութեան ներքև կը գտնուէր, կայսրն ու պատրիարք փութացին իրենց հետ և կուսակից կաթողիկոս մը հաստատել այն տեղ (590), Մովսէս Եղիվարդեցիի կենդանութեան առեն. որ եղաւ Յովհաննէս Բագարանցին: Բայց այս նոր փորձն ալ ապարդիւն մնաց, որովհետև նոր հաստատուած հակաթոռ կաթողիկոսութիւնը նոյն իսկ Յովհաննէսով վերջացաւ, երրոր սա գերի իսկու Պարսից ձեռքը (611), և պերսութեան մէջ մնաւ: Յոյները այլեւս անոր յաջորդ մը չդրին, որովհետև չքաջալերուեցան իրենց նպատակին մէջ, քանի որ նոյն իսկ Յունական սիրապետութեան ներքև եղող Հայերն ալ չուզեցին հակաթոռ կաթողիկոսը ճանչնալ, և ոչ ալ ընդունիլ քաղկեդոնական դաւանութիւնը, որուն նա ներկայացուցիչը պիտի ըլլար:

ԺԱ.

ԽՆԴԻՐՆԵՐՈՒՆ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Պարսից բանակը Յունական կայսրութեան վրայ յարձակած (614), Երուսաղէմը գրաւած և Ս. Խաչափայտը գերի տարած էր. անկէց անցնելով մինչև Կոստանդնուպոլիս հասած, և մայրաքաղաքին պարիսպներուն դիմաց բանակած էր: Հազիւ այդ պարագային Հերակլ կայսրը իր իմպութենէն չարժուեցաւ, պատերազմի ելաւ, և յաջողութիւն ունեցաւ (623): Պարսիկները յուզուեցան, և պատասխանուեցան եա դարձնել Խաչափայտը, որ նորէն Երուսաղէմ յանձնուեցաւ: Հայազունդ զինուորները, Մժէժ Գնունիի հրամանատարութեամբ, մեծապէս օգնած էին պատերազմին յաջողութեան: Ասկէ ետքն էր որ Հերակլ խորհեցաւ Յոյներու և Հայերու միջև դաւանական միութիւն ալ հաստատել: Այդ նպատակով փորձեց Հայերը սիրել քաղկեդոնական վարդապետութիւնն ընդունելու,

զոր Յունական եկեղեցին վերջիվերջոյ ընդունած էր Երեք-Գլուխներու դատապարտութենէն ետքը։ Այդ խորհուրդը իրականացնելու դիտմամբ երկրորդ անգամ Հայաստան եկաւ, և բանակցութիւններու մտաւ։ Կաթողիկոսական աթոռին վրայ կը գտնուէր Եզր Փառաժնակերտացի, որ աթոռ բարձրացած էր Աբրահամ Աղբաթանեցիէ, և կոմիտաս Աղցեցիէ (612 - 628), և Քրիստափոր Ապահունիէ (628—630) ետքը։

Եզրի և իր եպիսկոպոսներուն վարանումները, և Յոյն ու Հայ եպիսկոպոսներուն բանակցութիւնները վերջացան դատնական բանաձեւով մը, որ կայսեր կողմէ պատրաստուեցաւ ու հրամայուեցաւ։ Այդ բանաձեւը ընդհանրապէս հաւանական էր Հայ եկեղեցւոյ դաւանական սկզբունքներուն, միայն թէ Քաղկեդոնի ժողովին նկատմամբ բացարձակ լռութիւն պահուած էր։ Համաձայնութիւնը հաստատուեցաւ Կարինի մէջ գումարուած ժողովով (632), որուն վերջը հանդիսապէս պատարագ մատուցուեցաւ և երկու կողմեր, Յոյներ ու Հայեր, միասին հաղորդուեցան։ Կաթողիկոսին կողմէ յայտնուած զիջողութիւնը և կայսեր կամքին առջև խոնարհիլը, մեծապէս գայրացուց Հայ եպիսկոպոսները և բոլոր Հայ ժողովուրդը։ Աստիկ գրգռութիւն մը բորբոքեցաւ Եզրի դէմ, բայց գրգռութեան չափն ինչ ալ ըլլայ, զինքն աթոռէն վար առնել չկարծեցան։ Բայց գայրացման զգացումն ալ երբեք չմարեցաւ, և գարէ գար չարունակեց, իր անունը կաթողիկոսներու շարքին մէջ գլխիվայր գլխագիրով գրելու չափ։ Սակայն արդար ըլլալու համար պէտք է դիտել տանք, թէ Եզր Հերակլէ առնի քաղկեդոնիկ չէր իսկապէս ըլլայ։ իսկ Հերակլ Միակամեայց վարդապետութեան հետեւողն էր, և այդ վարդապետութեան հնդինակն եղող Կոստանդնուպոլսոյ Սերգիոս կամ Սարգիս պատրիարքին պաշտպանն էր։ Միակամեայց վարդապետութիւնն ալ, քաղարիկեալ կերպով կրկնումն էր Եվտեսեսի ժողովին միարնակ վարդապետութեան, որ Հայերուն ընդունած և բուռն հոգւով պաշտպանած դաւանութիւնն էր։ Յոյներ չէին կրնար այլևս Քաղկեդոնի ժողովին դէմ ուղղակի հակառակութիւն ցուցնել, քանի որ 553 տարւոյ ժողովով զայն պաշտօնապէս ընդունած էին, անոր համար անուղղակի միջոցներու կը դիմէին, և քաղկեդոնիկ դաւանութեան նշանակութիւնը կը սակարկէին, թէ՛ Երեք-Գլուխները դատապարտելով, և թէ՛ Քրիստոսի վրայ կամքի միութիւնը պաշտպանելով, որ բնութեանց միաւորութեան հետ կը նոյնանար։

Աւանձին յիշատակութեան արժանի է Ներսէս Գ. Իշխանցի կաթողիկոսը, որ Շինող մականուն առացած է, իր իշխանութեան

միջոցին ցոյց տուած չինարար արդիւնքներուն համար։ Այդ նախկին զինուորականը աթոռ բարձրացած էր Սարակինոսներուն արշաւանքին սկիզբները (641)։ Հայաստան սարակուսանքի մատնուած էր, չէր գիտեր թէ հին տիրապետողներու կողմը բռնէր, թէ ոչ նոր եկողներուն կողմը դառնար։ Ներսէս անձամբ Յունական տիրապետութեան կուսակից էր, բայց Յոյներուն անգործունեայ և անկարող ըլլալէն զատ, Հայաստանի զինուորական գլխաւորները, Սմբատ Բագրատունի և Թէոդորոս Ռշտունի, Սարակինոսներուն առջև խոնարհելու պէտքը կը զգային։ Կոստանդին Գ. կայսրը ուզեց Հայերուն Յոյներէն պաղելուն ու բաժնուելուն վրէժը լուծել, և զօրաւոր բանակի մը գլուխը անցած յարձակեցաւ, ոչ միայն քաղաքականապէս այլ և կրօնապէս Հայերը նուաճելու համար։ Ներսէս Գ. կաթողիկոս յաջողեցաւ կայսրը ամոքել, բայց Յոյներուն հեռանալէն ետքը, նոր ժողով մը գումարեց Դուինի մէջ (645), և նորէն համարձակօրէն հռչակեց առաջին երեք ժողովներէն զատ ուրիչ դաւանական վճիռ չընդունելու որոշումը, հերքելով և մերժելով ինչ որ անոնցմէ ետքը հաստատ դաւանութեան վրայ եղած յաւելուածներ են։ Սակայն քաղաքական ուղղութեամբ Ներսէս կաթողիկոս և Թէոդորոս նախարար դէմ դէմի կան. Թէոդորոսի կողմը աւելի զօրաւոր էր, և Ներսէս պարտաւորուեցաւ գործերէ քաշուիլ մինչև Թէոդորոսի մահը, որ վեց տարի ետքը տեղի ունեցաւ։ Անկէ ետքը նորէն յունական ազդեցութիւնը զօրացաւ Ներսէսի ձեռքով, բայց միշտ տկար և վարանոտ կերպով։

Այդ կացութիւնը Ներսէսի մահուանէն (661) ետք ալ չարունակեց իր յաջորդներուն օրով, որք եղան Անաստաս Ակոռեցի (661—667), Խորայէլ Ողմաեցի (667—677) և Սահակ Գ. Զօրափորեցի (677—703)։ Այս վերջինին կաթողիկոսութեան առեն Արաբական տիրապետութիւնը վերջնապէս հաստատուեցաւ Հայաստանի վրայ, և այդ պատճառով Յունահայ դաւանական խնդիրներ իրենց կարեւորութիւնը կորնցուցին։ Արաբացի ամիրապետներն ալ կ'ուզէին և իրենց համար օգտակար կը տեսնէին, որ Հայերը իրենց կրօնական խնդիրները Յոյներու հակառակ ուղղութեան մէջ դնեն, որով իրարմէ հեռացած կ'ըլլային։ Սահակ Գ. կաթողիկոս ճանպայ եղած էր Արաբացի զօրավարին երթալով անոր սիրան առնել, և Հայաստանի վրայ սպառնացող արկածները խափանել, երբ ճանապարհութեան մէջոցին վախճանեցաւ։ Բայց իր ձեռնարկը ապարդիւն չմնաց, վասն զի իր խնդրած կրօնական առանձնաշնորհումներուն մեծագոյն մասը խալիֆայութեան կողմէն չնորհուեցաւ։

Իր յաջորդն եղաւ Արծիւեցի կաթողիկոսն (703—717) գլխաւոր գործն եղաւ այն նախանձայոյզ աշխատութիւնը, որով Աղուանից եկեղեցին Հայոց Եկեղեցիին հետ միաբանութեան մէջ պահեց։ Ներսէս Բակուր, Աղուանից կաթողիկոսը, փորձուեցաւ կիւրիոն վրայ կաթողիկոսին ընթացքին հետեւիլ, և Յունական եկեղեցւոյն հետ միանալու կողմը հակիլ։ Եղիա փութաց զայն ամբոխէ ղրկել, և անոր տեղ Սիմէոնը Աղուանից կաթողիկոս ձեռնադրեց։ Եղիա նոյն նախանձայուզութիւնը ցուցուց նաև քանի մը Հայ վարդապետներու հանդէպ, որոնք Կոստանդնուպոլսոյ մէջ ուսած ըլլալով քաղկեդոնիկ միտումներ սաւցած և նոյն միտքով քարոզել սկսած էին։

Յովհաննէս Գ. Օձնեցի կաթողիկոսը, որ իմաստասէր մականուն սաւցաւ, զարգացեալ, գիտնական և վարչագէտ անձ մըն էր, և իր դարուն ամէնէն կարկառուն դէմքը եղած է։ Զանազան մոլորութեանց դէմ գրած ճառերը, և բարեկարգական և ծիսական բարենորոգումները, նորա ունեցած խորին համոզմունքը կը հաստատեն։ Ինքն է նաև եկեղեցական կանոններու և կանոնական թուղթերու հաւաքածոներուն հեղինակը, որոնք եկեղեցական իրաւագիտութեան կանոնագիրք մը կը կազմեն։ Դիտելու արժանի է որ այդ հաւաքածոները Հոմէական եկեղեցւոյ Սուտ-Իսիդորեան հաւաքածոներէն առաջ ևս Ամիրապետներու հետ պահած յարաբերութիւնները և ձեռք առած առանձնաշնորհութիւնները, վարչական կարողութիւնը բարձրացնող փաստեր են։ Դաւանական չրջանակին մէջ ալ յաջողեցաւ վերջացնել Քրիստոսի մարմնոյն նկատմամբ յուզուած ապականելութեան խնդիրը, որ ուղղափառ միաբանականներու մէջ կը յուզուէր։ Այդ խնդիրը ծագում առած էր Յուլիանոսից և Սեւերեանց վարդապետութիւններէն, և Հայկական և Ասորական եկեղեցիներու մէջն բաժանման սերմ տուած էր։ Մանուկկերտի ժողովը, զոր Յովհաննէս իր նախագահութեամբ հաւաքեց (726), Հայ և Ասորի եպիսկոպոսներու մասնակցութեամբ, տասը կանոններ հաստատեց, որով երկու ազանդներուն ալ ծայրայեղութիւնները հերքուեցան, և Քրիստոսի մարմնոյն նկատմամբ ողջմիտ և ուղղափառ վարդապետութիւնը հաստատուեցաւ, անոր ծագման և հանգամանաց բնականութիւնը հաշակելով, և միանգամայն պաշտպանելով այն գերազանցութիւնն ու յարգանքը, զոր սէրք է ընծայել Բանին Մարդացելոյ մարմնին։ Յովհաննէս Օձնեցի վաւօք կնքեց իր կեանքը (728), և իր յիշատակը Հայոց Եկեղեցւոյն կողմանէ սուրբերու կարգը պատակարգուեցաւ։

Օձնեցիին յաջորդող չրջանին վրայ (728—755) չատ ըսելիք չկայ։ Տասուերկու կաթողիկոսներ իրարու յաջորդեցին այն խաղաղութեան միջոցին, զոր ամիրապետներ Հայոց Եկեղեցւոյն շնորհեցին։ Միայն յիշատակութեան արժանի կը սեպնենք, որ երբ ամիրապետները Հայաստանի հարկատու թագաւորութիւններ չնորհեցին և Հայեր սկսան ինքնուրոյն կառավարութիւն վայելել, Փոտ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքը նորէն ձեռնարկեց Հայ Եկեղեցւոյ հետ յարաբերութիւններ հաստատել։ Այդ մերձեցումն չնորհիւ նա կ'ուզէր նոր նեցուկ մը ստեղծել, որ կրնար իրեն օգտակար ըլլալ Հռոմի եկեղեցւոյն հետ յուզած խնդիրներուն մէջ։ Ահա նպատակով յատուկ թուղթեր գրեց Զաքարիա Զագեցի կաթողիկոսին (755—778), և Աշոտ Բագրատունի իշխանաց-իշխանին, հրաւէր կարգալով Քաղկեդոնի ժողովին վճիռները ընդունիլ։ Բայց կաթողիկոսին և իշխանապետին կողմէ գրուած վճռական պատասխանները, վիճաբանութեան մտնելու չյայն ալ կարեցին, և փոսի ձեռնարկած վտանգը արդիւնք մը չունեցաւ։

ԺԲ.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հայոց կաթողիկոսութիւնը երբէք անզգրական անուն չունեցաւ աթոռին կամ հայրապետանոցին տեղէն առնուած, այլ միշտ կոչուեցաւ Կաթողիկոսութիւն Ամենայն Հայոց։ Այդ կոչման զօրութեամբ նա իրաւունք ունեցաւ իր հայրապետանոցը հաստատել այն տեղ՝ ուր կը գտնուէր ազգին քաղաքական կեդրոնը, որն ալ ըլլար ժամանակին իշխող կամ տիրապետող կառավարութեան գլխաւոր քաղաքը։ Էջմիածինը, որ նախնական աթոռը եղաւ քրիստոնէութեան Հայաստանի պաչտօնական կրօնքն ըլլալէն սկսեալ, նոյն ինքն չորրորդ դարուն սկիզբը Հայոց թագաւորութեան մայրաքաղաքն եղող Վաղարչապատն էր։ Արչակունեաց թագաւորութեան վերջանալէն և անոր յաջորդող խռովութեանց դադարիլէն ետքը, երբ Դուինի մէջ Հայ մարզպան մը, Վահան Մամիկոնեան, խաղաղական կառավարութիւն հաստատեց(484), Յովհաննէս Ա. Մանդակունի կաթողիկոսը այն տեղ փոխադրեց պաչտօնապէս հայրապետական աթոռը։ Այն տեղ Մասիսի ստորոտ, Արարատի դաչտին մէջ,

ՀՀմիաձինէն ոչ չատ հետու նստեցան Հայոց կաթողիկոսները չորս դարէ աւելի, մինչև Յովհաննէս Ե. Դրասխանակերտացի (899—931):

Ամիրապետներուն կողմանէ Հայերուն չնորհուած հարկատու թագաւորութեան ձեւը, ազգին համար նշանաւոր և օգտակար արդիւնք չունեցաւ: Նախ որ այդ ձեւով կազմուած թագաւորութիւնները հետզհետէ չատցան, և Անի, Վան, Կարս, Դուգարք, իրենց համար զատ զատ թագաւորներ ունեցան, որք իրարու հետ ինչնամական մրցումներ սկսան, և իրարու դէմ եղբայրասպան պատերազմներ ալ վարեցին: Ասկէ զատ Հայազգի թագաւորութիւններուն հաստատութիւնը չվերջացուց Արաբական ասիկաններուն իշխանութիւնը, որոնք հարկերը կը գանձէին, և ներքին կառավարութեան վրայ կը հսկէին, և մինչև իսկ թագաւորներուն անձին վրայ մահու և կենաց իրաւունք կը գործադրէին: Մեր միտքը չէ մանրամասնօրէն պատմել այն տխուր պատահարները, որ նոր հաստատուած կառավարական ոճին հետևանքն եղան:

Բագրատունի թագաւորները, Անի մայրաքաղաքը չէնցնելնէն և հոն հաստատուելնէն առաջ, առժամապայ Շիրակաւան, Բագարան ու ասանկ անդ կը մնային, և հայրապետանոցն ալ կը չարունակէր պաշտօնապէս Դուինի մէջ մնալ, մինչև որ վերջնապէս տեղեցաւ Եռատփ ասիկանին ձեռքով: Յովհաննէս Ե. կաթողիկոսը, որ իբր հաչտութեան բանագնաց ասիկանին մօտ գացած էր, պատանդ պահուեցաւ, և փրկանք վճարելով ազատեցաւ եօթը տարի Դուինի մէջ մնալ, մինչև որ վերջնապէս աւերեցաւ Եռատփ ասիկանին ձեռքով: Յովհաննէս Ե. կաթողիկոսը, որ իբր հաչտութեան բանագնաց ասիկանին մօտ գացած էր, պատանդ պահուեցաւ, և փրկանք վճարելով ազատեցաւ եօթը տարի Դուինի հայրապետանոցը նորոգել: Այս եղաւ պատճառը, որ իւր կեանքին վերջերը որոշեց երթալ հաստատուիլ Վանայ կողմերը՝ Վասպուրականի թագաւորներուն պաշտպանութեան ներքև: Պահ մը մնաց Զորավանք՝ Վան քաղաքի մօտերը, և անկէ անցաւ Աղթամար կղզին, ուր Վասպուրականի թագաւորները հաստատեցին իրենց արքունիքը: Այս տեղ Յովհաննէս կաթողիկոս, Պատմական մականուանեալ, կնքեց իւր կեանքը (931), երեսունհինգ երկու տարի չարունակ երկրին աղէտներուն և արկածներուն փորձառու և ականատես վկայ ըլլալէ, և անոնց պատմութիւնը յաւիտեններուն աւանդելէ ետքը:

Իւր յաջորդներէն երեքը միայն, Սահմանոս Բ. (931—932), Թէոդորոս Ա. (932—938) և Եղիսէ Ա. (938—943), մնացին Աղթամարի հայրապետանոցը՝ Վասպուրականի Արծրունի թագաւորներուն արքունիքին մօտ: Իսկ Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը (943—967) օգտակարագոյն սեպեց Աղթամարի կղզիին մնկուսացած դիրքէն ելլել և Հայաստանի միջավայրը հաստատուիլ, Անի նստող

Բագրատունի թագաւորներուն մօտ: Առաջ առժամապէս հաստատուեցաւ Արփինա քաղաքը, Անիի մօտ, մինչև որ Անիի մէջ հայրապետանոց մը և կաթողիկէ եկեղեցի մը կառուցուէր (902): Անանիա կաթողիկոս նչանաւոր դիրք կը վայելէ կաթողիկոսներու չարքին մէջ, իրեն կատարած եկեղեցական բարեկարգութիւններով, քաղաքական ձեռնարկներով և խոհական վարչութեամբ, որով յաջողեցաւ թէ եկեղեցւոյն և թէ ազգին համեմատաբար խաղաղ ու կանոնաւոր կացութիւն մը պատրաստել: Վանան Սիւնեաց որ անոր յաջորդեց (967—969), կատածելի եղաւ, Յոյներու հետ ցուցած հաւատամնութեամբը, քաղկեդոնիկ վարդապետութեան միաւմովը, և ինչինչ յունական ծէսեր մուծանելովը: Հայ Եկեղեցւոյ եպիսկոպոսական դասակարգը զգածուեցաւ անոր ընթացքէն, Անիի մէջ ժողով գումարեցաւ, և Վանան կաթողիկոս գահընկէց հռչակուեցաւ, և Սահմանոս Գ. Սեւանցին կաթողիկոս հաստատուեցաւ (969—971): Նորընտիր կաթողիկոսը Բագրատունի թագաւորներու պաշտպանութիւնը կը վայելէր, մինչ Վանան՝ Արծրունի թագաւորներու հովանաւորութեան ապաւինած էր, և այդ պատճառով ներքին դժուարութիւններ և թշնամութիւններ տեղի ունեցան Հայաստանի մէջ, մինչև որ, երկուքն ալ, Սահմանոս և Վանան, միևնոյն տարին վախճանեցան: Աւագ վրայ հասիկ Ա. Արշարունի, կարող և գործունեայ անձնաւորութիւն մը, երկու կողմերու համաձայնութեամբ կաթողիկոսութեան բարձրացաւ (971—992): Նա ոչ միայն կրցաւ հաչտութիւն գոյացնել զանազան Հայազգի թագաւորութեանց և իշխանութեանց մէջ, այլև ուժգնակի պաշտպանեց ազգային եկեղեցւոյ գաւանութեան հետևող Հայերը, որ Բիւզանդական գաւառներու մէջ կը գտնուէին, և որոնց վրայ բռնադատութիւններ կը գործադրէին Յունական եկեղեցւոյ դիրքը մտնելու համար: Հասիկ եղաւ որ պաշտօնապէս Հայ եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց Յունական վիճակներու մէջ գտնուող Հայադաւան հաւատացեալներու համար: Մինչև այն տեղ, իւրաքանչիւր վիճակի մէջ մէկէ աւելի թեմակալ եպիսկոպոս չէր գտնուեր, եկեղեցւոյ նախնական կանոններու համաձայն: Իրօք ալ այդ միջոցին սկսելով կը տեսնենք, որ միևնոյն վիճակի մէջ տարբեր եպիսկոպոսներ կը գտնուին ծէսերու և դաւանութիւններու տարբերութեանց համեմատ: Հասիկ առաջ Արդինայի մէջ հայրապետանոց ու կաթողիկէ եկեղեցի մը չկար, և վերջէն ձեռնարկեց աւելի փառաւորները կառուցանել Անիի մէջ, բայց վախճանեցաւ չհասաւ: Իւր յաջորդն Սարգիս Ա. Սեւանցի (992—1019) անոնց նաւակատիքը կատարեց և այն տեղ հաստատուեցաւ, բայց

երկար չեղաւ անոնց տեւողութիւնը, որովհետեւ նոյն իսկ Սարգիսի անմիջական յաջորդն Պետրոս Ա. Գետադարձ (1019—1054) պարտաւորուեցաւ Անիէ հեռանալ, երբոր այն Յոյներէ գրաւուեցաւ (1046):

Վերջէն յիշատակ երկու կաթողիկոսներուն օրով տեղի ունեցած եղելութիւններէն մէկն ալ Թոնդրակեցւոց աղանդին գործն է, որոնք Պաւղիկեաններու մէկ տեսակն էին, ամէն արատքին պաշտամունքներու կը հակառակէին, և իրենց եւանդը մինչեւ յանդգնութիւն ու բռնութիւն կը մղէին: Յակոբ Հարքայ եպիսկոպոսը անոնց կողմն անցաւ, և սկսաւ իր վիճակը կատաւարել նոյն աղանդին սկզբունքներուն համեմատ, առանց ուղղափառ եկեղեցւոյ հետ իր հաղորդակցութիւնը խզելու: Յակոբ երկու անգամ եպիսկոպոսական աոեհանի առչև դատաստանի ենթարկուեցաւ, և դիտցաւ վարպետութեամբ վինքն արդարացնել: Բայց վերջապէս հնար եղաւ իր ընթացքին և մոլորութեան մասին հաստատուն փաստեր ձեռք ձգել, և Մարգիս կաթողիկոսէ դատապարտուեցաւ և կարգէն ու աստիճանէն զրկուեցաւ: Կաչի գիւղի մէջ հաստատած աղանդաւորներու խումբ մըն ալ Աչգիւղի գլուխը իանդնած խաչը կործանած էր, այդ սրբապիղծ ձեռնարկին գործիչներն ալ վիճաուեցան, դատուեցան ու պատժուեցան խիստ կերպով: Մարմնոյ պատիժներ ալ գործածուեցան այդ աղանդաւորներուն դէմ, ինչ որ Հայոց Եկեղեցւոյն համար սովորական բան մը չէր: Բայց այդ առթի մէջ, հաւանեցան Յունական եկեղեցւոյ օրինակին հետեւիլ, որոնք ամենախիստ կերպով կը վարուէին Պաւղիկեանց հետ, քանի որ անոնց յանդուգն գործերը հասարակ եղեռնագործութեանց աճիւններ էին, ինչպէս յայտնի եղելութիւններ կը հաստատեն:

Անիի առումը և Բագրատունեաց հարստութեան վերջանալը, ներքին կերպով կապուած են Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին անուանին հետ: Պետրոս, որ Խաչիկի եղբօրորդին էր, ամէոս բարձրացած էր Սարգիսի կենդանութեան, որ կամովին հրաժարեցաւ (1019) և քանի մը տարի ետքը վախճանեցաւ (1022): Գագիկ Անիի թագաւորը իր մահուընէ ետքը (1020) իրեն յաջորդ թողած էր իր երէց որդին Յովհաննէս Սմբատը, Թուլամորթ ու ակարամիտ անձ մը, որ խորհեցաւ իր իշխանութիւնը ապահովել Վասիլ Բ. կայսեր հետ դաշնակցելով, և իր մահուընէ ետքը Հայոց թագաւորութիւնը անոր թողլով: Պետրոս կաթողիկոս անձամբ Տրապիզոն գնաց (1022), կայսեր հետ դաշնագրութիւնը յաջողցնելու և հաստատելու համար: Անկէ դառնալով Սեբաստիա մնաց (1023), ուր կը թագաւորէր Սենեքերիմ Արծրունի, որ իր ժառանգական վասպականի երկիրը Յոյներուն հետ փոխանակած էր՝ Սեբաստիոյ գաւառը անոնցմէ առանալով: Պետրոս Սեբաստիայէ Զորավանք գնաց Վանայ մօտ (1029), անկից Անի եկաւ (1036), բայց յանկարծ աթոռէն վար առնուեցաւ, և իրեն տեղ կաթողիկոս նշակուեցաւ Դիոսկորոս Սանահնեցին: Կղերն ու ժողովուրդը այդ փոփոխութեան չհամակերպեցան, և հազիւ տարի մը նստքը Դիոսկորոս վտարուեցաւ (1037), և Պետրոս իր աթոռին վրայ հաստատուեցաւ, և տասը տարիի չափ եւս այդ վիճակը չարունակեց: Յովհաննէս Սմբատ մեռաւ (1042) առանց զաւակ թողլու, և յաջորդութիւնը ինկաւ իր Աչոտ եղբօր որդւոյն Գագիկի, հազիւ տնգետասանամեայ պատանի մը, զոր ուղեցին իրաւունքէ զրկել: Պետրոս կաթողիկոս գիտէր Տրապիզոնի դաշնագրութիւնը, որուն վաւերական գիրը Միքայէլ Դ. Պափլագոնացի կայսեր ձեռքը անցած էր: Վասն Սարգիս, վախճանեալ թագաւորին գլխաւոր պաշտօնեայն, ինքն կը մտածէր թագաւոր հռչակուիլ: Միայն վահրամ Պահլաւունի սպարապետն էր, որ ազգին իրաւունքին և անկախութեան պաշտպանութիւնը անկեղծօրէն առանձնած էր: Յոյներ և Թաթարներ և Թուգարաց թագաւորը իրարու դէմ եկած էին Անին գրաւելու համար: Վահրամ յաջողցաւ յաջորդաբար անոնց յարձակումները յետս մղել, և բաւական տարիներ մրցիլ Պետրոս Գետադարձի և վերջին Սարգիսի մեքենայութեանց դէմ, բայց վերջնովերջ իր ոյժերը սպառեցան, և Անի քաղաք անձնատուր եղաւ Յունաց կայսերական բանակներուն (1046): Կաթողիկոսը առաջ ամէն տեսակ ակնածութեանց և պատիւներու առարկայ եղաւ Յոյներուն կողմէն, որոնք վերջէն գինքն Կոստանդնուպոլիս տարին, և հոն պահեցին երեք տարի արգելական վիճակով: Պետրոս ետքէն Սեբաստիա փոխադրուեցաւ՝ կաթողիկոսութեան պաշտօնին մէջ մնալով, և այդ տեղ կնքեց իր կեանքը (1054): Արդէն Կոստանդնուպոլիս գտնուած ժամանակին իրեն օգնական և աթոռակից առած էր իր եղբօրորդին Խաչիկը, որ կաթողիկոսական գործերը կը վարէր, թէ՛ Պետրոսի բացակայութեան և թէ՛ անոր վերջին տարիները, և ետքէն ալ անոր յաջորդեց:

Խաչիկ Բ. Անեցին ալ Կոստանդնուպոլիս տարուեցաւ, ուր տեսակ տեսակ նեղութեանց ենթարկուեցաւ, որպէս զի թէ Պետրոսէ մնացած գանձերը յայտնէ ու յանձնէ, և թէ Յունական եկեղեցւոյ դաւանութեան հաւանի: Բայց նա իր հաստատամտութենէն ետ չկեցաւ, ամէն առաջարկութեանց դիմադրեց, ու նեղութիւններուն ներքեւ չկարացաւ վերջապէս երեք տարի (1054—1057) Կոստանդ-

նաւատոյտ մէջ մնալէն եաև, Թաթարաց ըսուած աւանը գրկուեցաւ, Փոքր Ասիոյ մէջ, Տարանտիա (Տարէնտէ) քաղաքին մօտերը, և այն տեղ մնաց մինչև իր մահը (1060)։

ԺԳ.

ԿԻԼԻԿԻՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՆՈՑԸ

Ցոյներ, որ ամբողջապէս Հայաստանի տիրացած էին, Խաչիկի մահուընէ ետքը նոր կաթողիկոսի ընտրութեան դէմ արգելքներ դրին, կարծելով թէ այս կերպով կրնան Հայերը Ցունական եկեղեցւոյ գաւանութիւնն ընդունելու և անոր հետ ձուլուելու ստիպել։ Բայց իրենց ձիգերուն ապարդիւն մնալը, ամէն կողմէ կրկնուած գանգատները, և կարեւր Թագաւոր Գագիկի միջամտութիւնը, որ իր ժառանգական երկիրը Ցոյներուն յանձնելով Ամասիոյ գաւառակին հետ փոխանակած էր, վերջիվերջոյ Ցոյները զիջողութեան յորդորեցին։ Կոստանդին Տուկիծ կայսրը հաւանեցաւ Գրիգոր Վարդապետի կաթողիկոս անուանուելուն, որ Ցունական կայսրութեան ներքև կաւագակապետի պաշտօն վարող Գրիգոր Մագիստրոսի որդին էր, ինքն ալ արդէն կայսերական պաշտօններու մէջ գործածուած անձ մը (1065)։ Բայց միանգամայն պայման դրուեցաւ, որ նոր կաթողիկոսն Գրիգոր Բ. Վկայասէր, Հայաստանի մէջ չհաստատէ իր աթոռը։ Ան այդ պատճառով նա իրեն կեդրոն ընտրեց Ծամնդաւ աւանը, երբեմն Կաթի, և յետոյ Ամասիոյ Թագաւոր Գագիկի տանմանները։

Վկայասէրի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը քառասուն տարի եղաւ (1065—1105)։ Ընտիր ձիրքերու տէր և մեծ հմտութիւն ունեցող անձ մըն էր, բայց իր կաթողիկոսութիւնը նշանաւոր արգիւնք մը չունեցաւ, անչուշտ տասնց չժարութեան պաշտօնը տասնեակ ըլլալուն համար, զգացում մը՝ զոր մինչև ետքը անփոփոխ պահեց։ Կրնանք ըսել որ ինքն կաթողիկոսանալու հաւանութիւնը տուած էր պարզապէս կաթողիկոսական աթոռին պատուոյ վերջ մը տալու համար, քանի որ իր անունը Ցոյներուն վատահութիւն պիտի ներշնչէր, և ոչ թէ իսկապէս աստիճանին կապուած պաշտօնը վարելու համար։

Նա իր բոլոր ժամանակը անցուց գրական աշխատութիւն-

ներով, և Պաղեստին ու Եգիպտոս ճամբորդելով։ Կաթողիկոսական պաշտօնին բոլոր գործերը փոխանորդներու ձեռքը թողուց, զոր ինքն ընտրեց, և աթոռակալութեան աստիճանին բարձրացուց օծումով ալ տարով և լիազօր իշխանութիւն ալ յանձնելով անոնց։ Առնց առաջինը, Գէորգ Գ. Լուսեցի (1069—1072), իր գործունէութեան մէջ յաջող չեղաւ և չգոհացուց, ուստի վար առնուեցաւ, և իրեն տեղ դրուեցաւ Բարսեղ Ա. Անեցի, Վկայասէրին քեռորդին (1085), որ խոհեմ ու գործունեայ անձնական մը եղաւ, ամէն պատասխանատուութիւն վրան առնելով կառավարեցաւ կաթողիկոսութիւն վարեց, մինչև իր մօրեղբօր մահը (1105), ուսկից ետքը պաշտօնապէս ալ անոր յաջորդեց։ Հայրապետանոցը այդ միջոցին պաշտօնապէս Ծամնդաւի մէջ կը նկատուէր, Ամասիոյ մօտ, բայց թէ կաթողիկոսը և թէ իր աթոռակիցները չատ քիչ այնտեղ մնացին։ Բարսեղ երբեմն Անի կը գտնուէր, և երբեմն ալ Կիլիկիա ու Կամախ դէմ նահանգները, ուր սկսած էին գաղթել Հայերը, թախտարներուն արշաւանքներէն փախչելով։

Շատ վանքը, որ Ամանոսի կամ Սեաւ-Լեռի բարձունքներուն վրայ ծաղկել սկսած վանականութեան կեդրոնն էր, Հայրապետութեան աթոռանիստ եղաւ, որովհետև այն կողմերը սկսած էր կազմուիլ կիլիկիոյ Հայ իշխանապետութիւնը։ Ռուբէն, Անիի Բագրատունի թագաւորներուն ազգականութենէն, հիմ դրած էր այդ իշխանութեան, որ աւելի կերպարանք ստացաւ իր որդւոյն Կոստանդինի օրով (1095—1110)։ Ասոր ալ յաջորդեց Թորոս, որուն Բարսեղ կաթողիկոս զօրաւոր թեւթիկունք եղաւ, նոր իշխանապետութեան քաղաքական ձև տալու և սահմանները հետզհետէ ընդարձակելու համար։ Բարսեղ պատասխանատու արիածով մնաւ, տանիքի մը փլչելուն հետեւանքով (1113)։ Անոր յաջորդեց Գրիգոր Գ. Պահլաւունի, հարիւր քսան տարեկան երիտասարդ մը, որուն կաթողիկոսացման համար յատուկ յանձնարարութիւններ բրած էր Գրիգոր Բ. Վկայասէր իր վերջին օրերուն մէջ, անտեսելով անոր վրայ գեղեցիկ ձիրքերու և կանխահաս կարողութեան յայտնի նշաններ։

Գրիգոր Վկայասէրին կաթողիկոսական պաշտօնավարութեան մէջ թուլութիւնը, առիթ ընծայած էր հակաթոռներու երեւնալուն, ինչպէս եղան Սարգիս Հանձեցի, Թէոդորոս Ալախոսիկ և Պօղոս Վանանդացի, որոնք առկայն պարտասորեցան տեղի տալ Բարսեղի գործունէութեան առջև։ Գրիգոր Պահլաւունիի երիտասարդութիւնը պատճառանք եղաւ Ամիսարի արքեպիսկոպոս Դաւիթ Թոռնիկեանի ընդդիմութիւն կաթողիկոս նշանակելու։ Անոնիա Մոկացի կաթողիկոսի

աեան հայրապետանոցին Աղթամարէն Արգինա փոխադրուելուն օրէն, Աղթամարի արքեպիսկոպոսներ հայրապետական ձեւեր պահելու և ինքզինքնուն բացառիկ պատիւներ և իրաւունքներ վերագրելու մեծամտութիւնն ունեցած էին, որուն սակայն կարեւորութիւն չէր տրուած, Դաւիթ Թոռնիկեան, ժրաջան ու գործունեայ անձնաւորութիւն մը, այդ մեծամտութեան աւելի ընդարձակութիւն տուաւ և յաւակնոտ ձեռնարկներու ալ յանդգնեցաւ, և Գրիգոր Պահլաւունիի երիտասարդութիւնը իր անվաւերութեան փաստ գործածեց, և Սմբատայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը ուզեց իրեն վերագրել (1114)։ Անսովոր բազմութեամբ, երկու հազար հինգ հարիւր եկեղեցականներու ներկայութեամբ, ժողով մը գումարուեցաւ, Կիլիկիոյ իշխանապետութեան հեղինակութիւնն ալ զայն զօրացուց, և Դաւիթ Թոռնիկեան դատապարտուեցաւ։ Բայց հակառակ այդ ժողովին վճիռին, Աղթամարայ հակաթոռ կաթողիկոսները իրենց յաջորդութիւնը պահեցին, մինչև որ Մայր աթոռին հետ հաղորդակցութիւնն ալ կանոնաւորեցին, և չարունակեցին մինչև մեր օրերը։

Կաթողիկոսական աթոռը, միշտ երերուն ու թափառական, տակաւին Սեաւ-Լեռ կը գտնուէր, երբ Գրիգոր Գ. Պահլաւունի աթոռ բարձրացաւ։ Տասուերկու տարի հաքը, հայրապետանոցը փոխադրեց Ծովք (Տիւլուք) դղեակը, որ իւր գերդաստանին իշխանական սեփականութիւնն էր, ուր և մնաց քսանուերկու տարի (1125—1147)։ Բայց Գրիգոր՝ կաթողիկոսութեան համար աւելի վայելուչ աթոռանիստ տեղ մը ուզելով պատրաստել, Թերմանիկիոյ (Մարաշ) կոմս Ժոսլէնի որդիէն գնեց Հռոմկլայ(Ռումքալէ) դղեակը և հոն հաստատուեցաւ։ Կաթողիկոսներ մէկուկէս դար այնտեղ բնակեցան (1147—1293), մինչև որ դղեակը եգիպտացիներուն կողմէ գրաւուեցաւ։ Անկէ հաքը անցան Սիս, Կիլիկիոյ Հայ թագաւորութեան մայրաքաղաքը, և մէկուկէս դար ալ այնտեղ բնակեցան (1293—1441), և անկէ հաքն է, որ կաթողիկոսական աթոռանիստը կամ հայրապետանոցը նորէն Էջմիածին դարձաւ իր նախնական տեղը։ Հայոց կաթողիկոսարանին տեղափոխութիւններուն տեւողութիւնը, Դուինէ հետանալէն մինչև Էջմիածին դառնալը, ընդ ամէնը 540 տարի տեւեց (901—1441)։

ԺԴ.

ՄԻԱԲԱՆԱԿԱՆ ՓՈՐՁԵՐ

Յիրաւի պէտք է զարմանալ, երբոր օր դիտէ Հայոց Եկեղեցւոյն ընթացքը. մէկ կողմէն միաբանութեան համար ըրած ձեռնարկները, և միւս կողմէն իր գոյանութեան վրայ հաստատամտութիւնը։ Իրօք ալ առղծուածական պէտք էր անվրիպելի ընթացքը, եթէ նկատի չառնուէր անոր գերագանցապէս թոյլատու և ներողամիտ ուղղութիւնը։ Հայ Եկեղեցին միշտ բարեմտութեամբ ընդունած է միաբանութեան առաջարկները, քանի անգամ որ իրեն ներկայացուած են. բայց միշտ հեռացած չէ իր ինքնուրոյն և առանձնայատուկ կացութեան դիրքէն։ Իսկ այն եկեղեցիները, որոնց հետ Հայ Եկեղեցին կրցած է յարաբերութեան մէջ ըլլալ, են Յունականը, Ասորականը և Լատինականը։

Յունական եկեղեցին, իրմէ աւելի գօրաւոր և աւելի ընդարձակ ըլլալով, անոնցմէ գերագոյն դիրք մը կը գրաւէր, որ յատուկ կու գար հելլենական զարգացման հին աշխարհին մէջ վայելած բարձրագոյն ազդեցութենէն, և Արեւելեան կայսերութեան ունեցած քաղաքական գօրութենէն։ Այս պատճառով Յունական եկեղեցին չանաց միշտ Հայ Եկեղեցւոյ վրայ տիրող դիրք մը ունենալ և գօրաւոր ազդեցութիւն գործածել։ Աչխատեցաւ զայն իրեն հպատակեցնել, մինչև իսկ զայն իրեն մէջ ձուլել, եթէ գործը իր կամքէն կախում ունենար և իր կարողութեան ներքև ըլլար։ Այն համառօտ տեղեկութիւնները զոր տուինք Փաղկեդոնի ժողովէն հաքը տեղի ունեցած խնդիրներուն վրայ, բաւական են ընթերցողին պէտք եղած գաղափարը տալու այս մասին։ Հայեր երբեք Յոյներու առաջարկներուն առջև կանգուխէն զուտները չպոկցին, բայց երբեք ալ վերջնականապէս հաւանութիւն չտուին, և դրական կերպով առաջարկի մը չհամակերպեցան։

Ասորական եկեղեցին Հայ Եկեղեցւոյ հանդէպ աւելի տակաւ կացութիւն մը ունենալուն, անոր հետ հաւաձայնութիւնը աւելի դիւրին եղաւ։ Եթէ մէկ կողմէն Ասորիներ չէին կրնար յաւակնոտ պահանջներ առաջարկել, միւս կողմէն ալ Հայեր երբեք իրենց պայմանները ծայրայեղութեան չհասուցին։

Լատինական եկեղեցւոյ հետ յարաբերութիւնները ոչ աեան

տեղի ունենան, անոր հետեւութիւնն պատճառով, և միայն խաչակիրներու ժամանակ սկսան։

Հայոց Եկեղեցին միաբանութիւնը հասկցաւ միշտ, բաւին ճիշդ և ազգի նշանակութեամբ։ Նա միաբանութիւն ըսելով, ուզեց ունենալ եկեղեցիներու մէջև հոգեւորական հաղորդակցութիւն, փոխադարձ յարգութիւն, և իրարու դիւրքին հանդէպ յարգանք. իւրաքանչիւրին համար իւր չրջանակին և սահմաններուն մէջ ազատութիւն, և ամէնուն վրայ սիրագեղ քրիստոնէական առյր սէրը։ Նա երբեք չուզեց հանդուրժել, որ միաբանութիւնը սիրագեղութիւն փոխուի. և մարդասպանութեան վերածուի։ Դժբախտաբար Յունական և Լատինական եկեղեցիներ, իրենց քաղաքական և կենցաղական դիրքերուն առաւելութիւնէն զրգռուելով, այն համոզմամբ վարուեցան, թէ եկեղեցիներու միաբանութիւնը ուրիշ կերպով չկրնար իրականանալ, բայց եթէ ուրիշները իրենց եկեղեցւոյն հնազանդեցնելով։ Մեր միտքը յայտնելու մէջ աւելի ճիշդ ըլլալ ուզելով, պէտք կը զգանք աւելցնել, որ Լատիններուն կողմէն գործածուած ձեւը աւելի սիրագեղութիւնն է եղած, մինչ Յոյները աւելի չահելու և աշակերտելու ձեւին են հետեւած։ Հայեր թէ մէկին և թէ միւսին կողմանէ եղած առաջարկութեանց հանդէպ, երբեք բանակցութեանց մտնելէ չդադրեցան, թէպէտև գրեթէ միշտ իրենց ակնկալութեանց մէջ յուսախարութեան հանդիպեցան։ Այսու հանդերձ առանց ձանձրանալու միշտ վերադարձան միաբանութեան և հաչտութեան առաջարկներու վրայ բանակցիլ, որչափ ալ անոնց յաջող ելք ունենալուն ակնկալութիւնն ու վստահութիւնը չունէին։

Մենք բացէբաց հերքում մը պիտի չգիտադրենք անոնց, որ Հայերուն դիմադրականութեան մէջ, օգուտի դիտումներ կ'ուզեն անանել, և ոչ պարզապէս քրիստոնէական օգուտ արտայայտութիւն մը։ Հայերուն քաղաքական և կենցաղական կացութեան վրայ ակնարկ մըն ալ կը բաւէ ցուցնել, թէ անոնք զօրաւոր և անկախ միաճակ մը չունեցան, և այս բաւական է անոնց վերագրուած օգուտի նպատակն արդարացնելու։ Հայեր ներքին գաւառներու մէջ կզգիացած, և ամէն կողմէն, արեւելքէն ու արեւմուտքէն, հիւսիսէն ու հարաւէն, եկող հրոսակներուն և արշաւանքներուն առպարէզ դարձած, իրենք թուով ալ սակաւ, և նիւթական ու մտաւորական միջոցներէ զրկուած, պէտք զգացին միշտ իրենց պաշտպան մը ունենալ քրիստոնեայ իշխանութեանց մէջէն։ Ահա այդ նպատակով է, որ միաբանութեան փափաքներ կը յայտնէին և ձգտումներ կը մշակէին, բայց երբեք յանձնառու չեղան կրօնական սիրագեղու-

թեան ալ ենթարկուիլ, և ոչ ալ հրապոյրներով որսացուիլ։ Ահա է բուն պատճառը, որուն համար միշտ առանձնացած մնացին, և իրենց դաւանական և կազմակերպական ազատութեանց վրայ պնդեցին։ Որչափ ալ միաբանութեան մէջ տեսան իրենց կենցաղական և քաղաքական չահերուն համար վիրկութեան ակնկալութիւններ, բայց ետ քաշուեցան երբոր իրենց քրիստոնէական և կրօնական սկզբունքները զոհելու կէտին մօտեցաւ։ Պէտք չէ նաև միաբանութեան համար եղած ճիգերը իրր վերջին ատելներու նորութիւն նկատել։ Մենք տեսանք արդէն թէ այդ ձգտումներով չատ յարաբերութիւններ եղան Յոյներու հետ ալ. թէպէտև գործնական արդիւնք մը չեղաւ։ Հայ եկեղեցին երբեք իւր ուղղութենէն չշեղեցաւ, և հաստատուն մնաց միեւնոյն ատեն միաբանութիւնը սիրող և անկախութիւնը սիրող դիրքին մէջ, նոյն իսկ երբ հարկադրութիւններն ալ հետզհետէ կը սկսային ու կ'իյնային, և Թաթարներու արշաւանքներուն երեսէն եկած հարուածները կ'ընդարձակուէին։

Այդ միջոցին էր որ Հայեր խմբովին գաղթականութիւններով սկսան ցրուիլ, ինչ որ գլխաւոր պատճառն է եղած Հայկական հայրենիքին հետզհետէ իյնալուն և քայքայուելուն։ Գաղթականութեանց մէկ մասը հիւսիսակողման ճանապարհ բռնեց, Կովկասեան լեռները և Եւքսինեան ծովը անցաւ, և գնաց բնակիլ Վրաստան և Սրիմ, Ուլահ ու Պուդանի, Լեհաստան ու Մաճառաստան։ Մենք միտք չունինք այս խումբին գնացքին հետեւիլ, որ հետզհետէ իր կերպարանքը մոռկանալու, և գանուած տեղերուն բնիկներուն հետ ձուլուելու դժբախտութիւնն ունեցաւ։ Ուրիշ ճիւղ մը հարաւակողման ճանապարհ բռնեց, և հետզհետէ բնակեցաւ Կամագենէ և Աասորիք, Կիլիկիա և Իսաւրիա, Լիկաոնիա և Պամփիլիա, ուր առաջ իշխանապետութիւն մը հաստատեց, որ յետոյ թագաւորութիւն եղաւ, և երկրին կերպարանքն ալ փոխուելով, նոր Հայաստան մը դարձաւ։ Այսպէս յայտնի կ'ըլլայ թէ ինչո՞ւ Հայեր պարագաներու ոտիպմամբ և Արեւելքէն եկող արշաւանքներուն առջև փախչելով, դէպ Արեւմուտք դարձուցին աչուընին, և քրիստոնեայ տէրութիւններէն պաշտպանութիւն ակնկալեցին։ Ահա թէ ինչո՞ւ, ինչպէս պատմական յիշատակներ ալ կը վկայեն, անընդհատ կերպով միաբանական բանակցութիւններ չարունակեցին Ռուբինեան հարստութեան ժամանակ (1080—1375), թէ Յոյներուն և թէ Լատիններուն հետ հաւասարապէս։ Անոնք որ այդ բանակցութեանց, գլխաւորապէս Լատիններու հետ եղածներուն մէջ, կը կարծեն Հռոմէական կաթոլի-

կութեան փաստեր տեսնել, պէտք չէ նկատառութենէ վրիպիլնոնր որ միեւնոյն ատեն միաբանական բանակցութիւններ կ'ըլլային Յոյներուն հետ ալ, այնպիսի ժամանակ մը՝ որ Յոյներ ու Լատիններ պառակտած և եկեղեցականապէս իրարմէ բաժնուած էին, Փոտ պատրիարքի ժամանակէն սկսած ինդիրներուն հետեւանօք։ Հարկաւ Հայեր միեւնոյն ատեն երկու կողմերուն հետ ալ կրօնական միաբանութիւն հաստատել պիտի չկարենային, եթէ երկուքէն մէկուն հետ դաւանապէս միացած ըլլային, և իրենց անկախ ինքնուրոյն դիրքը պահած չըլլային։

Միաբանական բանակցութեանց առաջին փորձերը սկսան Գրիգոր Վկայասէրին օրէն, որ իրեն ուղեւորութեանց միջոցին, երբոր գլխաւոր նպատակ ունէր մարաիրոանները վկայաբանութիւններ հաւաքել, փորձեց նաև կաստանդնուպոլսոյ և Աղեքսանդրիոյ և Երուսաղէմի եկեղեցիներուն հետ մերձաւորութիւններ և համաձայնութիւններ մշակել։ Դիտենք որ պատմագիրներէն մէկուն մէջ Հռոմ գացած ըլլալու ակնարկ մըն ալ կայ, բայց ա՛յլ եւս առած է թէ Վկայասէր Հռոմ գացած չէ, այլ միայն Հռոմ ու Հռոմ բառերու գրչագրական չփոթութիւնը թիւրիմացութեան պատճառ եղած է։ Միանգամայն յայտնի է որ Վկայասէրի օրով բնաւ մէկ կողմի հետ պաշտօնական բանակցութիւն չըլլացաւ, հակառակ Վկայասէրին Յոյներու հետ ունեցած սերտ ու մտերմական յարաբերութեանց։ Անոր ձեռք ձգած մեծ յաջողութիւնն եղաւ՝ վերջացնել այն բռնադատութիւնները ու ճնշումները զորս կայսրները կը գործադրէին Պետրոս Ա. և Խաչիկ Բ. կաթողիկոսներու առեն։

Լեւոն Ա. իշխանապետին օրով (1123—1137), Յոյներ ու Հայեր իրարու հետ պատերազմի եկան, որովհետև Լեւոն Յոյներուն ձեռքէն քանի մը քաղաքներ գրաւեր էր։ Այդ թշնամութիւնները յանգեցան Հայ իշխանին գերութեան և իր երկրին գրաւման (1137), որ տեւեց մինչև որ Թորոս Բ., գերի ինկած Լեւոնի որդին, կրցաւ ձեռք ձգել հօրենական իշխանութեան ժառանգութիւնը (1144)։

Այդ թշնամութիւնն ու գերութիւնը առիթ տուաւ որ կիլիկիոյ իշխանապետութեան Հայերը յարաբերութեան մտնեն Իկոնիոյ Սելճուկեաններուն ձեռքով Արեւելքի մէջ նոր հաստատուած Լատին իշխանութիւններուն հետ։ Գրիգոր Գ. կաթողիկոս և իր եղբայրն Ներսէս եպիսկոպոս Շնորհալի, Անտիոքայ լատին ժողովին հրաւիրեցան (1141), որ պիտի գումարէր պապին նուիրակ Ալբերիկոս կարթինալին նախագահութեամբ, Անտիոքի լատին եպիսկոպոս Հռուգոլփոսի գործը քննելու համար։ Պապին նուիրակը ժողովէն

առաքը Գրիգոր կաթողիկոսը հրաւիրեց միասին սուրբ տեղիքերթալ, ուր իրեն պատուոյ տեղ մըն ալ նշանակեց Երուսաղէմի ժողովին մէջ (1143)։ Այդ առթիւ նուիրակը իր խոսակցութիւններն առելի առաջ տանելով կաթողիկոսը հրաւիրեց Հռոմի եկեղեցւոյն հետ միաբանութիւն հաստատել, բայց կաթողիկոսը խոհական կերպով առաջարկութեան առջեւն առաւ, յայտարարելով թէ երկու եկեղեցիները իրարմէ բաժնուղ էական կէտ մը չտեսներ ինքն։

Երկու կողմերն ալ օգտակար չդատեցին վիճաբանութիւններն աւելի առաջ մղել, որովհետև թէ՛ Լատիններ և թէ՛ Հայեր փոխադարձաբար իրարմէ օգտուելու և օգնութիւն գտնելու յոյսեր ունէին։ Ղուկիոս Բ. պապը (1143—1144) փութայ Գրիգոր կաթողիկոսին եկեղեցական ընծաներ յղել, որուն դիմաց կաթողիկոսն ալ չուզեց առաւաձեռնութեան մէջ նուաճ մնալ, և իր ընծաները յղեց յատուկ պատգամաւորութեան մը ձեռքով, որ Վիթերպոյ քաղաքին մէջ ներկայացաւ Եւգինէոս Գ. պապին (1145—1153)։ Այդ առթիւ սկսան վարդապետական և ծիսական տարբերութեանց նկատմամբ վիճաբանութիւններ բացատրել, և Եւգինէոս Գ. պապ պաշտօնապէս գիր մը ուղղեց Գրիգոր Գ. կաթողիկոսին, հրաւիրելով որ Հռոմայ եկեղեցւոյն համակերպի և անոր հետ միանայ, որուն պատասխան չտրուեցաւ։ Այսպէս առանց հետեւանքի վերջացաւ Հայոց և Լատինաց մէջ սկսած յարաբերութեանց առաջին շրջանը։

Ներսէս եպիսկոպոս Շնորհալի, կաթողիկոսին եղբայրը, որ Թորոս և Օշին իշխաններու հաշտեցնելու և երկուքին մէջև տեղի ունեցած թշնամութիւնները վերջացնելու համար Լամբրոն գացած էր, գարձած ատեն Մատուհասիա հանդիպեցաւ Յունական Ասիոյ կառավարչ Ալեքսիս իշխանին այցելութիւն մը տալու համար (1165)։ Այդ առթիւ նորէն խօսք բացուեցաւ Յոյն և Հայ եկեղեցիներու միաբանութեան վրայ, և խնդիրը հիմնապէս լուսաբանութեանց առարկայ եղաւ, որովհետև թէ եպիսկոպոսն և թէ իշխանը կրօնական խնդիրներու մասին խորունկ համակրութիւն ունեցողներ էին։ Ներսէս Հայոց եկեղեցւոյն վարդապետութեան և ծէսին նկատմամբ չատազովական գրութիւն մըն ալ պատրաստեց այնտեղ և իշխանին յանձնեց, որ ուրախութեամբ առաւ, և խոստացաւ անձամբ տանիլ և ներկայացնել Մանուէլ Ա. Կոմնենոս կայսեր (1143—1180)։ Նոյն միջոցին Գրիգոր Գ. պաշտօնէ հրաժարեցաւ և իրեն տեղը անցուց իր Ներսէս եղբայրը (1166 ապրիլ), սակայն երկու ամիսէն վախճանեցաւ, և այն ատեն միայն Ներսէս Գ. Շնորհալի, գործի գլուխ անցաւ և հրատարակեց իր հռչակաւոր Ընդհանրականը, որ մինչև

այսօր եկեղեցական խնդիրներու մասին գերագոյն հեղինակութիւն կը վայելէ։

Ներսէսին Ալեքսիս իշխանին յանձնած գրութեան պատասխանը, թէպէտև Գրիգոր Գ.ի հասցէին ուղղուած, նոյն իսկ Ներսէսի ձեռքը հասաւ (1167)։ Մանուէլ կայսր Գրիգորի հրաժարիլը և վախճանիլը իմացած չէր, ուստի կ'առաջարկէր որ միաբանական բանակցութեանց մանելու համար Ներսէս Կոստանդնուպոլիս գրկուի։ Բայց այդ բանը այլևս գործադրելի չէր, ուստի Ներսէս իւր պատասխանին մէջ, իւր գալուն անհնարութիւնը յայտնելով, կ'առաջարկէր որ կայսրը Թաթարաց դէմ պատերազմին պատճառաւ Ասիա անցած առնէ, հաճի կիլիկիա հանդիպիլ։ Նոյն միջոցին Հռոմէն ալ նուիրակներ եկած էին Կոստանդնուպոլիս, Յոյներու և Լատիններու միաբանութեան վրայ բանակցելու։ Ներսէս կը խնդրէր որ անոնք ալ միատեղ բերէ, Ասորոց պատրիարքն ալ արդէն Հռոմկլայ կը գանուէր, այս կերպով հնար կ'ըլլար համագումար ժողովով մը չորս եկեղեցիներու մէջ միանգամայն միաբանութիւն հաստատել, և վերջացնել այն բաժանումը որ հօթը դարէ իվեր քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջ կը տիրէր։ Եթէ, կ'ըսէր Ներսէս, կէսեր կան զոր Հայեր պիտի պարտաւորուին ուղղել Յոյներուն առաջարկութեանց համեմատ, փոխադարձաբար կէսեր ալ կան զորս Յոյներ պէտք է ուղղեն Հայերու դիտողութեանց վրայ։ Այդ առթիւ Ներսէս երկրորդ չատագովական գրութիւն մըն ալ կը գրկէր կայսեր, որով իւր կաթողիկոս կը հաստատէր ինչ որ իւր նախորդը գրած էր։

Մանուէլ Կոմնենոս խափանուեցաւ Ասիա անցնիլ Թեսաղիոյ խռովութեանց պատճառով, բայց միաբանական խնդիրը չլքանելու համար երկու վարդապետներ ճամպայ հանեց, Թէոդիանոս յունաղգի և Յովհան Ոսթման հայազգի (1170), որպէս զի Ներսէսի մօտ երթան, բանակցին, վիճաբանին, ու զայն Յոյներուն առաջարկութեանց հաւանութեան բերեն։ Գրութիւն մը կը գանուի այժմ, Տրամաբանութիւն հրեշտակին Յունաց Տրիանեի ընդ կաթողիկոսին Հայոց տեառն Ներսեսի մակագրութեամբ, զոր Թէոդիանոս պատրաստած է Կոստանդնուպոլիս գանուելէն ետքը։ Անոր մէջ Թէոդիանոս այնպիսի խօսքեր կը դնէ Ներսէսի բերանը, որք կատարեալ կը հակասեն ուրիշ կողմէն Ներսէսի միտքին և կարողութեան վրայ մեզի հասած ատոյգ և հաստատուն վկայութիւններուն. ինչ որ կը ցուցնէ թէ Թէոդիանոս ուզած է իրեններուն առջև քօղարկել իւր պատգամաւորութեան անյաջողութիւնը։ Երկու տարի ետքը (1172) Մանուէլ կայսր նորէն ձեռք կ'առնէր միաբանական բանակցութիւն-

ները, և հին գլուխներ կ'առաջարկէր Հայերուն որ ընդունին իբր միութեան պայման։ Ներսէս այս նպատակով ընդհանուր ժողով մը հրաւիրեց. բայց ժողովը չգումարուած ինքն վախճանեցաւ (1173 օգոստոս 16), և իւր յաջորդն ու եղբօրորդին, Գրիգոր Դ. Տղայ, Մանուէլի պատասխանեց (1175), թէ անհնար էր որ Հայերը կարենան առաջարկուած հին գլուխները ընդունիլ։

Մանուէլ կայսրը հին գլուխները երկոքի վերածեց, և առաջարկեց միայն Քաղկեդոնի ժողովն ու երկու բնութիւն քանաձեւը ընդունիլ (1177)։ Գրիգոր նորէն ընդհանուր ժողով հրաւիրեց, բայց Արեւելեան եպիսկոպոսներ ու վարդապետներ չուզեցին ժողովի գալ, և ոչ իսկ խնդիրի նիւթ ընել Յոյներուն առաջարկած կէտերը։ Գրիգոր կաթողիկոսին և անոր հօրաքեռորդւոյն Ներսես Լամբրոնացիին թախանձանքները յաջողեցան վերջապէս Հռոմկլայի մէջ ժողով մը գումարելու, որ առանց յատնական առաջարկներուն հաւանութիւն տալու, իւր կողմէն նոր և միջոցառման բացատրութիւն մը տալու, իբր հող մէկն նոր և միջոցառման բացատրութիւններ կազմեց Յոյներուն առաջարկելու համար։ Բայց Հռոմկլայի ժողովական թուղթին կոստանդնուպոլիս գրկուելէն առաջ Մանուէլ կայսր մեռաւ (1180). կայսրութեան մէջ խռովութիւններ սկսան, և բանակցութիւնները մէկ կողմ թողլով, սկսաւ բռնական միջոցներ հրամայել (1185), կայսրութեան մէջ գանուող Հայերը քաղկեդոնական դաւանութեան ստիպելու համար։

ԺԸ.

ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ՁԳՏՈՒՄՆԵՐ

Քաղաքական նպատակը հետզհետէ աւելի յստակ կը յայտնուի Հայերուն վրայ, երբ ուրիշ եկեղեցիներու հետ մերձեցումի կամ միութեան համար փորձերու կը ձեռնարկեն։ Անոնք հազիւ թէ զգացին որ Յոյներուն հետ սկսած բանակցութիւններէն օգուտ պիտի չգտնեն, և տեսան որ Յունակիրներուն ազդեցութիւնը Արեւելքին մէջ կը զօրանայ, և նոր փայլ մըն ալ կը ստանայ Փրեդերիկոս Պարպարոսա կայսեր անձամբ արշաւանքին պլուխ անցնելովը,

մէկէն մտադրութիւնն այն կողմ դարձուցին և սկսան Լատիններուն հետ յարաբերութեանց մանել։ Այդ յանկարծական փոխոխութիւնը հետեւանք էր քաղաքական և զինուորական պաշտպանութիւն մը ճարելու փափաքին, որով պիտի կարենային զօրաւոր հովանաւորութեան ներքև՝ իրենց նոր հաստատած իշխանապետութիւնը թագաւորութեան բարձրացնել։ Այս վերջին կէտը գլխաւորապէս Լեւոն Բ. իշխանին (1185) ջանքերուն մեծ նպաստակակիցն էր։ Սոյն այս քաղաքականութեան կ'օժանդակէին Գրիգոր Դ. Տղայ կաթողիկոսը և Ներսէս Լամբրոնացի Տարսոնի արքեպիսկոպոսը, որոնք լաւ ամենայնի Լեւոնի ազդեցութեան ներքև էին։ Ընդհակառակն Հայաստանի ներքին գաւառներու մէջ գտնուող եպիսկոպոսներն ու կղերը, որք ընդհանրապէս Աբեւելեան վարդապետ անունով ճանչցուած էին, մեծ գժտութեամբ տեսան Հռոմկլայի ժողովին որոշումներուն անգործադիր մնալը, և ժողովի ձայներ բարձրացուցին կիլիկիոյ մէջ յայտնուած միութենական և լատինասէր ձգտումներուն դէմ։

Գրիգոր Դ. վախճանեցաւ առանց որոշակի բան մը ընելու (1193)։ Կաթողիկոսական աթոռին հաւանական յաջորդներ կը նկատուէին Գրիգոր Ապիրատ և Ներսէս Լամբրոնացի եպիսկոպոսները, երկուքն ալ իրենց լատինամիտ համակրութիւններով կասկածելի դարձած, և այս պատճառով Աբեւելեան վարդապետներուն հակառակութեան առարկայ եղած։ Լեւոն իշխան Աբեւելեաններու հաժակրութիւնը չկորնչցնելու համար, երկուքն ալ հեռու ձգեց, և կաթողիկոսական աթոռ բարձրացնել տուաւ Գրիգոր Ե. Քարավէժը, քահանայրկու տարեկան երիտասարդ եպիսկոպոսը, նախորդ կաթողիկոսներու ազգականութենէն։ Բայց նաև Թոզուած Թևկնածուներուն նախանձը անտեղի զրպարտութիւններ հանից երիտասարդ հայրապետին դէմ, որ գահընկէց եղաւ և Կոպիտաւի բերդին մէջ բանտարկուեցաւ։ Գրիգոր Քարավէժի մարմինը անշնչացած գտնուեցաւ բերդին ներքևը (1194), բայց չկրցաւ ստուգուիլ, թէ պատահական արկածի մը հետևանքն էր եղած այդ անակնկալ վախճանը։

Միութենական տենչը չէր գադրած տակաւին ծանօթ կայութեան վրայ տիրապետել։ Աբեւելեան վարդապետներուն հաստատամիտ դիմադրութեան, և Կիլիկեցի գլխաւորներուն պատրաստակամ ղիջողութեան մէջտեղ, Լեւոն երկու կողմերը իրարու մօտեցնելու կերպ մը կը փնտռէր, որպէս զի ձեռքէ չհանէ թագաւորական պսակը, զոր Լատիններ իրեն կը խոստանային։ Սակայն չէր ալ կրնար Աբեւ-

եւեանները համակրութիւնը ամբակոխ ընել, քանի որ կը մտածէր անոնց օգնութեամբ իր իշխանութիւնը մինչև Հայաստանի խորերը տարածել։ Գրիգոր Ջ. Ապիրատի կաթողիկոսութիւնը Աբեւելեանները չընդունեցին, և Բարսեղ Բ. Անեցին կաթողիկոս հռչակուեցաւ, և Լեւոնէ պահանջեցին որ Բարսեղի կաթողիկոսութիւնը ընդունի և Ներսէս Լամբրոնացին հայրապետանոցի գործերէն հեռացնէ (1195)։ Լեւոն միայն այս երկրորդ պայմանին համակերպեցաւ, և Ապիրատի կաթողիկոսութիւնը պնդեց, որով աթոռներու պատակոտմը տեւեց մինչև Բարսեղի մահը (1206)։

Միւս կողմէն Հայերուն դէպի Լատիններուն կողմը հակիլը Ցոյներուն անվստահութիւնը գրգռեց, և Ալեքսիս Անգելոս կայսր զայն պատճառանք ըրաւ իր կայսերութեան մէջ գտնուող Հայերուն դէմ դաւանական հալածանքը սաստկացնելու։ Նոյնպէս Լամբրոնացին կոստանդնուպոլիս յղուեցաւ (1196), որպէս զի Ցոյներուն խօսք հասկընէ և հաշտարար կացութիւն մը պատրաստէ, բայց երբ իր պատուիրակութեան անյաջող ելքը տեսաւ և իր պարտութենէն մէջ յուսահատ եղաւ, իր հանդէն ալ մարեցաւ, և սկսաւ զգալապէս չափաւորել իր միութենական բուռն ձգտումները։

Հայերը նորէն սկսան Լատինաց մերձեցումը մչակել, մանաւանդ որ Աբեւմտեան և Աբեւելեան կայսրներ համամիտ կը գտնուէին Լեւոնին արքունական թագ չնորհելու մասին (1197)։ Սակայն Աբեւմըտեաց սովորութեան համեմատ պապին կողմէն ալ պէտք էր չնորհուէր, և այս մասին պէտք եղած բանակցութիւնները երկու տարի եւս գործը երկարաձգեցին, և կրօնական միութեան մասին որոշուելիք կէտերը և գործադրելիք բանաձեւերը անվերջանալի վիճաբանութեանց առիթ ընծայեցին։ Պապին նուիրակը իր առաջարկներուն մէջ այնպիսի խիստ և պահանջկոտ ձեւեր գործածեց, որ Հայ եպիսկոպոսները որոշակի մերժեցին անոնց հաւանիլ և առաջարկել։ Լեւոն, որ իր ստանալիք թագէն և անձնական օգուտէն բարձր հոգ մը չունէր, առաջարկեց որ ինքն անձնապէս զիջանի և պապական նուիրակին դրած պայմաններուն ստորագրէ, սակայն նուիրակը կը դիտէր գլխաւորապէս եպիսկոպոսները խոնարհեցնել և Լեւոն եկեղեցականութեան հաւանութիւնն ստանալ։ Վերջապէս Լեւոն յաջողեցաւ նուիրակը համոզել, որ փոխանակ բոլոր եպիսկոպոսներուն համամիտ ստորագրութեան, բաւականանայ տասուերկու եպիսկոպոսներու ստորագրութեամբ, կաթողիկոսին և թագաւորին հետ (1198)։ Ըստ այսմ թագադրութեան հանդէսը տեղի ունեցաւ 1199 յունուար 6'ին. պապական նուիրակը արքունական թագը դրաւ

Լեւոնին գլուխը, և կաթողիկոսն ալ թագաւորական օծումը տուաւ։ Ասոր վրայ քանի մը տարի անցաւ և Գրիգոր Զ. Ապիրատ կաթողիկոսը մեռաւ 82 տարեկան։ Լեւոն որ թագը չտեսած այնչափ նախանձայուզութեամբ պաշտպանած էր Լատիններուն կողմը, թագադրութենէն ետքը սկսաւ բնաւ կարեւորութիւն չտալ այն պայմաններուն, որոնք հաստատուած էին իրեւ միութեան հիմնակէտեր։

Յովհաննէս Ձ. Մեծաւարայ կաթողիկոսին օրով (1203—1221) Լեւոն մինչեւ իսկ համաձակեցաւ պապական նուիրակին հրահանգները մերժել, և նոյն իսկ Լատին կրօնաւորներն ալ կիլիկիայէ արտաքսել։ Յովհաննէս կաթողիկոսն ալ, որ ներքնապէս օտարներու չատ համակիր չէր, սկսաւ կարեւորութիւն չտալ 1198 տարւոյ միութենական պայմաններուն։ Միւս կողմէն կիլիկեցւոց դիմադրութիւնը տեւի տուաւ նոր հակաժողովներ սարքելու, որք Յովհաննէսի կաթողիկոսութիւնը դժուարացուցին. սակայն Բարսեղ Անեցիի և Անանիա Սերաստացիի և Դաւիթ Արքակազնեցիի հետզհետէ վախճաններն (1206), հակաթուռութեանց վերջ տուին։ Սրեւելեան վարդապետներն ալ դիմեցին Յովհաննէսի կաթողիկոսութիւնը ճանչնալ Ջաքարէ Օրբելեանի ազդեցութեան չնորհիւ, որ Վրաց թագաւորին ներկայացուցիչն էր Հայկական գաւառներուն մէջ։ Այս կերպով կացութիւնը կանոնաւորուեցաւ և Յովհաննէս Ձ. Մեծաւարայ կրցաւ խաղաղութեամբ կնքել իր կեանքը (1221)։

Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցի, իր երկարատեւ կաթողիկոսութեան ժամանակ (1221—1267), Լատիններու նպաստաւոր ուղղութեան հետեւեցաւ։ Մէկ կողմէն Լատիններուն հետզհետէ գերակշռութիւն տալով, մանաւանդ Գերմանիոյ Փրետերիկոս Բ. կայսեր (1228) և Գաղղիոյ Լուդովիկոս Թ. Սուրբ թագաւորին (1248) անձամբ Աչակիրներու գլուխը գտնուիլը, միւս կողմէն ալ Հայոց մէջ միութենական ձգտումներուն զօրանալը, և Արեւմտեանները օգնութեամբ իրենց պետական և կենցաղական գործերը զօրացնելու ճիգերը, եւ քանդեցաւ քաջալերեցին քաղաքական կառավարութիւնը իրեն լատինասէր ընթացքին մէջ։ Այդ միջոցին է որ Իտալացի գաղթականութիւններ չատցան Կիլիկիոյ մէջ, և փոխադարձաբար Հայ գաղթականներ ալ բազմացան Իտալիոյ մէջ։ Երկու երկիրներուն և երկու ազգերուն մէջ յարաբերութեանց յաճախելն ալ նպաստեց այդ մերձութիւնն առջի բերելու։ Լեւոն թագաւոր մեռաւ առանց ժառանգ թողլու (1210), որով իր Զապէլ դուստրը թագուհի պսակուեցաւ տասնուվեց տարեկան հասակին մէջ։ Անոր առաջին ամուսնութիւնը, Փիլիպպոս Անտիոքի կոմսին հետ (1222),

յաջող չեղաւ, և երկրորդ պսակով ամուսնացաւ Հեթումի հետ, որ թագուհւոյն խնամակալ՝ Կոստանդին Կռիկոսի իշխանին որդին էր։ Հեթում թագաւոր հռչակուեցաւ (1226), և իր գաղափարները ժամանակին ձգտումներուն հետ կատարելապէս համապատասխան գտնուեցան, այնպէս որ Կոստանդին կաթողիկոս և Հեթում թագաւոր կրնան իրաւամբ նկատուիլ, իրր հայլատուին մերձեցման գլխաւոր գործիչները, թէ քաղաքական և թէ եկեղեցական տեսակէտէն։ Սակայն պէտք է յայտարարել, իրր իրենց գովեստ, թէ մերձեցումը հպատակութեան չհասուցին, և միութեան ձգտումներուն պատճառով ազգային արժանապատուութենէ և եկեղեցական սկզբունքներէ խակապէս բան մը չզոհեցին, ինչ որ տեղի ունեցաւ իրենց յաջորդներուն օրով։ Նկատողութեան արժանի կէտ մըն ալ է, որ երբ Կոստանդին ու Հեթում Լատիններուն հետ լաւ յարաբերութիւններ կը մշակէին, չէին դադրած Ցոյներուն հետ ալ բանակցութիւններ չարունակել, Յակոբ Գիրանական եպիսկոպոսին ձեռքով։

Սոյն այս Յակոբ Ս. Գիրանական (1267—1286) և Կոստանդին Բ. Պռնաձործ (1286—1289) կաթողիկոսներ, որք Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցիին յաջորդեցին, Լեւոն Գ. թագաւորի (1270—1287) գործակցութեամբ, ամէն միջոցներ իրենց անկախութիւնը պահելու Լատիններուն հանդէպ։ Բայց Հեթում Բ. թագաւոր (1289—1307) ընդհակառակն Լատիններուն հանդէպ սարսկան համակերպութեան ուղղութիւն մը սկսաւ։ Կոստանդին Բ. կաթողիկոսը, որ իրեն կը դիմադրէր, պատրաստ էր ընել տալ, և անոր յաջորդ նչանակեց պարզամբան ճգնաւոր մը, Ստեփանոս Դ. Հռոմկլայեցին (1289), որ քիչ ետքը եգիպտացիներէ գերի սարսուեցաւ Հռոմկլայ ղրկուելին առաջ (1293)։ Անկէ ետքը Հեթում Բ. և լատինասէր կուսակցութիւնը յաջողեցան կաթողիկոսական աթոռ բարձրացնել Գրիգոր Է. Անաւարզեցին, լատինամիտ ուղղութեան եռանդուն գործիչը։

Նոր կաթողիկոսը սկսաւ ճչդել այն փոփոխութեան կէտերը, զորս կ'ուզէր Հռոմի եկեղեցւոյն նմանողութեամբ Հայոց եկեղեցւոյն մէջ մտցնել։ Հազիւ թէ գործադրութեան պիտի սկսէր, ներքին խռովութիւններ իր ձեռնարկը խափանեցին։ Երբոր նորէն խաղաղութիւնը վերահաստատուեցաւ, Սիսի մէջ ժողով մը հրաւիրեց, որպէս զի իր մտադրած փոփոխութիւնները հաստատել տայ. բայց ժողովը չգումարուած ինքն մեռաւ (1307)։ Հեթում Բ. թագաւոր յաջողեցաւ կաթողիկոսութեան բարձրացնել Կոստանդին Գ. կեսարացին, իրեն համամիտ մը, և Սիսի ժողովին հաստատել տալ այն փոփոխութեանց ծրագիրը որ Գրիգոր Է. Անաւարզեցիէ պատրաս-

տուած էր: Բայց առաջին գրուածը այնպիսի ռամիկ լեզու մը ունի որ բնաւ չյարմարիր ժողովական պաշտօնագիր մը ըլլալու, և երկրորդ գիր մըն է Լեւոն Թագաւորի ուղղուած, որ իբր վաւերական գրուած ներկայացուեցաւ Հեթումէ և ընդունել տրուեցաւ ժողովին:

Այս ժողովէ ետքը, մինչև կաթողիկոսական աթոռին Սիսէ Էջմիածին փոխադրուիլը (1441), չարունակ յարաճուն լատինամիտ ուղղութիւն մը կը տեսնուի Կիլիկիոյ մէջ, և միութենական ձգտումները կը զօրանան: Կռոիկոսեան գերդաստանին լատինասէր Թագաւորներուն կը յաջորդեն Լուսինեան գերդաստանին լատինազգի և հռոմէադաւան Թագաւորները. իսկ երկրին քաղաքական կացութիւնը ներքին և արտաքին սպաղնալիքներու հետեւանօք, օրէօր քայքայման կը դիմէ և խռովարարներու ձեռք խաղալիք կը դառնայ: Հայալատին համերաշխութիւնը Թաթարներու և Թուրքերու եգիպտացիներու անվստահութիւնը զրգռած էր, չարունակ ալ կը սաստկացնէր: Իսկ Հայեր չէին դադրիր Եւրոպիոյ քրիստոնեայ պետութիւններուն վրայ դնել իրենց յոյսը և անոնցմէ սպասել իրենց փրկութիւնը: Ընդհակառակն Եւրոպա ակարացած և պարտասած՝ Ասիոյ մէջ իր ազդեցութիւնը կը կորնցնէր, և իր հաստատած իշխանութիւնները հետզհետէ կը դադրէին: Կրօնական խնդիրներ քաղաքական խնդիրներու հետ կապուած կը մնային, ու կրօնականներ քաղաքականներու յաջողութեան անհրաժեշտ պայմաններ կը ցուցուէին. մինչ յայտնի էր, որ եթէ կրօնականներ կատարեալապէս իրականանային ալ, չէին կրնար ակնկալուած քաղաքական արդիւնքին հասցնել: Կաթողիկոսներ փոփոխակի իրարու կը յաջորդէին, երբեմն կատարեալապէս լատինամիտներ, երբեմն ազգային եկեղեցւոյ զգացումով կրողներ: Բայց ամէն տեսի մէջ չէին կրնար մրցիլ Լուսինեան գերդաստանի հռոմէադաւան կաթոլիկ Թագաւորներուն հետ, և ոչ ալ անոնց ուղղութիւնը խափանել: Միայն թէ Հայ եկեղեցին հաստատապէս և պաշտօնապէս իր կացութիւնը չկորնցուց, և վերջնապէս հռոմէական կաթոլիկ սկզբունքներուն չհամակերպեցաւ, և Հռոմի եկեղեցիէն չվտանգուեցաւ: Հայ Եկեղեցին կրցաւ պահել և պահեց իր ինքնուրոյն կառավարութիւնը, և իր յատուկ դաւանութիւնը, թէև չկրցաւ բոլորովին արգիլել բարեկարգութեան Թուլութիւնները և կարգապահութեան զեղծումները: Տանուտէրնզ կաթոլիկոսներ եւս նոտեցան Սիսի մէջ Գրիգոր Է. Անաւարզեցիէ մինչև Գրիգոր Թ. Մուսաբէգեանց, մէկուկէս դարու տեւողութեան միջոցին (1294—1441): Ձիշտ տակուտակուած եղելութիւններն ու պարագաները նկատի առնելէ ետքը, պէտք է խոստովանիլ թէ հայրապետութեան Սիսի մէջ եղած ժամանակամիջոցը, Հայոց կաթողիկոսութեան համար բարեյաջող և բարեբաստիկ չրջան մը չեղաւ:

ԺԶ.

ԷՋՄԻԱԾԻՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Հայոց եկեղեցին ամենամեծ ապտնապի և դժուարակնճիռ չփոթութեանց մէջ կը գտնուէր հնգետասաներորդ դարուն առաջին կէսին: Կիլիկիոյ Թագաւորութիւնը վերջնապէս ջնջուած էր (1375), Սիս քաղաքը եգիպտացոց իշխանութեան ներքև ինկած էր, Լեւոն Զ. Թագաւոր գերի տարուած էր, միայն քանի մը իշխաններ դեռ դիմադրութիւն կ'ընէին Ամանոսի բարձունքներուն և Տաւրոսի կիրճերուն ապաւինած: Հայոց կաթողիկոսական աթոռին զօրութենէն ու պայծառութենէն ինկած ըլլալուն ասիճանը բացատրելու համար բաւական ըլլայ յիշել, որ կաթողիկոսներէն վեց վերջինները (1377—1432), աթոռը իրարմէ յաճախակած էին նախորդներն սպաննել տալով և յաջորդութիւնը գնելով: Միւս կողմէ վճարած գումարներն փոխանակելու համար, ոչ մի զեղծումի և ոչ մի կեղեքումի առջև կանգ չէին առներ: Ոչ վարդապետութիւնը ուղիղ և ուղղափառ պահելու նախանձայուզութիւն ունէին, և ոչ ալ ծանր զիջողութիւններէ կը զգուշանային. բաւական էր որ անձնական օգուտի կողմը ապահովէին: Հռոմէադաւան կաթոլիկութեան քարոզութիւնը անարգել կը տարածուէր Կիլիկիոյ մէջ Փրանկիսկեան միաբանութեան լատին կրօնաւորներու ձեռքով: Միևնոյն ատեն Դոմինիկեան լատին կրօնաւորներն ալ Մեծ Հայքի մէջ նիկեան միարանութեան լատին կրօնաւորներն ալ Մեծ Հայքի մէջ կ'աչխատէին հետևողներ չսացնել, և Ուճիքոր եղբարց հայալատին միաբանութիւն մըն ալ կը կազմէին, որոնց վարիչն էր Բարթողիմէոս Բոնոնիացի լատին եպիսկոպոսը: Երիմի մէջ գտնուող Հայ գաղթականներն ալ, իրենց Գինուացի ամրապետողներու քաջալերութեամբ Հռոմի հետ ուղղակի յարաբերութենէնց կը մտնային: Մինչև իսկ պատգամաւորութիւն մըն ալ կը ղրկէին Փլորենտիոյ ժողովին (1439), Հռոմի հետ միաբանութեան խնդիրին վրայ բանակցելու համար:

Աղթամարի աթոռը, որ կանուխ բաժնուած էր Գրիգոր Պահլաւունիի ընտրութեան առթիւ (1114), Մայր աթոռի հետ հաչտուած

էր Յակոբ Գ. Սսեցի կաթողիկոսին օրով (1409), և օրինաւոր հաղորդակցութեան մտած էր Ս. Գրիգոր Տաթեւացի վարդապետին միջնորդութեամբ, որ բաժանման հետքերը ջնջելու խնամատուն նախաձեռնութիւնն ունեցած էր: Այս հաշտութեան հետեւանքն եղաւ, որ Աղթամարայ կաթողիկոսներ Սսոյ աթոռին հետզհետէ յառաջացող քայքայումը տեսնելով, և Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնը պաշտպանել ուզելով, Սիսի մէջ թիրապետել սկսող ազթամայրութեան դէմ սկսան գլնուիլ, թէպէտև միանգամայն իրենց աթոռը բարձրացնելու նպատակներն ալ ուրանալ չենք ուզեր: Սիսեցոց մեծ գլուխը, որ դարերէ իվեր ուսումնականութեան և ուղղափառութեան հռչակը արժանապէս կը վայելէր, վերջին տասնեակ նոր ոգեւորութիւն և նոր զարգացում առացած էր Յովհաննէս Որոտնեցի (†1388) և Մատաքիա Ղրիմեցի (†1394) և Գրիգոր Տաթեւացի (†1410) սուրբ վարդապետներուն ջանքին և խնամքին չնորհիւ: Առանց աչակերտներուն բազմութիւնը ազգային եկեղեցւոյն ազեատալի և ողբալի վիճակը տեսնելով, որչափն դարման մը ընել: Այս եղաւ չարժառիթը, որ սակայց վերահաս վտանգին դիմաց հիմնական միջոցներ և արմատական հոգածութիւններ ձեռք առնել: Յայտնի տեսնուեցաւ, որ այլեւս ոչ մի քաղաքական պատճառ կամ օգտակար փաստ մը չկար, որ հայրապետական աթոռը իր նախնական և նուիրական տեղէն հեռու մնար, և որչափն նորէն զայն էջմիածին դարձնել, որ համեմատաբար աւելի խաղաղ վիճակ մը ունէր Պարսկական թագաւորութեան ներքև, քան Սիսը Եգիպտական տիրապետութեան ներքև: Գրիգոր Թ. Մուսաբէգեանց, որ կաթողիկոսական աթոռը գրաւած էր, տեղափոխելու հրաւիրուեցաւ, ինքն չչարժուեցաւ բայց գործին չընդդիմացաւ, և իր եպիսկոպոսներ համակերպեցուց: Էջմիածնի մէջ գումարուած ազգային ընդհանուր ժողով մը, ուր եօթն հարիւր աւելի ժողովականներ հաւաքուած էին, եպիսկոպոսներ, վանահայրեր, վարդապետներ, աւագերէցներ, իշխանազուններ և գլխաւորներ (1441 մայիս), պաշտօնապէս և հանդիսապէս աթոռին տեղափոխութիւնը որոշեց, հաստատեց և հռչակեց: Երրոր նոր կաթողիկոս ընտրելու կարգը հասաւ, զանազան թեկնածուներու մէջ եղած մրցումը վերջացնելու համար, բոլորովին դուրսէն մէկու մը վրայ միացան, և կիրակոս Վիրապեցի, սրբալոյս և ճգնազգեաց եկեղեցականը, որ քանաւ նախընթաց գործոզութեանց մասնակցութիւն ունեցած չէր, կաթողիկոս ընտրուեցաւ: Այդ կերպով կը լուծէր երկար զօրաւոր թեկնածուներու բուռն մրցակցութիւնը, որոնք էին

Զաքարիա Աղթամարայ կաթողիկոսը, Զաքարիա Հաւուց թառեցի Սիւնեաց գպրոցին առաջնորդը և Գրիգոր Զալալբէգեան Արտազու արքեպիսկոպոսը:

Նոր և բարեյաջող շրջան մը բացուած կ'երեւէր Հայոց եկեղեցւոյն առջև: Նոր կարգադրութեան զօրութեամբ, կիլիկիոյ մէջ սիրել սկսող միութենական դիմղուամիտ ձգտումները կը դադրէին, Աղթամարի աթոռը վերջնապէս և կատարեալ Մայր աթոռի հետ կը միանար, կարող և ուսեալ անձեր գործին գլուխը անցած էին, որոնց գործունէութիւնը բարեգուշակ էր եկեղեցւոյն ապագային համար: Դժբախտաբար այդ գեղեցիկ և մխիթարական հեռատեսութիւնները իրականութիւն պիտի չգտնէին. բուռն կիրքեր ամէն բան պիտի վտանգէին, անհատական չահը հանրային չահին պիտի նախադասէր, և Հայաստանեայց Եկեղեցին պիտի չվայելէր ակնկալած խաղաղութիւնն ու պայծառութիւնը: Կիրակոս կաթողիկոս կարող չեղաւ կացութիւնն սիրատեսել, և երկու տարի ետքը հրաժարեցաւ և գործէ քաշուեցաւ (1443), և իրեն յաջորդեց Գրիգոր Ժ. Զալալբէգեան: Զաքարիա Աղթամարայ կաթողիկոսը, որ կիրակոսի հրաժարէլէն ետքը ինքզինք Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս հռչակած էր, Էջմիածին եկաւ: Գրիգորը հալածեց և աթոռը գրաւեց (1461), բայց տարին չլրացուցած պարտաւորուեցաւ դառնալ: Գրիգոր Զալալբէգեան նորէն իր տեղը եկաւ, և անոնք որ իրեն օգնական ու գործակից եղած էին, աթոռակցութեան բարձրացուց, կաթողիկոսական օծում և անուն և լիազօր իշխանութիւն տալով անոնց: Այս չնորհին արժանացան Արիստակէս Բ. Աթոռակալ և Սարգիս Բ. Աջաւար, և այս ժամանակէն սկսան անունուիլ չարունակ էջմիածնի մէջ, մէկէ աւելի կաթողիկոսներ, որոնք միեւնոյն ատեն կատարեալ իշխանութիւն կը վարէին, թէպէտև օրէնքին աչքին, մէկէն զատ միւսները լիազօր տեզակալներ կամ օգնական աթոռակիցներ էին: Այդ կացութեան բուն նպատակն էր զանազան ազգերնէ եկեղեցականներու փառասիրութիւնը յագեցնել, և տարբեր կառավարութեանց գլխաւորները չանիլ. իսկ օգտակար կողմը եղաւ, աթոռոյ յաջորդութիւնը ապահովել, երբոր օրինական ընտրութիւնները կատարելու դիւրութիւն ու միջոց կը պակսէին: Կաթողիկոսի մը մահուան առթիւն, անմիջապէս աթոռակիցը կամ աթոռակիցներուն երիցագոյնը անոր կը յաջորդէր, առանց ընդմիջումի և աթոռոյ պարապութեան վտանգի: Իրօք ալ, նկատելով երկրին մէջ տիրող խառնակութիւնները և անկարգութիւնները, և Հայերուն ցրուած ու անջատուած կացութիւնը, չատ դժուար, գրեթէ անհնար պիտի

յլլար կանոնաւորապէս ընտրողական ժողովներ գումարել և աթոռի չարաճակատութիւնը ազատուիլ։

Առաջին դարերէն սկսելով Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի աջ բազուկին մասունքը իրրև կաթողիկոսական աստիճանին յատկանիշն ու անոր իշխանութեան երաշխաւորութիւնը նկատուած էր, և Սուրբ Աթոռ անուանուով և զօրութեամբ կը արուէին օրհնութիւնները և կը կատարուէին նուիրագործութիւնները, և նոյն իսկ տարբր միւռոնի տեառնադրութիւնը։ Սուրբ Աջը կաթողիկոսներուն հետ մէկտեղ թափառած էր իրենց երկարաժամանակեայ պանդխտութեանց տեղն, և նոյն իսկ աթոռին Սիսէ Էջմիածին փոխադրութիւնը Սուրբ Աջին ներկայութեամբ հաստատուած ու վաւերացած էր։ Զաքարիա Աղթամարցին, իր կարծեցեալ կաթողիկոսական իրաւունքը պահպանելու դիտմամբ, Սուրբ Աջը մէկտեղ Աղթամար տարաւ, երբոր սոսկալեաց Էջմիածինէ հեռանալ (1462)։ Նուիրական մասունքը Աղթամար մնաց, մինչև որ Վրթանէս Օձոպեցի եպիսկոպոսը յաջողեցաւ զայն Աղթամարէ վերցնել և Էջմիածին դարձնել (1477), բոլորովին հետաքրքրական դարձուածքով մը։

Բայց ասկէ առաջ Էջմիածնի մէջ տեղի ունեցած չփոթութիւնները քաջալերեցին Կարապետ Եդեսկիացի եպիսկոպոսը, Սսոյ կաթողիկոսական աթոռը վերանորոգելու (1447), իրր փաստ և իրր հաստատութեան նշանակ Աջ մը երեւան հանելով։ Այդ պարագային կը սկսի Սսոյ մէջ մանաւանդ կաթողիկոսութեան մը գոյութիւնը, որ առաջ իրր հակաաթոռ սկսաւ, բայց ետքը Մայր աթոռին հետ հաշտուեցաւ և հաղորդակցութեան մտաւ, և այնպէս ալ մինչև այսօր կը չարունակէ։

Գրիգոր Ջալալբէգեանցի օրէն սկսելով (1443) Էջմիածնայ աթոռը չարունակ ներքին խռովութեանց և արտաքին չփոթութեանց մէջ մնայ մինչև Մովսէս Գ. Տաթեւացի կաթողիկոսին ընտրութիւնը (1629)։ Երեսունէ աւելի կաթողիկոսներու անուններ կը յիշուին աթոռին վրայ ամենք իրր բուն կաթողիկոս և ուրիշներ իրր պարզ կաթողիկոսականից, և այդ բաղմութեան մէջէն չենք կրնար յիշատակել այնպէս կարող և արդիւնաւոր մէկ մը որ ժամանակին կացութեան վրայ տիրապետած ըլլայ։ Էջմիածինը պարակական պետութեան ներքև էր, և Երեւանի խաները գրեթէ ինքնիշխան կը կառավարէին այդ երկիրը, և Էջմիածնի ներքին չփոթութեանց մէջ միայն կեդրոնելու և դրամ կորզելու կողմը կը մշակէին։ Միւս աւելի աւազին կողմը կը բռնէին, և երբոր յաջարակամ աւազներ չէին գտներ, բռնութեամբ կորզելու ճանապարհը կը գործածէին, մինչև

իսկ կաթողիկոսները մարմնական խաչատանգանքներու կ'ենթարկէին, փրկանքի առիթ ստեղծելու համար։ Այդ կացութեան ներքև անհնար էր լուրջ և կանոնաւոր գործունեութեան ձեռնարկներ կատարել։ Կատարեալ անկման նկարագիրն է, որ ամբողջ այդ միջոցը կ'ուրուագծէ։ Այդ կաթողիկոսներուն մէջէն կրնանք գովութեամբ յիշել Մխիթար Սեբաստացին (1542—1564—1570), որ մէկ կողմէն Ազթամարի և Աղուանից կաթողիկոսներուն յաւակնութիւնները կրցաւ զսպել, և միւս կողմէն Հայ տպագրութեան սկզբնապատճառն եղաւ։ Նա Իտալիա ղրկեց Աբգար Եզդկիացին (1562), որպէս զի նորագիւտ տպագրութեան արհեստը ուսումնասիրէ, և այդ նպատակով Պիոս Դ. պապին ուղղուած յանձնարարականներ ալ տուաւ անոր ձեռքը։ Աբգարի յաջողցուցած առաջին տպագրութիւնները կատարուեցան Վենետիկ քաղաքը 1565 տարին։ Թէպէտ անկէ առաջ ալ մինչև 1512 տարին տպուած հայերէն գիրքեր կը գտնուին, սակայն անոնք Եւրոպացի տպագրիչներու ձեռքով և Հայ վաճառականներու քաջալերութեամբ յառաջ եկած պատահական արդիւնքներն են։ Բուն հայկական կանոնաւոր և չարունակեալ տպագրութիւնը Մխիթար կաթողիկոսի օրէն կը սկսի, որուն ձեռնարկը բարեյաջող եղաւ, և հետզհետէ հայ տպարաններ չատցան վենետիկ, Հռոմ, Կոստանդնուպոլիս, Էջմիածին, Ամստերտամ քաղաքներու մէջ։ Ասոնց արտադրած գործերուն ամէնէն կարեւորը և ամէնէն ալ բնաիրը, 1666'ին Ամստերտամի մէջ, Ոսկան վարդապետի ձեռքով տպուած պատկերազարդ աստուածաչունչն է։

ԺԼ.

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻՒՆԸ

Կաթողիկոսական աթոռին Սիսէ Էջմիածին փոխադրելուն գրեթէ ժամանակակից է, Կոստանդնուպոլսոյ մէջ պատրիարքական աթոռի մը սկզբնաւորութիւնը։ Մէհէմմէտ Բ. Ֆաթիհ, Օսմանեանց թագաւորը, կայսերութեան մայրաքաղաքը գրաւելէն ետքը պէտք ունեցաւ արմատական կարգադրութիւն մը ընել Յոյներուն հպատակութիւնը ապահովելու համար։ Օսմանեան օրէնսդրութիւնը ամբողջապէս կրօնական կամ իսլամական էր, և բոլոր անհատական և ընտանեկան և կենցաղական իրաւունքները, բացարձակապէս մահմետական

կրօնքին սկզբունքներէն ներշնչուած էին։ Ասկէ առաջ իսլամ պետութիւնները քրիստոնէական երկիրներ նուաճած առնելին, երկու պայմաններէն մէկուն հետեւելու պարտաւորուած էին. կամ իրենց կրօնքը բանի ընդունել տալ իրենց նուաճած ժողովուրդներուն, և կամ անոնց ինքնուրոյն կառավարութիւն ու յատուկ կենցաղական կացութիւն մը չնորհել։ Այդ այս երկու պայմաններէն ոչ մէկը կը յարմարէր Կոստանդնուպոլսոյ, որ նորահաստատ իսլամական կայսրութեան մայրաքաղաքը կը նախակուէր։ Մէհէմմէտ Ցաթիհ այդ դժուարութիւնը լուծեց, Յոյներուն կրօնական պետին, այսինքն է պատրիարքին թողլով այն ամէն կենցաղական և քաղաքային իրաւունքները, որոնք ներքին և սերտ կապակցութիւն ունէին քրիստոնէական կրօնքին վերաբերեալ կէտերուն հետ։ Այս կերպով կրօնական պետին իրաւասութեան ներքև անցան այն ամէն խնդիրներ և գործեր, որոնք կը պատկանին քրիստոնեաներու ընդհանուր կանոնքին, ամուսնական խնդիրներուն, ընդհանուր դաստիարակութեան, բարեգործական հաստատութեանց, կրօնական պահանջից, եկեղեցական պաշտօնէից, կրօնապատական գործոց, և այլն։ Այսպէս ծագում առաւ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներուն քաղաքական իշխանութեան կամ կայսերական պատրիկութեան նման կերպարան մը ստանալը (1453)։

Աչխարհակալ թագաւորը, այս կերպով Յոյներուն կացութիւնը ճշդելէ եաքը, մտածեց անոնց դիմացը ուրիշ քրիստոնէական տարր մըն ալ կազմակերպել, տարր մը որ աւելի կապուած էր իրեն ազգութեան չահերուն։ Բազմաթիւ Հայ գաղթականութիւն մը փոխադրեց Կոստանդնուպոլիս քաղաքը, և զայն զետեղեց քաղաքին չրջանակի թաղերուն մէջ, պարիսպներուն ներքև ու գլխաւոր դուռերուն մօտ։ Մխիթարն առիթով, իրրև առաջնորդ վստահութեան միջոց, Յոյները հաւաքուեցան քաղաքին մէջտեղերը, աչտարակներէն և ամրութիւններէն հեռու։ Այդէն ալ Հայերը՝ Օսման Ա. Ղազի թագաւորին օրէն Թուրքերուն կատարեալ վստահութիւնը կը վայելէին։ Այս առթիւ նոր Հայ գաղթականութիւնը Յոյներուն համար կազմակերպուած ձեւին և դիրքին վերաձուեցաւ։ Յովակիմ եպիսկոպոս, որ Փոքր-Ասիոյ մէջ գանուող Հայ գաղթականներուն առաջնորդն էր, և Կուտինայէ Պրուսա անցած էր, Պրուսայէ Կոստանդնուպոլիս փոխադրուեցաւ, և տուաւ միևնոյն աստիճանն ու պատուանունը, իշխանութիւնն ու իրաւասութիւնը (1561), որոնք Յոյներուն պատրիարքին արուած էին։

Այս կերպով կառավարութեան ճանչցած, Յոյն և Հայ, երկու պատրիարքները նկատուեցան արեւելեան քրիստոնէութեան երկու մեծ հաստատութիւններուն գլխաւոր պետերը։ Այդ բաժանումը հիմնուելուց պարզապէս հաստատուած դաստիարակութեան տարբերութեանց վրայ, տոհմային և ազգային տարբերութեանց տեսակէտէն անկախաբար։ Որչափ երկարնակ Որթոդոքսներ կային, Յոյն, Պուլկար, Սրբազ, Ռուսահայ, Ուլահ, Պուզուան, Ռութէն, Խրուաթ, Գարամանցի, Ասորի, Մելքիտ, Աբրահայի, ամէնքն ալ իրենց ժողովուրդներով ու պետերով Յոյն պատրիարքին ներքև դրուեցան։ Միւս կողմէն ալ որչափ Միարնակ Ազգապետներ կային, Հայ, Վրացի, Ասորի, Ասորի, Քազդէացի, Ղպտի, Հապէշ, ամէնքն ալ իրենց ժողովուրդներով և պետերով ենթարկուեցան Հայ պատրիարքարանի իրաւասութեան։

Հրէաներ այն աստիճան օրինաւորապէս և պաշտօնապէս ճանչցուած մարմին մը չէին կազմեր, իսկ հռոմէադաւան կաթոլիկներ, որք են Լեվանթինս կոչուած Արեւելցի Լատիններ, պարզապէս իբր օտարազգիներ կը նկատուէին։ Իսկ ընիկ Արեւելցիներէն անոնք որ հռոմէական կաթոլիկութեան կ'անցնէին, իրենց դաւանափոխութեամբ տարբեր հաստատութեան կերպարան կամ կացութիւն չէին ստանար, և նոյն իսկ կրօնի արտաքին գործողութեանց համար, ինչպէս են, կիրակը, պատկ, թաղում, և այլն, իրենց պատկանած պատրիարքութեան պաշտօնեաներուն դիմելու ստիպուած էին։ Այդ կազմակերպութիւնը անփոփոխ մնաց չորդ դարերու մէջ, և միայն նոր վերջացող դարուն կէսին մօտերը Հաթթիհ միլլեթ մը կազմուեցաւ ինքնուրոյն պատրիարքութեամբ (1830), և անկէ եաքը սկսան հաստատութիւններ հետզհետէ բաժնուիլ ու չատնալ դաւանութիւններու և ծէսերու տարբերութեանց համեմատ։

Կոստանդնուպոլսոյ Հայ պատրիարքները սկսան հետզհետէ իրենց իշխանութիւնը կազմակերպել և իրաւասութիւնները կիրականացնել, և հնարաւորութեան սահմանին մէջ՝ իրենց ձեռքը ամրոփել ազգային ամբողջ վարչութիւնը։ Իրենց վարչական գործունէութիւնը հետզհետէ տարածուեցաւ կայսերութեան բոլոր գաւառներուն վրայ, նոյն իսկ հոգեւորապէս Սուրբ և Աղթամարայ կաթողիկոսութեանց և Երուսաղէմի պատրիարքութեան պատկանեալ թեմերուն վրայ։ Հայոց պատրիարքութեան առաջին տուներուն պատմութիւնը՝ ամուսնութիւնու և թեմերու փոխադարձ խնդիրներու չարք մըն է, չարունակ քաղաքական խառնութիւններու և պատերազմական չփոթութիւններու հետ խառնուած։ Այդ մանրամասնութիւնները մենք գանց կ'ընենք, և չենք ուզեր մեր պատմական ամփոփումը և ընդհանուր տեսութիւնները ծանրաբեռնել այնպիսի պարագաներով, որ մեզ մեր բուն նպատակէն կը հեռացնեն։

ԺԳ.

ՋԱՐԹՆՈՒՄԻ ԴԱՐԸ

Ճշմարտութիւնը խօսելու խղճահարութիւննիս մինչև անխորհրդապահութեան ծայրայեղութիւնը մղել չըպաշուեցանք, և համարձակ յայտնեցինք այն աղետալի կացութիւնը, որուն հասած էին Հայ Եկեղեցին և Ազգութիւնը միջին դարուն սուններուը: Բայց արդարութենէ չչեղլու համար պէտք է նաև յայտարարել, թէ հնար չէ բնաւ Հայ Եկեղեցին մեղադրել իր քաղաքական և կենցաղական անկումին պատճառ, և իբր պատասխանատու ազգին գլուխը եկած աղէտներուն, ինչպէս որ հռոմէականութեան ջատագովները ամանք յանդգնած են ըսել: Միջնադարեան Արեւմուտքին անկեալ և ողբալի վիճակը, և Հռոմէական եկեղեցւոյ կողմէն յանուն դրօնի գործուած մեծեղեռն ղեղծումները, բաւական են Հայոց Եկեղեցին մեղադրանքէ զերծ պահելու և իրեն դէմ խօսող անդուռն բերանները կարկելու:

Արեւելեան քրիստոնէութեան մասին խստապահանջ դատաստան մը ընելէ առաջ, պէտք է միտքի առջև բերել այն սարսափելի կործանումը և այն աղետալի աւերածները, որք Արեւելքէն և Հարաւէն իրեն վրայ հասած էին, և այն խիստ հալածանքները զորս նա կը կրէր յաղթական բռնապետներու կողմէն: Պէտք է յիշել այն մաուրական խաւարը, որուն ներքև կը ճնշուէր քրիստոնեայ ժողովուրդը իր ախրապետներուն կամքով: Պէտք է կշռել այն դրկումը ամէն միջոցներէ և դիւրութիւններէ, որոնք թէ նիւթապէս և թէ բարոյապէս խաւարը փարատելու պիտի ծառայէին: Վերջապէս չէ մոռնալ այն անագին զոհողութիւնները զորս Արեւելեան քրիստոնեաները պարտաւոր էին յանձն առնուլ, մինչև իսկ իրենց նիւթական գոյութիւնը պահելու համար:

Այս ամէն դժուարութենանց հակառակ, նորէն Հայ ազգն եղաւ, որ առաջին անգամ Արեւելքի մէջ, սրբենութեան և յարութեան նախաքայլը առած ըլլալու պարծանքն ունեցաւ, և հաստատուն ձիգերով աչխատեցաւ այդ աղէտալի կացութենէն դուրս ելլել: Ոչ մի քաղաքական փոփոխութիւն չէր քաջալերեր զինքը, ոչ մի պատրաստական դիւրութիւն՝ օգնութիւն չէր ընծայեր: Բայց նա, յուսահատ ըլլալու չափ ծանր պարագաներու ներքև ալ,

նա չկեցաւ իր ձիգերէն, և չարունակեց ձեռք երկնցնել ամէն կողմ, ուսկից որ զարգացման լոյսի և փրկութեան յոյսի ամենափոքր նչոյլն ալ կը տեսնէր:

Հաղիւ թէ վերածնութեան առաջին նշանները կը սկսէին ճառագայթներ սփռել Արեւմուտքի վրայ, Հայեր անմիջապէս կը փութային Եւրոպիոյ կողմերը հասնիլ, որ մտաւորական վերակենդանութեան քաղցերնին յագեցնեն: Միքայէլ կաթողիկոսէն ղրկուած պատգամաւորութիւնը, որ Ասիոյ խորերէն մեկնելով Կաթէնպէրկի գիւտին եռեւէն կ'երթար, Հայուն փութաջանութեան ամէնէն նչանաւոր յայտարարութիւնն է: Դժբախտաբար Արեւմուտք, բուռն կրօնական մոլեռանդութեան ներքև կը գտնուէր, և ամէնէն սասսափիկ և աններոզամիտ քաղաքակրթութեան հետեւող էր: Արեւմուտք ոչ մէկու կը նպաստէր, ոչ մէկուն կ'ուզէր օգնել, եթէ նա նախապէս հռոմէադաւան կաթոլիկութեան լուծին ներքև չմտնէր: Արեւմուտքէն որևէ պաշտպանութիւն և օժանդակութիւն ստանալու անհրաժեշտ պայմանը՝ պապութեան հպատակութիւնն էր, որ այն ատեն գերագոյն իշխողն էր Եւրոպայի մէջ: Իրօք ալ երբ անոր կրօնական սկզբունքներուն համաձայն չեղողներ խարոյկներու վրայ անողոքթար կ'այրուէին, հնար էր մթթէ որ դիւրութիւն և օժանդակութիւն ընդառաջէր Արեւելեան եկեղեցիներու հաստատակամութեան, եթէ Հռոմի հետ միութեան չմոնաբերէին: Կրնա՞նք արդեօք մոռնալ՝ որ Փրանկիսկոս Ասսիզեանի, Դոմինիկոս Կուժմանի և Իգնատիոս Լոյոլայի աչակերտները՝ բոլոր իրենց քարոզչական եռանդն ու նախանձայուզութիւնը կը գործածէին Արեւելքին հին քրիստոնեանները, Արեւմուտքին նոր քրիստոնէութեան դարձնելու, և բոլոր իրենց ոյժը կը վատնէին, որպէս զի նախնական եկեղեցւոյ աւանդապահ հաստատակամները, լատին դպրոցականութեան նորահնար վարդապետութիւններուն ընդունելութեան բռնադատեն:

Այդ ցաւալի պարագաներու մէջ էր, որ Հայեր երբեմն ընթացքի կը բռնադատուէին, երբեմն դիմադրական և հաչտարար, և երբեմն հաստատամիտ և անհաչտ: Զիջողական էր ընթացքին, դարչափ պահանջուած կէտերը խոհական ներողամտութեան սահմանին մէջ կը մնային. հաստատամիտ էր, երբոր խոհականութեան թոյլ տուած չափէն աւելին կը պահանջուէր: Զիջողական էր, մինչև որ տանելի զոհողութեան համապատասխան օգուտ մը կը յուսացուէր. հաստատամիտ էր, երբոր օգուտը պէտք կ'ըլլար չափազանց և անտանելի զոհողութեանց փոխանակութեամբ գնել: Այս էր ընդհանրութեան ընթացքը, բայց եղան ատեններ՝ որոնք դիմադրութեան հո-

գին մինչև ծայրագոյն ասպիճանը տանիլ չվարանեցան, յառաջադիմական փափաքներու ծայրայեղ աենդէն մղուելով, մինչ ուրիշ չատեր, բացարձակապէս կը մերժէին իրենց սկզբունքներէն հրաժարիլ, նոյն իսկ արտաքին և կեղծուբաց երեւոյթներով: Այդ բացատրութիւնները պէտք է միշտ միտքի առջև ունենալ, եթէ կ'ուզուի լաւ ճշդել այն եղելութեանց նշանակութիւնը, որոնք տեղի ունեցան Հայոց մէջ: Արեւմուտքի մէջ սկսած յառաջադիմական շարժումին մասնակցելու անյագ բաղձանքով:

Յառաջադիմասէր ուղղամիտ գործիչներուն գլուխը պիտի չենք Մովսէս Դ. Տաթեւացի կաթողիկոսին անունը, որ հայրապետութեան բարձրանալէ չատ առաջ նուիրուած էր բարեկարգութեան և նոր կազմակերպութեան գործին: Էջմիածնայ ամբոխը անոր նախանձայոյզ գործունէութեան կը պարտի այն ամէն նորոգութիւնները, որոնք զինքն կատարեալ կործանման վտանգէն պահեցին: Նա Պարսից տէրութենէն ալ սացաւ կեդրոնականներուն վերջաւորութիւնը, որոնց ներքև երկար ատենէ իվեր ամբոխը կը հեծէր, հարկերու թեթեւացման և ապահարկութեան չնորհներ ալ ձեռք ձգեց, բարոյական կենցաղին բարենորոգման և եկեղեցական վարչապետութեանց ուղղութեան մասին ալ նշանաւոր արդիւնքներ ունեցաւ: Իր կաթողիկոսական ընտրութիւնը նոր գործունէութենէ աւելի, կատարուած գործունէութեան վարձատրութիւնն եղաւ, վասն զի չատ համառօտ եղաւ կաթողիկոսական պաշտօնավարութեան տեւողութիւնը, երիք տարի միայն (1629—1632): Անոր յաջորդը, Փիլիպպոս Աղթակեցի (1633—1655), իր նախորդին սկզբնաւորած բարեկարգական ձեռնարկները առջև տարաւ: Թուրքիա ալ ճանպորդեց, և Կոստանդնուպոլսոյ ու Երուսաղէմի պատրիարքութեանց խառնակ գործերը իր ազդեցութեամբ կարգադրեց: Մտադրութիւն դարձուց Լեհաստանի գաղթական Հայերուն վրայ, և զսպեց անոնք հռոմէական կաթոլիկութեան բռնադատող նիկոլ եպիսկոպոսին ջանքերը. ժողով մըն ալ գումարեց Երուսաղէմի մէջ (1651), և Էջմիածնի ու Սսոյ աթոռներուն մէջ տիրող հակառակութիւները վերջացուց, և Սսոյ աթոռը Մայր աթոռոյ հետ կանոնական հաղորդակցութեան մէջ դրաւ, ինչպէս որ կանուխէն այդ բանը կատարուած էր Աղթամարի աթոռին նկատմամբ: Աչխատեցաւ նաև հայրապետական աթոռին նիւթական վիճակը բարւոքել, և ելեւմտական միջոցները չատցնել, և այդ նպատակով ջրանցքներ բացաւ, և ջրաչխական ճարտար կերպերով Էջմիածնի ընդարձակ հողերը ոռոգուելու վիճակի մէջ մտցուց:

Յակոբ Դ. Ջուղայեցի (1655—1680), միևնոյն ուղղութեամբ գործեց: Դժբախտաբար ծանր գժտութիւններ ծագեցան Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, և պարտաւորուեցաւ այն կողմ դարձնել իր ուչադրութիւնը: Հոմէ ղրկուած քարոզիչներ, կղմէս կալանոս՝ Թէաթինեան լատին կրօնաւորին գլխաւորութեամբ, սկսած էին հետեւողներ գտնել Հայերուն մէջ: Անոնցմէ Թովմաս Բերիացի վարդապետը, մինչև իսկ պատրիարքական աթոռը գրաւելու կը յաջողէր. թէպէտև չուտով ժողովուրդին կազմէն աթոռէ կը վարուէր: Միևնոյն ատեն եղիազար Աչնթապցի եպիսկոպոսը, որ հետզհետէ կոստանդնուպոլսոյ և Երուսաղէմի պատրիարք եղած էր, ինքզինք Թուրքիոյ Հայոց կաթոլիկոս կը հռչակէր, իբր էջմիածնի հակաթոռ: Յակոբ կաթողիկոս պարտաւորուեցաւ անձամբ Կոստանդնուպոլիս գալ (1664), և գործերը կարգադրելէնետքը նորէն իր աթոռը վերադարձաւ (1667): Բայց չփոթութիւններ և երկպառակութիւններ նորէն զօրացան Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, և պէտք եղաւ որ Յակոբ կաթողիկոս անգամ մըն ալ անձամբ Կոստանդնուպոլիս գայ (1679), ինչ որ ծերունին կատարեց հակառակ իր անցած տարիքին, բայց չկրցաւ ծանր հոգերու և աչխատութեանց առկայ, և այն տեղ վախճանեցաւ 82 տարեկան հասակին մէջ (1680): Մարմինը Թաղուեցաւ Բերայի ազգային գերեզմանոցին մէջ, ուր չիրիմը մինչև այսօր հետաքրքրող ընդհանուր յարգանաց առարկայ է և բարեպաչտական ուխտատեղի:

Կաթողիկոսական աթոռը իբր երկու տարի դատարկ մնաց հակաթոռ եղիազարի յարուցած չփոթներուն պատճառով, և խառնակ կացութիւնը չկրցաւ կարգի մտնել, բայց եթէ երբոր նոյն ինքն հակաթոռը կանոնապէս կաթողիկոս ընտրուեցաւ: Եղիազար Աչնթապցիի կաթողիկոսութիւնը ինը տարի տեւեց (1682—1691), և արդիւնաւոր և օգտակար պաշտօնավարութիւն մը եղաւ: Իրեն չէին պակսեր ոչ լաւ մտադրութիւններ և ոչ յաջող ձիրքեր. և անգամ մը որ իր փառասէր ձգտումները իրենց չափուրդը գտան, բոլոր իր կարողութիւնն ու աչխատութիւնն եկեղեցւոյն և ազգին օգտակար ընելու գործածեց: Այս կերպով իր հաւէնն պատուաւոր յիչատակ թողուց, և Հայոց եկեղեցւոյ հայրապետական չարքին մէջ ընտիրներէն մին նկատուեցաւ:

ԺԹ.

ՈՒԹԵՒՏԱՄՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐԸ

Զարգացման և յառաջադիմութեան և ուսման սէրը, որ բոլոր Հայերուն սիրտերուն մէջ բորբոքած էր, և որ չատերուն վրայ միջոցներու յատուկ նպաստաւորութիւնն ալ կը մատչէր, մեծապէս ձեռնտու եղաւ հռոմէադաւան քարոզիչներուն, իրենց հատուկ ու վարդապետութիւնը Հայոց մէջ տարածելու։

Ուխտաւաններորդ դարուն սկիզբները հռոմէադաւան կաթոլիկներու խմբակ մը կազմուած էր արդէն Կոստանդնուպոլսոյ մէջ։ Բերայի մէջ գտնուող Լատին կրօնաւորներ ամէն տեսակ հրապոյրներ կ'առաջադնէին, և Գաղղիոյ Ամենաքրիստոնեայ Թագաւորները գեսպաններն ալ իրենց գօրութեամբը կը պաշտպանէին և նոյն գործունէութեան կ'առաջնորդէին։ Թէպէտև նորադարձ կաթոլիկները կը չարունակէին պաշտօնապէս Հայոց պատրիարքարանին իշխանութեան ներքև մնալ, սակայն գործօն կուսակցութիւն մը կազմած էին և կը ձգտէին մինչև իսկ ազգային վարչութիւնը ձեռք անցընել և պատրիարքարանին տիրապետել։ Առանց դէմ, իրենց ազգային եկեղեցւոյն հատուածրիմ և անոր դաւանութեան վրայ հատուածուն եղողներն ալ, որոնք թէ՛ թուով զօրաւոր էին, և թէ Օսմանեան կառավարութեան առջև ազդեցութիւն կը վայելէին, կ'աչխատէին ամէն հնարաւոր միջոցներով իրենց հնաւանդ եկեղեցին պաշտպանել, և այդ նորադարձներուն գործածած հնարքներուն առջև առնել, և քաջալերութիւն տուող ազդեցութենանց այժը կոտրել։ Քանի որ այդ նորադարձ կաթոլիկները՝ օտարներու հետ սերտ և գաղտնի յարաբերութենանց մէջ կը գտնուէին, բնական էր որ այս երեսէն կառավարութեան աչքին կասկածելի երեւային։ Այս է իրենց դէմ գործածուած միջոցներուն սկզբնական ծագումը, և այս իսկական նչանակութիւնը այն կարգադրութենանց՝ զորս կառավարութիւնը հրամայած է նոր կաթոլիկ եղող Հայերուն դէմ։ Կաթոլիկներ աչխատած են իրր կրօնական հալածանքներ ներկայել անոնք, սակայն իսկապէս ներհակընդդէմ մրցումներու պատահական զէնքեր են։ Որովհետև նորադարձ կաթոլիկներն ալ միևնոյն կերպով կը մաքառէին Հայոց պատրիարքարանին դէմ, և չէին խղճեր զայն ամբաստանել, իրր թէ Ռուսական կառավարութեան դիտումներուն ծառայելու հակումներ ունենայ։

Կոստանդնուպոլսէ դուրս հռոմէադաւան կաթոլիկութիւնը յաջողութիւն գտաւ ասկի Մամպոսի և Բերիայի մէջ։ Մելքոն Թասպասեան և Աբրահամ Արծիւեան եպիսկոպոսներ յատնապէս հռոմէականութեան յարեցան, ինչ որ իրենց վրայ հրաւիրեց պատրիարքարանի խստութիւնները։ Հռոմէադաւաններն ալ իրենց կողմէն յոգուա կը գործածէին Գաղղիոյ դեսպաններուն աղդեցութիւնը, և անով հաւատարիմ Հայադաւաններուն վրայ կը բռնանային։ Աչխարհածանօթ իրողութիւններ են Եղոկիացի Աւետիք պատրիարքի արկածները, որ Գաղղիոյ դեսպանին պահանջմամբ առաջին անգամ եէմիգուլէի աչտարակին մէջ բանտարկուեցաւ (1703), և վերջէն Թենեդոս աքսորուելու առիթով նենգութեամբ յափչտակուեցաւ, և բռնի Գաղղիա տարուեցաւ (1705), ուր հաւատարմական ասեանի վճռով խիստ բանտարկութեան դատապարտուեցաւ և բռնադատեալ դաւանափոխութեան մէջ վախճանեցաւ (1711)։

Այս տեղ առանձին պէտք է յիչենք Մխիթար Սեբաստացի վարդապետը, ուսման փափաքով ասպարիզ վաւած և դաւանական մասին լայնախոհ գաղափարներ ունեցող եկեղեցական մը, որ առաջ ձեռնարկեց վիենեթիկի հանրապետութեան Պեղոպոննէս (Մօրա) թերակղզւոյն վրայ տիրապետութենէն օգտուելով, ուսումնական վարնականութիւն մը հաստատել այն տեղ (1712), քրիստոնեայ պետութեան հովանաւորութեան ներքև։ Բայց իր ձեռնարկը խանգարեցաւ, երբոր վիենեթիկի հանրապետութիւնը Օսմանցիներէ յաղթուելով պարտաւորուեցաւ Պեղոպոննէսը թողուլ։ Այն ատեն Մխիթար վարդապետ որոչեց նոյն իսկ վիենեթիկի հանրապետութեան կեդրոնը դիմել, և այն տեղ հաստատել իր գաղափարած վանականութիւնը և յաջողեցաւ ալ այդ նպատակին համար վիենեթիկ քաղաքին մօտերը Սուրբ-Ղազար կղզեակին ստացութեան չնորհն ընդունիլ (1717)։ Մխիթար վարդապետ Իտալիոյ մէջ ատիպուեցաւ հռոմէական պապութեան պայմաններուն համակերպիլ, որպէս զի կարենայ անարգել իր ծրագրած նպատակին հետեւիլ և մտաւորական զարգացման գործը յաջողցնել։ Բայց խոհական խորհրդով հետու մնաց քարոզչական և մարդօրսական գործունէութիւններէն։ Այդ ուղղութիւնը որ աւելի համապատասխան էր իր ազգօգուտ գործունէութեան, աւանդաբար պահեցաւ իր միաբանութեան կողմէ ուխտաւորներու դարուն մէջ, ուրկէ հաքը ուրիշ ուղղութիւններ մուտք գտնել սկսան։ Բայց ասիկայ պատճառ մը չէ որ գովութեամբ չյիչատակենք այն գրական ծառայութիւնները և օգուտները՝ զորս ազգին ընծայած է Մխիթարեան միաբանութիւնը, իր կրկին՝ վե-

նեակեան և Վիէննական ճիւղերով, և Հայոց լեզուն և Հայ գրականութիւնը ճոխացուցած է բազմաթիւ և գնահատելի երկասիրութիւններով։

Ուրիշ վանական հաստատութիւն մըն ալ հիմնուեցաւ միեւնոյն ժամանակ Լիբանանի լեռներուն վրայ, Մարոնի ժողովուրդին հովանաւորութեամբ, Աբրահամ Ամիւրեան վարդապետի ձեռքով, և Անտոնեան Միաբանութիւն անուանուի։ Այս միաբանութեան ալ նպատակը միեւնոյնն էր, ինչ որ էր Լատին աշխարհին մէջ հաստատուած միւս միաբանութեանց նպատակը. միայն Լիբանանի դիրքը աւելի պիտի նպաստէր իրեն՝ Հայ ազգութեան հետ մօտէն չփման առաւելութիւնը պահպանելու։ Թուրքիոյ հարաւակողմեան գաւառները, առաջին կը պահէին Կիլիկիոյ թագաւորութեան վերջին ժամանակներուն լատինամիտ յիշատակները, որով այս կողմի Հայերը աւելի մօտ էին լատինական կաթոլիկութեան համաձայնելու։ Այդ զգայունները էին թերեւս, որ առանց համարձակութիւն տալու քահանայի մը քահանաներով և կիլիկիոյ անուանով հռոմէադաւան կաթոլիկոսութիւն մը կազմակերպել, և Աբրահամ Արծիւեան եպիսկոպոսը կաթոլիկոս հռչակել (1740)։ Աբրահամ փութայ անձամբ Հռոմ երթալ և Բենետիկտոս ԺԴ. պապին ներկայանալ իբր թէ Ամենայն Հայոց կաթոլիկոս ըլլար։ Բենեդիկտոս պապ, հարկաւ պիտի գիտնար, թէ ինչ արժէք կրնար ունենալ ներկայացող անձին յաւակնոտ յայտարարութիւնը. բայց անհիմն գործին իսկութիւնը պարզելով՝ իրեն հպատակողներուն քաջալերութիւնը կտրել չուզեց, և Հռոմի աթոռին Արեւելքին վրայ ունեցած նպատակին նպաստաւոր առիթ մը նկատեց։ Ուստի իւր կողմէն Հայ կաթոլիկ նոր պատրիարքութիւն կամ կաթոլիկոսութիւն մը ստեղծեց (1742). պաշտօնապէս և ըստ ամենայնի Հռոմի աթոռին ենթարկեալ ըլլալու պայմանով։

Հռոմէական կաթոլիկ հաստատութիւնները, Հռոմի Բրոբականտային միջոցները, և Գաղղիոյ ազդեցութեան պաշտպանութիւնը, ազդու ապէս նպաստեցին կաթոլիկութեան Հայոց մէջ տարածուելուն, ինչպէս որ ալ արդիւնքները համապատասխան չեղան գործածուած միջոցներուն մեծութեան և ձեռք առնուած միջոցներու զօրութեան։ Եւրոպական չփումները, որ մարզպետական ճիգերու բնական հետեւանքն էին, նպաստեցին իրաւ՝ ազգին մէջ մտաւորական մակարեւոյթը աստիճան մը բարձրացնելու. բայց միեւնոյն արդիւնքը ձեռք ձգուած կ'ըլլար նաև առանց գաւանափոխական պայմանին, քանի որ պզացումներու հետզհետէ զարգացումը և ժամանակին հոլովումը և յարաբերութեանց յաճախութիւնը, բաւական պիտի ըլլա-

յին անչուշտ միեւնոյն նպատակը արդիւնքը արտադրելու։ Ասոր մէկ փաստն ունինք Վարդան Բազիւեցի վարդապետին ձեռնարկին մէջ, որ նոյն իսկ Ամիւրգեան վանքին մէջէն գիտցաւ ուժգին զարկ մը տալ մտաւորական զարգացման ներքին գաւառներու մէջ։ Իւր աչակերտութենէն. Յովհաննէս Կոլոտ և Յակոբ Նալեան կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներ և Գրիգոր Ղազիայակիր երուսաղէմի պատրիարք, կրցան նչանաւոր ծառայութիւններ ընել և արդիւնքներ ցուցնել միեւնոյն նպատակով. առանց իրենց ազգային ակնեղեցւոյն անհատաապրիմ գանուելու։ Այս երախտաւոր անձերու չնորհիւն է որ ուխտաւանեցորդ դարուն մէջ ազգային զարգացման սրգասիքները սկսան յառաջ գալ ազգային կեանքին և եկեղեցական բարեկարգութեան չրջանակներուն մէջ։

Վերջին էջերուն մէջ ակնարկ առաջին տեղը տուած ըլլալ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան։ Այդ մասին մեր արդարացումը կը գտնենք թուրքիոյ պատրիարքութեան չարունակաբար ցուցած կարեւորութեան, և Ամենայն Հայոց հայրապետութեան աթոռին հետզհետէ նուազած կարեւորութեան մէջ։ Այն օրէն որ թագաժառանգ թուրքիոյ քրիստոնեայ մայրաքաղաքին մէջ, և իրեն գլուխն ալ պատրիարքական աթոռ մը հաստատուեցաւ, կոստանդնուպոլիս սկսաւ Հայութեան և ազգային չահերուն կեդրոն ըլլալ։ Մինչ միւս կողմէն տասն կաթոլիկոսներ, որ Եղիազար Ախթամարցիին յաջորդեցին, նահապետ Թոզիկոսներ, որ Եզիազար Ախթամարցիին յաջորդեցին, Նահապետ եղեսացիէն սկսելով (1691—1705) մինչև Յակոբ Ե. Շամախեցի (1759—1763), յիշատակութեան արժանի նոր ձեռնարկ մը չունեցան, թէպէտ ամէնքն ալ Մայր աթոռին պայծառութեան փափաքողներ և գործ կացութիւններն պահողներ եղան։ Սիմէոն Երեւանցի կաթոլիկոսը (1763—1780), որ տասնեւչէն տարի նստաւ, սոյն դարուն մէջ Մայր աթոռին վրայ գտնուող ամէնէն նչանաւոր դէմքն է։ Իր անխոնջ աշխատասիրութիւնը արգասաւոր և օգտակար արդիւնքներ ունեցաւ, էջմիածնի տպագրութիւնները օրինաւոր արձանագրութիւններով կարգադրուեցան, Մայր աթոռին սեփական իրաւունքները պաշտպանուեցան, ժառանգաւորաց վարժարանը բարեկարգուեցաւ, տպարան մը բացուեցաւ, և թղթակցութեան գործարան մը հիմնուեցաւ։ Նոյն ինքն Սիմէոն եղաւ որ Ռուսական կառավարութեան հովանաւորութիւնն ստանալու համար առաջին յարաբերութիւնները հաստատեց, կաթոլիկոսական դիւանատուն մը կազմեց օրինաւոր դիւանագրութիւններով, և ազգային եկեղեցւոյ ծոնացոյցին մէջ ալ փոփոխութիւններ կատարեց, աւելի կանոնաւոր և հաստատուն

ձև մը տալով անոր, որ թէպէտ սկիզբները դիտողութեանց տեղի տուաւ, բայց հետզհետէ տարածուեցաւ և ընդհանուր Հայ եկեղեցւոյ մէջ գործածական դարձաւ։

Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսը (1780—1799) որ Սիմէոնի յաջորդեց, չկրնալով անոր ձեռնարկները լրացնել և հաստատուն դործել։ վեց եպիսկոպոսներէ բաղկացած ինայատն ժողով մըն ալ կազմեց Մայր աթոռոյ մէջ, որուն կաթողիկոսական խորհրդակից, եկեղեցական գործերու միօրինակ և կանոնական ընթացք տալու նպատակով։ Նա ինքն եղաւ որ Էջմիածնի Մայր տաճարին ներքինն ալ զարդերով և նկարներով ճոխացուց։

Անդին Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, Զաքարիա Փոդուդեան պատրիարքը(1773—1799), որ դարուս պատրիարքներուն չարքը կը վաճէ, Սիմէոնի արժանաւոր մրցակիցն եղաւ իրեն բարեկարգիչ գործունէութեամբ։ Իր ամէնէն մեծ արժանիքն եղաւ եկեղեցական դաստիարակութեան և զարգացման գործոյ մը տուած ըլլալը։ Ինքն անձամբ ուսուցչութեան կը զբաղէր կարգ և յաջողակ աշակերտներ հայթայթելու համար, որոնք պատրաստվէին եաքը թեմական վարչութեանց և ուսումնական հաստատութեանց գլուխը կը դնէր։ Արմաշի վանական վարժարանը, որ այնչափ նշանաւոր պատրիարքներ և եպիսկոպոսներ տուած է Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին, Զաքարիայի աշակերտներէն Բարթողիմէոս Կապուտիկեան և Պօղոս Թարագչեան եպիսկոպոսներուն աշխատութեամբ յառաջ եկած հաստատութիւն մըն է։

Ի.

ԻՆՆԵՒՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐԸ

Ղուկաս կաթողիկոս և Զաքարիա պատրիարք միևնոյն տարին մեռած էին (1799), և իննևտասներորդ դարը երկու աթոռներուն ալ պարապութեամբ և ընտրողական բուռն պայքարներով սկսաւ։ Թէ Էջմիածնի և թէ Կոստանդնուպոլսոյ համար ընտրելիներ պէտք էին, և կարծես թէ Արեւմուտքը տակնուվրայ ընող խռովութիւնը՝ Արեւելքի վրայ ալ ազդեցութիւն կրներգործէր, և Հայերն ալ չփոթութեանց կը ղրգռէր։ Յովսէփ Արղութեան, Դաւիթ Ղորղանեան և Դանիէլ Սեբաստացի եպիսկոպոսներ Էջմիածնի աթո-

ռին համար կը մրցէին, և ամէն մէկն ալ իրեն կուսակցութիւնն ունէր։ Թէպէտև առաջինը յաղթական եղաւ և ընտրութիւնը յաջողցուց, բայց աթոռոյ տասնամեայ չգնացած մնաւ։ Երկրորդը թէպէտ յաջողեցաւ աթոռը գրաւել, և քանի մը տարի ալ պահել, բայց վերջապէս մերժուեցաւ, և երրորդն եղաւ, որ օրինաւորապէս կաթողիկոսական աթոռ բարձրացաւ, թէպէտ ան ալ չատ երկար չապրեցաւ (1804—1809), բայց իր օրով կրցաւ Էջմիածնի մէջ խաղաղութիւն և հաշտութիւն հաստատել, և կանոնաւոր վարչութիւն սկզբնաւորել։

Կոստանդնուպոլսոյ մէջ ալ, անհաւատալի արագութեամբ պատրիարքներ իրարու տեղ կ'անցնէին։ Դանիէլ Սեբաստացի, Դաւիթ Ղորղանեան, Յովհաննէս Զամայըրճեան, Գրիգոր Խամեան, և դարձեալ Յովհաննէս Զամայըրճեան, իրարու յաջորդեցին, երեք տարիէ պակաս ժամանակի մէջ (1799—1802)։ բայց այս վերջինը կրցաւ աթոռի վրայ մնալ բաւական տարիներ (1802—1813) և այդ պարագային օգտուեցաւ պատրիարքարանի գործերուն մէջ կանոնաւորութիւն և օրինաւորութիւն մտցնել։

Իննևտասներորդ դարուն էական և առանձնայատուկ նկարագիրն եղած է, ժողովրդական տարրին տրուած՝ պատրիարքարանի գործերուն աւելի ընդարձակ մասնակցութիւնը, և աչխարհականներուն եկեղեցական գործերուն միջամտութեան կանոնաւորումը, յատկապէս ընտրուած և քուէի դրութեամբ կազմուած ժողովներու ձեռքով։ Այդ բանին առաջին փորձը կատարուեցաւ, երբ փոփոխական հռոմէական կաթոլիկութեան յարողներու կողմէ յուզուած վէճերուն վերջ տալ, հնարաւոր եղած կերպով մը։ Փնտռուածը երկու կողմին համար ընդունելի միջակ դրութիւն մը գտնելն էր, որով հնար ըլլար առաջն առնել այն դժուարութեանց և հակառակութեանց, որք կը սպառնային վտանգաւոր ձև մը առնել։ Գաղղիոյ կառավարութիւնը ձեռներէց դիրք մը առած էր, և կ'աչխատէր այս միջոցով ընդարձակել իր ազդեցութիւնը Արեւելքի մէջ։ Առաջին անգամ խառն յանձնաժողով մը կազմուեցաւ, որ պատրիարքարանի մէջ գումարումներ ունեցաւ (1810)։ Առաջինին ապարդիւնքն ելքէն եաքը՝ երկրորդ յանձնաժողով մը եւս կազմուեցաւ (1816), նպատակ ունենալով երկու կողմին ատտուածաբաններն դէմ դէմի բանակցելու բերել, որ տարաձայնութիւնները պարզուին։ Երեք տարի ամբողջ՝ վիճաբանութիւնները չարունակեցին (1817—1820), առանց արդիւնք մը յառաջ բերելու, թերևս անհամաձայնութիւններ և հակառակութիւններ աւելի ալ զօրացան։ Երբոր

կաթոլիկութեան յարածներուն կողմը բաժնուելու ձգտումներով կը գործէր, ազգային եկեղեցւոյն հաւատարիմ եղողներ միութիւն պահել կը պահանջէին, բայց իրենց սկզբունքին վրայ զիջողութիւն չէին ընդուներ: Այդ տարաձայնութիւնները չարունակեցին մինչև որ, ուսումնուքը պատերազմէն ետքը (1829) Եւրոպական տէրութիւններու միջամտութեամբ, Օսմանեան կառավարութիւնը՝ Հայոց մէջ տիրող երկպառակութիւնը արմատաքի վերջացնելու համար, որոշեց բոլորովին անջատ ու անկախ հաւատարակութիւն կամ ազգութիւն (միլլէթ) մը կազմել Քաթոլիք անունի ներքև, և այդ հաստատութեան մէջ անխտրաբար համախմբել բոլոր հռոմէադաւան կաթոլիկութեան հետեւող օսմանեան հպատակները, ինչ ցեղէ և ինչ ծէսէ ալ ըլլան:

Այդ առաջին անջատումը բողոքական տէրութիւններն ալ քաջալերեց, նոյն օրինակին հետապնդել իրենց դաւանութեան յարողներուն համար: Առաջին բողոքական քարոզիչը Կոստանդնուպոլիս հաստատ էր, կաթոլիկ հաւատարակութեան կազմուելէն տարի մը ետքը (1831), և անմիջապէս կը սկսէր իւր քարոզութեամբ իրեն հետեւողները կազմակերպել: Բողոքական քարոզութեան ձեռնարկը չուտով կ'ընդարձակուէր դպրոցական հաստատութիւններու և նիւթական նպաստաւորութիւններու չնորհիւ, որոնք խիզճեր գնելու միջոցներ կը դառնային, և այնչափ յաջողութիւն ու ընդարձակութիւն կը գտնէր, որ նոր անջատում մը ալ իրականացաւ Հայութեան մէջ, և նոր հաւատարակութիւն կամ ազգութիւն (միլլէթ) մըն ալ կազմուեցաւ պաշտօնապէս Փրոթեսթան անունի ներքև (1847), որ կաթոլիկ հաւատարակութեան նմանութեամբ, իւր մէջ կ'ամփոփէր ամէն փրոթեսթանթութեան կամ բողոքականութեան յարողները, առանց ցեղի կամ ազգի խտրութեան, և առանց զանազան յարանուանութիւններու տարբերութեան: Այս երկու անջատուած մասերը, կաթոլիկ և Փրոթեսթան հաւատարակութիւնները, թէպէտ հիմնապէս հաւատոյ դաւանութեան տեսակէտէն կազմուած էին առանց ցեղի կամ ազգի տարբերութեան, բայց երկուքն ալ մեծամասնութեամբ Հայերէ կազմուած եղան, անջատուած Հայ հաւատարակութիւններ ըլլալու չափ: Մենք չենք վարանիր յայտարարել, որ եթէ այդ անջատումները ալ կողմէ Հայութիւնը տկարացուցին, անոր մէջ ներհակ չափեր առեղծելով և միութեան ոյժը կոտրելով, միւս կողմէն անուղղակի կերպով արեւմտեան աչխարհի հետ յարաբերութիւնները ընդարձակելու առիթ ընծայեցին, երբ տակաւին այդ յարաբերութիւնները չաւցնելու միջոցները նուազ էին:

Երբոր այդ բաժանումները կը կատարուէին Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքարանին չրջանակին մէջ, Էջմիածնայ կաթոլիկոսութեան չուրջն ալ քաղաքական փոփոխութիւններ տեղի կ'ունենային: Պարսկական տիրապետութեան ներքև էր Հայաստանի այդ մասը և կը կառավարուէր խաներու ինքնագլուխ իշխեցողութեամբ, որ երթալով բռնաւորական և անտանելի կը դառնար, և Հայեր իրրև կացութեան դարման սկսեր էին աչքերնին Ռուսիոյ կայսրներուն դարձնել և անոնց պաչտպանութեան դիմել: Իրրև առաջին քայլ մը սկսեր էին հարստահարութիւններէ ազատելու համար խումբ խումբ Ռուսական տէրութեան կողմերը գաղթել. բայց վերջէն աւելի արմատական դարման կարծեցին, նոյն իսկ Ռուսական տէրութիւնը տրաւիրել հիւսիսային Հայաստանի կողմերը, որք իրրև Կովկասեան երկիրներու յարակից՝ նոյն անունին ներքև կոչուիլ սկսան: Յովսէփ Արղութեան արքեպիսկոպոսը այդ գաղափարին սկզբնապատճառն ու մշակողն եղաւ, և այդ երեսէն կատարինէ Բ. կայսրուհւոյն (1762—1796) և Պօղոս կայսեր (1796—1801) սիրելին եղաւ, և մինչև իսկ իր ազգատոհմին համար իշխանի պատուանունն ու արտօնութիւնն ստացաւ: Ռուսական տիրապետութիւնը հետզհետէ իր յաւակնազացումը չարունակեց, և իր արչաւանքները Հայաստան ալ հասան, և Երեւան ու Էջմիածին Ռուսական տէրութեան ներքև մտան (1828), և Հայ կամաւորներու գունդ մըն ալ այդ գործին օժանդակեց, Ներսէս Աչտարակեցի արքեպիսկոպոսին հրամանատարութեամբ: Այդ առթիւ Նիկողայոս Ա. կայսրը (1825—1855) իր խոստումները առատապէս չնդարձակեց, մինչև իսկ Հայերուն աչքին ինքնուրոյն իշխանութեան սկիզբը փայլփլեցուց, և այդ խոստումները երաչխաւորելու դիտմամբ, պահ մը Հայկական նահանգ անունն ալ տուաւ նոր տիրապետած գաւառներուն: Բայց այդ ամէնը քաղաքագիտական ճարպարութիւններ եղան և տիրապետութիւնը պիտացնելու առաջնորդեցին: Երբոր տիրապետութիւնը լրացաւ ու հաստատուն ձև առաւ, Ռուսական կառավարութիւնը մինչև իսկ Հայոց կրօնական կամ հոգեւորական գործերն ալ ազդեցութիւն ունենալու ձեռք զարկաւ: Այս նպատակով հրատարակեցաւ Պալաժենիա կոչուած կանոնագրութիւնը (1836), յատկապէս Հայոց համար, որ կաթոլիկոսական վարչութիւնն ու իրաւունքները պետականներու հետ յարաբերութեան մէջ դնելու ձեւին ներքև, բաւական ընդարձակ դրուններ կը բանայ քաղաքական իշխանութեան առջև: Թէպէտև այդ կանոնագրութեան մասին դիտողութիւններ եղան Ռուսիոյ, Թուրքիոյ և Հնդկաստանի Հայերուն կողմէն, սա-

կան ազգեցութիւն չունեցան: Պալաժեճիան մինչև այսօր իւր կառաւարեալ ազգեցութեան և կազմակերպութեան մէջ կը մնայ:

Նորէն Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան դառնալով, պէտք է դիտել տանք, թէ որչափ ալ պաշտօնապէս բացարձակ էր Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներուն իշխանութիւնը, սակայն իրենք ալ գործնականապէս ենթարկուած էին Ամիրա կոչուած ազգային գլխաւորներուն ազգեցութեան, որք պարզապէս դրամական ազնուապետութիւն մը կը կազմէին, և գլխաւորներ նկատուելու համար անկէ զատ ուրիշ փաստ կամ առաւելութիւն չունէին: Այդ դրութեան բնական հետեւանք և անհրաժեշտ արդիւնք եղող պետծուումները, զգայուններու զարգացումն ու ժամանակին փոփոխութիւնները ալ վրայ գալով, և Եւրոպիոյ՝ գլխաւորապէս Գաղղիոյ մէջ կրթուած ուսումնական նոր սերունդ մըն ալ մէջտեղ ելլելով՝ նոր չարժում մը սկսաւ ազգային գործերուն ընթացքին մէջ, և հասարակութեան զանազան դասակարգերուն մէջ հանրային գործերու մասնակցելու եռանդ մը երեւան եկաւ: Առանց հետեւեցան պատրիարքարանի գործերուն համար յատուկ ժողովներու կազմութիւնը, և ժողովներուն ընտրողական դրութեամբ կազմուիլը առանց դասակարգային տարբերութեանց: Ամենէն առաջ կազմուածն եղաւ պարզապէս եկմեական յանձնաժողով մը (1841): Ասկէ ուշ կազմուեցան ընդհանուր վարչութեան համար կրօնական ժողով մը տասնուչորս և բազաքական ժողով մը քսան անդամներով (1847), որոնցմէ բղխեցաւ դաստիարակութեան գործերու յատկացուած Ուսումնական խորհուրդ մը (1853): Ժողովներու և խորհուրդներու կազմութիւնը, սահպազական դարձուց կանոնագրութեան պէտքը, փոխադարձ ձեռնհասութիւնները ճշդելու և պաշտօնավարութեան կերպերը որոշելու համար, և այս նպատակով յօրինուեցաւ Սահմանագրութիւնը (1860): Իրր ազգային վարչութեան հիմնական օրէնք, Սահմանադրութիւնը Օսմանեան կառավարութեան պետական հաստատութեան ներկայացուեցաւ, բայց հաստատութիւնը առանց դժուարութեան ձեռք չանցաւ: Երեք տարի տեւող բանակցութիւններէ և զանազան ժողովրդական ցոյցերէ ետքը միայն՝ Բարձրագոյն Դուռը հաստատութիւնը տալու որոշման յանգեցաւ և պաշտօնականութիւնը լրացուց (1863):

Այդ կանոնագրութիւններն ու կազմակերպութիւնները, որոնք մասնորական յարաճուն զարգացման արտադրութիւններ են, և հասարակութեան մէջ տեղի ունեցած յառաջադիմութեան արդիւնքը կը կազմեն՝ նոր չարժումներու և առաւելութիւններու սկզբնապատճառ

եղան: Մտաւորական և կենցաղական կեանքին մէջ՝ ինքնաբերաբար կատարուած հոլովման օրէնք է, որ նոյն իսկ արդիւնքներ փոխադարձաբար ուրիշ արդիւնքներու պատճառ կը դառնան, և այսպէս զարգացման ասպարէզը կ'ընդարձակեն: Հայոց մէջ ալ տեղի ունեցած երեւոյթը՝ միևնոյն օրէնքին գործադրութիւնն էր: Ինչպէս ամէն մարդկային ընկերութիւններ, Հայկականն ալ իւր մէջ բնական օրէնքին յարաճուն և զարգացուն հոլովումները պէտք էր ունենար: Այդ բնական ընթացքին համեմատ, իններեւտասներորդ դարը Հայոց կենցաղական չրջանակին մէջ զգալի բարեփոխութիւններ արտադրեց. վարժարաններ բազմապատկուեցան, եւրոպական համալսարաններու և բարձրագոյն ուսումնարաններու մէջ կրթուած Հայ երիտասարդութեան թիւը ընդարձակուեցաւ, նախնական կրթութիւնը ամէն կողմ տարածուեցաւ, առեւտրական և արհեստագործական առնչներ չատցան թէ Թուրքիոյ և թէ Ռուսիոյ մէջ, և Հայաղգի անհատներ, իրարանչիւրը իւր գանուած երկրին կամ արդիւգբական հայրենիքին մէջ, կառավարական ու դիւանագիտական ու գինուորական մեծամեծ պաշտօններու հասան և բարձր դիրքերու տիրացան:

Հայ ազգին և Հայ Եկեղեցւոյն մէջ եղած և չարունակ պահուած տիրապետութիւնը կամ կապակցութիւնը՝ ազգիս եկեղեցւոյն վրայ ալ, որ իւր կազմին մեծագոյն օգտակարութեան ազգայնանալու անհրաժեշտ և լայնատարած ակզբունքին մէջ: Եկեղեցական վարչութիւնը աւելի կանոնաւոր և աւելի գործունեայ եղաւ, կղերը հետզհետէ աւելի դաստիարակուեցաւ, կրօնական չինութիւններ բարելաւուեցան, նուիրատուութիւններ աւատացան, արարողութիւններ աւելի չինուիլ և ազդեցիկ եղան, քարոզութիւններ աւելի կանոնաւոր և աւելի օգտակար ոճ առացան, և ամէն ճիւղերու մէջ եկեղեցական գործոզութիւնները իսկական բարեփոխութիւններ և զարգացումներ երեւան բերին: Այդ զգացումներուն աստիճանաբար բարձրացումը, պէտք էր որ բնական կերպով Հայոց ձգտումները չարունակ դէպի լաւագոյնը մղէր, կենցաղական բարօրութեան կատարելագոյն վայելքին բաղձանքները աճեցնէր, և համարձակութիւն ազդէր քաղաքակիրթ աշխարհին լանցնել տալու, թէ իրենք ալ օրինաւոր փափաք մը կը տածեն, որպէս զի արդեամբ և ճչմարտութեամբ մասնակցին այն բարեփոխանց և բարօրութեանց, զորս զարգացեալ քաղաքակրթութիւնը մարդկութեան կը պատրաստէ և անոր կ'ընծայէ:

Ասոնք բնական ընթացքով այդ կէտին հասած տեսնելու, պէտք էր որ մենք անցնէինք բացատրել Հայ տարրին ընակր

ձիրքերը, թուէինք այն յաջողակութիւնները որոնց լուսաւոր վկաները ցուցած է մարդկային գործունէութեան ամէն տիւղերուն մէջ, և ճչդէինք այն դերն ու դիրքը զոր կրնայ ունենալ ապագային մէջ։ Բայց այս պահուս մենք տակաւին կը զգուշանանք այդ տեսութիւններուն չրջանակին մանել, և կը չարունակենք նախապէս ուրիչ կարեւոր կէտեր ալ բացատրել։

Միայն իրրև այս գլխուն կնիք, և իրրև մեր գաղափարնեբուն և տեսութեանց ամփոփում, պէտք է աւելցնենք, թէ քաղաքակրթութեան և յառաջադիմութեան և ազատութեան այն մեծ չարժումը, որ բովանդակ Հայութեան, այսինքն Ռուսիոյ ու Թուրքիոյ ու Պարսկաստանի Հայերուն վրայ կը տեսնուի, արդիւնք է մեծաւ մասամբ իր եկեղեցական դասակարգին ձեռքով սկզբնաւորուած գործունէութեան և ազդեցութեան։

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

ԻԱ.

ԴԱՒԱՆԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐ

Եթէ մէկ կողմէն ասոյգ է, որ քրիստոնէութեան ամէն ճիւղերը և ամէն յարանուանութիւնները, իրենց արմատ կը ճանչնան Աւետարանը, Նոր Կտակարանի առաքելական թուղթերով լրացած և Հին Կտակարանի գիրքերով ամրողջացած, միւս կողմէն ալ յայտնի է որ քրիստոնէութեան անունի ներքև եղող բոլոր հասարակութիւնները, ոչ միայն իրարմէ կը տարբերին նոյնիսկ էական սկզբունքներու մէջ, այլև վարդապետական խնդիրներու մասին չատ իրարու հանդէպ բացարձակ հակասութեան մէջ կը գտնուին։ Բայց հակառակ այդ անհամաձայնութեանց և հակասութեանց, իրենցմէ ոչ մէկը կը դադրի միեւնոյն Աւետարանը իբեն հիմնակէտ ընդունելէ, և ամէնքն ալ հաւասարապէս միեւնոյն աղբիւրէն կը քաղեն ու կը հաստատեն գիրար հակասող վարդապետութիւնները։ Երեւոյթը որչափ տարօրինակ, նոյնչափ ալ իրական է։ Անոր պատճառն ալ պէտք է որոնել Աւետարանին գրութեան կերպին ու ոճին մէջ։ Աւետարանը պարզապէս սկզբնական կամ սաղմնական վիճակի մէջ կը ներկայէ իր վարդապետութիւնը, և եթէ ներեալ է սովորական բացատրութիւն մը գործածել, Աւետարանին պարունակած վարդապետութիւնը, նման է նախնական նիւթին, անպարդ և անհարթ նիւթին, որ ընդունակ է առնուլ այն ձեւն ու կերպը զոր արհեստաւորը անոր կու տայ։

Ասով մէկտեղ հնար չէ, որ վարդապետութեան վրայ խօսուած առեն, անհատական կամքին կամ հաւաքական քմահաճոյքին պատուութիւն տրուի, Աւետարանին նախնական նիւթէն քաղել ու հաչակել վարդապետական նախադասութիւն մը, անձնական տեսութեան կամ մանաւանդ իմայողութեան համեմատ։ Այս տեսակ պատուութիւն մը ներելի կարծեցին բազմաքանութեան վերջին դարե-

կարգիչները, սակայն անոնց բռնած ուղղութիւնը անպգալի կերպով զիրենք բացարձակ բանականութեան (rationalisme) տարաւ, այնպէս որ այսօրուան օրը հազիւ թէ հնար կ'ըլլայ իրենց վարդապետութեան մէջ յայտնաբար քրիստոնէութեան հետքերը նշմարել, կամ աւելի ճիշդը խօսիլ ուզելով, իրենց վարդապետական դրութիւնը պարզապէս իմաստասիրական կրօնքի մը գաղափարին սկսաւ վերածուիլ:

Բայց մենք, Հայաստանեայց Ուղղափառ եկեղեցւոյն հաւատարիմ հետեւողութեամբ, և նոյն եկեղեցւոյ հնաւանդ սկզբունքներուն անխախտ պահպանութեամբ, չենք կրնար այդ ազատական կարծուած ճանապարհին մէջ մտնել և անոր ուղղութիւնը ընդունիլ, և հաստատուն կը մնանք աւանդական և դրական գետնին վրայ, և չենք ուզեր հիմնուիլ՝ բայց եթէ օրինաւորապէս հաստատակաց իշխանութենէ ընդունուած սկզբունքներու վրայ, և անոնց համեմատ յառաջել մեր պատճառաբանութեանց մէջ:

Բոլոր քրիստոնէութեան ճիւղերը և տարբեր յարանուանութիւնները երկու մեծ բաժիններու կը վերածուին: Առաջին մէկը կը կազմեն այն եկեղեցիները, որոնք նուիրապետութեան և ծիսակարգութեան վրայ հիմնուած են, և ասոնք են բոլոր հին եկեղեցիները, այսինքն անոնք որ նախնական դարերու մէջ սկսած և հնագոյն ժամանակներու մէջ իրարմէ զատուած են: Առաջին դասս եղողները երկրորդ բաժինը կը կազմեն, որոնք նուիրապետութիւն չունին և ծիսականութիւն չեն ընդունիր, և ասոնք են վերջապէս երորդ դարու բարեկարգութենէ ետքը կազմուած եկեղեցիները կամ քրիստոնէական յարանուանութիւնները: Այս խումբին մէջէն միայն Անգլիական կամ Եպիսկոպոսական եկեղեցին է, որ նուիրապետութիւն և ծիսականութիւն ունի, և պէտք է առաջին բաժինին պատկանող հնաւանդ եկեղեցիներուն չարքին մէջ դասակարգուի:

Արդ, այդ առաջին բաժինին պատկանող հնաւանդ եկեղեցիներուն սկզբունքին համեմատ, միայն արեւելեան ժողովները որ իշխանութիւն և իրաւունք ունին, Աւետարանին կամ Առաքելական սկզբնական ազդիւրէն քաղել, կամ նոյն նախնական նիւթէն կազմել վարդապետութեան հիմնական կէտերը, և զանոնք դասական որոշ և ճիշդ բանաձեւերու վերածել: Սակայն արեւելեան ժողովներուն ալ ազատութիւն չէ տրուած աստուածային յայտնութեան վրայ ոչինչ աւելցնել կամ պակսեցնել, ոչ ալ կը ներսի որ իրենց ազգային ձգտումներուն հետեւին կամ պարզապէս և բացարձակապէս իրենց

անձնական հակացողութեամբ կամ պատճառաբանութեամբ եզրակացութիւններ կազմեն:

Մեր կարծիքը աւելի յստակ կերպով իմացնելու համար, պէտք կը զգանք յիշեցնել, թէ հարկ է տարբերութիւն մը հաստատել և իրարմէ որոշակի զատել դաւանութիւն և վարդապետութիւն կոչուած կէտերը: Դաւանութիւն առաջ գիրքէն քաղուած եզրակացութիւն և ճշդութեամբ բացատրուած նախադասութիւն մըն է, յստակ և որոշ բառերով: Եկեղեցիի կազմէն այս կերպով հռչակուած սկզբունք մը, պէտք է որ նոյն եկեղեցւոյ ամէն հաւատացեալներուն կողմէ բացարձակ կերպով ընդունուի, չընդունուած պարագային նոյն եկեղեցւոյ ծոցէն դուրս մնալու պայմանով: Վարդապետութիւն ալ նմանապէս ուրիշ գիրքէն քաղուած և ճշդութեամբ բացատրուած նախադասութիւն մըն է, որ պէտք է միշտ յստակ ըլլայ և աւանդութեան մը հետեւողութեամբ հաստատուի, որով իբր ողջամիտ և ճշմարիտ կամ ճշմարտանմանութեան սկզբունք կրնայ ընդունելի ըլլալ, բայց երբեք բացարձակ կերպով հաստատելու հարկ չպարունակեր, և չընդունուած ատեն եկեղեցւոյ ծոցէն մերժուած ըլլալու հետեւանքը չպարտադրեր: Ուրիշ բացատրութեամբ, դաւանութիւնը եկեղեցւոյ հաղորդակցութեամբ զօրացած ճշմարտութիւն է, վարդապետութիւնը դպրոցներու հաղորդակցութեամբ հաստատուած կէտն է: Դաւանութիւնը կը պատկանի հաւատքին և կրօնքին, վարդապետութիւնը կը պատկանի ուսման և աստուածաբանութեան:

Հնագոյն և հնաւանդ եկեղեցիներ միշտ արեւելեան ժողովներու հաղորդակցութեան պիտոյին, քանի անգամ որ պէտք ունեցան հաւատալիքի վերաբերեալ կէտի մը շուրջը ծագած դժուարութիւնը լուծելու և ճշմարտութիւնը հաստատելու: Սոյն ատ կանոնը խզմամիտ կերպով ընդունուեցաւ և առանց բացառութեան պահուեցաւ դարերու ընթացքին մէջ՝ ամէն հնաւանդ եկեղեցիներէ:

Միայն Հռոմէական եկեղեցին համարձակեցաւ, իննեւտասներորդ դարուն երկրորդ կէսին մէջ, արեւելեան ժողովներէն կապտել այդ բացառիկ իրաւունքը ու հաղորդակցութիւնը, և անոնք իբր պապին սեփականութիւնը դարձնել: Բայց այդ յափշտակութիւնը իրականացնելու և արդարացնելու համար ալ, պարտաւորուեցաւ նոյն այն ժողովական հաղորդակցութեան դիմել, զոր կը կապտէր և կը ջնջէր, որ է ըսել, թէ կերպով մը զայն բարոյական անձնատուութեան բռնադատեց: Բայց այդ տարօրինակ գործին վրայ աւելի երկարելու պէտք չենք տեսներ:

Ընդհանրապէս ընդունուած է, թէ արեւելեան ժողովին

վերագրուած և դաւանական հաւատալիքներ հաստատելու հեղինակութիւնը, կը բղխի գլխաւորապէս այն աստուածային հովանաւորութենէն, որ անոր խոստացուած է, կամ ուրիշ բացատրութեամբ, այդ հեղինակութիւնը հիմնուած է այն հոգեկան օժանդակութեան վրայ՝ որ Քրիստոսէ իւր եկեղեցւոյն ապահովուած է: Սակայն ուրիշ կողմէ, նոյնիսկ տրամաբանական տեսութեամբ ալ, կրնայ հաստատուիլ այդ հեղինակութեան այժը, հիմնուելով աւանդութեան ընդհանուր տարածականութեան և ժամանակով մերձաւորութեան վրայ: Այդ պատճառով տիեզերական ժողովներու մէջ իրր հեղինակութեան փաստ, աւելի ներկայացուած եկեղեցիներու թիւն է որ նկատի կ'առնուի, քան թէ ներկայ անհատներու թիւը: Սակէ կը հետեւի, որ երբ ժողովին ներկայ անդամները միեւնոյն եկեղեցւոյ կը պատկանին, եթէ հազարներով ալ ըլլան, միայն մէկ եկեղեցւոյ, և ոչ ընդհանուր եկեղեցւոյ, աւանդութիւնը կը ներկայեն: Մինչ եթէ զանազան եկեղեցիներու ներկայացուցիչներ հաւաքուած ըլլան, եթէ թուով քիչ ալ ըլլան, ընդհանուր եկեղեցւոյ զանազան մասերուն կարծիքները կամ աւանդութիւնները կը ներկայեն, և տիեզերականութեան հեղինակութիւն կը կազմեն:

Միեւնոյն կերպով, եթէ ժամանակի մերձաւորութիւն կայ աւանդութեան սկզբնաւորութեան և անոր վկայուելուն մէջ, վկայութիւնը կրնայ այժ մը ունենալ: Թէ ոչ, հնար է մտքէ՞ որ սրամտութեամբ և բանականօրէն մտածելով՝ իրրև վստահելի և արժանահաւատ վկայութիւն ճանչցուի, հազարերնէարիւր տարի առաջ տեղի ունեցած եղելութեան կամ տեսութեան վրայ, այնչափ ժամանակ ետքը ապրողներէ արուած յայտարարութիւն մը:

ԻԲ.

ՀԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԴԱՒԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ըսինք արդէն, թէ տիեզերական ժողովներն են, որ հնաւանդ եկեղեցիներու ընդունած սկզբունքով, հաւատոյ դաւանութիւններ արտասանելու և վճռելու հեղինակութիւնը կը վայելեն: Այդ սկզբունքէն աւելի օգուտ քաղել փորձած է լատին կաթոլիկ կամ Հռոմէական եկեղեցին: Անոր կազմած և ընդունած տիեզերական ժողովները՝ թուով քսանի կը հասնին, սկսելով Նիկիոյ

Առաջին ժողովէն, մինչև Վատիկանի ժողովը, իննեւտասներորդ դարուն վերջերը: Յոյն-Որթոդոքս կամ Բիւզանդական եկեղեցին միայն եօթը ժողովներ կ'ընդունի, և նոյն տեղէն սկսելով կը վերջանայ Նիկիոյ երկրորդ ժողովով, որ ութերորդ դարուն մէջ գումարուած է: Իսկ Հայոց եկեղեցին աւելի արմատական է այս մասին, և կ'ընդունի միայն առաջին երեք, այսինքն Նիկիոյ (325), Կոստանդնուպոլսոյ (381) և Եփեսոսի (431) ժողովները, որոնք հաւասարապէս ընդունուած են թէ Յոյներէն և թէ Լատիններէն: Հայ եկեղեցին բնաւ տիեզերականութեան այժ և հեղինակութիւն չտար միւս չորս ժողովներուն, զորս Յոյներ և Լատիններ համաձայնութեամբ կ'ընդունին, և են Քաղկեդոնի (451), Կոստանդնուպոլսոյ Բ. (553), Կոստանդնուպոլսոյ Գ. (681) և Նիկիոյ Բ. (787) ժողովները: Նմանապէս չընդունիր ուրիշ ասասիրիք ժողովներն ալ, զորս միայն Լատիններ իրր տիեզերական կը ճանչնան, և են, Կոստանդնուպոլսոյ Դ. (889), Լատերանու Ա. (1123), Լատերանու Բ. (1139), Լատերանու Գ. (1179), Լատերանու Դ. (1215), Լուգդունի Ա. (1245), Լուգդունի Բ. (1274) Վիէննոյ (1311), Կոստանդիոյ (1414), Փլորենտիոյ (1434), Լատերանու Ե. (1512), Տրիտենդոնի (1563) և Վատիկանի (1870) ժողովները: Պատմական յօդուածներուն մէջ յառաջ բերած ենք Քաղկեդոնի ժողովին չորրդը դարձած խնդիրները, և քանի որ Հայեր երեքէն անդին չեն անցած, միւս ժողովներուն նկատմամբ յատուկ խնդիրներ յուզուած չեն:

Պէտք է խոստովանիլ թէ ամէն մի հաւատալիք իրեն անթափանցելի գաղտնիքներովը կամ իռացիոնալներովը, մարդկային իմացականութեան համար մտաւորական ծանրութիւն մըն է: Բայց քանի որ քրիստոնէական հաւատքը, զոր կը դաւանինք, այդպիսի զոհողութիւն մը կը դնէ մարդկային միտքին վրայ, պէտք է իրր մեծ իմաստութիւն ճանչնալ, եթէ այդ զոհողութիւններ տարապարտ չեն բարդուիր և զեղծումներու դուռ չեն բանար: Հետեւաբար իրաւունք կ'ունենանք համարձակ հռչակել, թէ խոհական գործ մը չեն ըներ անոնք, որ առանց ստիպման և առանց օգտակարութեան դաւանական գաղտնիքներու բեռը կը ծանրացնեն, հաւատալիքներու թիւը կը բարդեն, և տիեզերական ժողովներու չարքը կ'երկարեն: Հարկաւ մէկ մը պիտի չգտնուի, որ ուզենայ մեր այդ յայտարարութեան հակառակիլ, մանաւանդ ներկայ ժամանակիս մէջ, երբ հաւատք ու հաւատալիք դժուարին տագնապի չրջան մը կ'անցնեն:

Եթէ պէտք ըլլար Հայ և Յոյն և Լատին եկեղեցիներու ճանչցած տիեզերական ժողովներու, և հետեւաբար դաւանական և

պարտաւորիչ հաւատալիքներու քանակները իրարու բաղդատել, և թուաբանական տարազի կամ ձեւի ներքև ցուցնել, հնար էր հետևեալ համեմատութիւնը կազմել.

ՀԱՅ : ՅՈՅՆ : ԼԱՏԻՆ :: 3 : 7 : 20

այս ձեւը յայտնապէս նպաստաւոր է Հայոց եկեղեցւոյն կը յուսանք որ մեծապէս ալ գնահատած կ'ըլլար ամէն հիմնապէս և անկեղծ քրիս տոնեաներէ և եկեղեցասէր անձերէ, եթէ կատարելապէս ճանչցուած և մօտէն ուսումնասիրուած ըլլար եկեղեցական խնդիրներով զբաղող մատենագիրներէ: Աւելի ունեցած ենք այդ մասին խօսակցութեան մանել, գիտնական անձերու և գիւանագէտ ներկայիներու հետ, և անոնց կարծիքը ուղել Հայաստանութեան, այսինքն է Հայոց եկեղեցւոյ հաւատքին չափաւորութեան վրայ: Ամէնքն ալ համամիտ գտնուած են խոստովանելու, թէ դաւանական գաղտնիքներու և անթափանցելի հաւատալիքներու մէջ՝ լաւագոյն է հնարաւոր չափաւորութեան կողմը երթալ: Այս վկայութիւնները բաւական են վստահացնելու Հայաստանի հաւատացեալը, թէ ամէն խղճամիտ և անկեղծ մարդ պիտի գնահատէ Հայ եկեղեցւոյ ընդգրկած ուղղութիւնը:

Եթէ երթեք, անակնկալի յայտութեամբ մը հնար ըլլար, որ գլխաւոր հնազանդ եկեղեցիները իրարու հետ, թէ ոչ միաւորութեամբ և ձուլմամբ կատարեալ միութեան հասնէին, գոնէ մէջերնին փոխադարձ և համերաշխ հաշտութեան մը յանդէին, հարկաւ Հայ եկեղեցւոյ դրութիւնէն տարբեր գեաին մը պիտի չկարենային գտնել, ցանկացեալ խաղաղութիւնը իրականացնելու համար: Մերձեցումներ ուրիշ կերպով չեն կրնար կատարուիլ, բայց թէ ամէնուն կողմէն ընդունուած և խնդրոյ նիւթ չեղած կէտերուն վրայ հիմնուելով, և համաձայնութեան համար հարկ եղած պայմաններուն մասին ամենահանուագ թիւը ընդունելով: Այս կերպով միայն հնար կը լինի տարաձայնութեանց ահիւ տառապ կէտերը մէկդի վերցնել:

Հայ եկեղեցւոյն ընդունած դաւանական հաւատալիքներուն քիչ թիւը, պէտք չէ որ պատահական պարագայի, ոչ ալ անխորհրդ պատահարի մը վերագրուի: Այդ բանը վարդապետական ուղղութեան մասին ընդունուած խոհական սկզբունքի մը հետեւանք է: Արդէն բացատրեցինք թէ արեւելեան ժողովներուն վերագրուած հեղինակութեան գլխաւոր հիմը, զանազան եկեղեցիներու համամիտ վերաբերութեան վրայ հաստատուած է, և թէ այդ միաձայնութեամբ կը բացատրուի, ընդհանուր եկեղեցւոյ զանազան մասերուն

իսկապէս և իրապէս համամիտ և համակարծիք ըլլալը: Իսկ այս համամտութիւնը գործնականապէս յայտնուեցաւ առաջին երեք ժողովներուն մէջ, որոնք 325'է 431 տարիներու միջոցին գումարուեցան, որ է ըսել քրիստոնէական երկեղեցւոյն յաղթական կացութեան յաջորդող դարուն ընթացքին մէջ: Այդ միջոցին բոլոր մեծ եկեղեցիները համամիտ էին իրենց տեսութեանց մէջ, և համաձայն էին դաւանական կէտերը ըմբռնելու մասին: Հակառակ կարծիքը տնեցողներ, թէպէտ բաղմաթիւ ալ եղած ըլլան, ինչ որ Արիանոսաց պարագային տեսնուեցաւ, անհատական տարաձայնութիւններ ըլլալէ անդին չանցան, և երբեք ամբողջ եկեղեցւոյ մը մէջ տիրապետող և անկէ պաշտօնապէս ընդունուած դաւանութիւն չեղան, Պէտք է նաև նկատի առնել, որ այդ առաջին ժամանակամիջոցին տակն, զանազան աղտոտներու մէջ յաւաշտութեան կամ փոխադարձ յարգութեան, կամ գերագոյն ազդեցութեան խնդիրներ չկային: Այդ կացութիւնը հիմնապէս փոխուեցաւ երբորդ՝ այսինքն Եփեսոսի ժողովէն ետքը, երբ աղտոտներ իրարու հանդէպ ներհակ ընդդէմ պահանջներ, և իրարու վրայ յաւակնոտութիւններ սկսան հանել. որովհետև դաւանական կերպարանի ներքև յուզուած խնդիրներու իսկական հիմը տասնք կը կազմէին: Իւրաքանչիւր պատրիարքութիւն սկսաւ փոխոխակի իր կողմէն ընդհանուր ժողովներ գումարել, միւս պատրիարքութեանց դէմ վճիռներ արձակել և անոնց որոշումները մերժել: Այս եղաւ Քրիստոսի բնութեան մասին յարուցուած խնդիրին ալ ընթացքը: Աղեքսանդրիոյ պատրիարքութեան պաշտօնապէս պաշտպանած վարդապետութիւնը, Հռոմէական և Բիւզանդական պատրիարքութեանց կողմէ մերժուեցաւ, և ուր որ հոգեւոր այժը չբաւեց, Մարկիանոս կայսեր քաղաքական զօրութիւնը եկաւ խնդիրը լուծել: Կէս դար ամբողջ իրարու հակասական յայտարարութիւններ չարունակեցին Քաղկեդոնի ժողովին որոշումներուն և հեղինակութեան մասին, որ վերջիվերջոյ Յոյներուն և Լատիններուն չորրորդ տիեզերական ժողովը եղաւ: Առանց հիմնական պատճառի չէ՝ որ Հայոց եկեղեցին իրաւունք ունեցաւ Եփեսոսի ժողովը (431) իբր վերջին տիեզերական նկատել և առջև չանցնիլ, որովհետև անով վերջացաւ բոլոր գլխաւոր եկեղեցիներու համակարծիք համամտութեան շրջանը: Ասով կ'արդարանայ այն համոզումն ալ, թէ ընդհանուր եկեղեցւոյ համաձայնութիւնը, որ ճշմարիտ աստնդութեան հիմնակէտը կը կազմէ, Եփեսոսի ժողովէն ետքը խանգարուեցաւ և ժողովներ իրենց հեղինակութիւնը կորնցուցին:

Ուրիշ պատճառ մըն ալ, որ Քաղկեդոնի ժողովին որոշումը մերժելու առաջնորդեց, նոյն իսկ որոշման առարկայ եղող խնդիրն է: Ժողովական և դաւանական որոշումի մը առարկան պէտք է ըլլայ հաւատալիքի մը վճիռը, և ոչ թէ բացատրութիւնը: Երեք նախընթաց ժողովներ այդ կանոնին համեմատ գործեցին և վճռեցին Ծիսուսի Քրիստոսի աստուածութիւնը, Հոգւոյն Սրբոյ աստուածութիւնը և Մարդեղութեան խորհուրդը, որ է աստուածութեան և մարդկութեան միաւորութիւնը: Երեք ժողովներու վճիռներով լրացած էին հիմնական հաւատալիքները, որ քրիստոնէական կրօնքին խորհուրդները կը կազմեն, այսինքն է, Երրորդութիւն, Մարդեղութիւն և Փրկագործութիւն: Քաղկեդոնի ժողովը այդ ուղղութենէն չդեղեցաւ, վճռական կէտերէն դուրս ելաւ և ուզեց մարդեղութեան խորհուրդին կերպն ու պայմանները բացատրել, և աստուածութեան ու մարդկութեան միաւորութեան եղանակը մեկնել: Արդ, ոչ մի պարագայի մէջ, դաւանական կէտի կամ հաւատալիքի մը բացատրութիւնը, նոր դաւանական որոշման մը առարկայ և նոր հաւատալիքի մը նիւթ չկազմեր: Բացատրութիւնները կրնան ուսումնասիրութեանց նիւթ դառնալ, և ոչ թէ դաւանական վճիռներու վերածուիլ: Վարդապետներ և դպրոցական դասակարգեր և մեկնաբաններ պէտք է զբաղին անոնցմով, և ոչ թէ տիեզերական ժողովներ: Սահմանք կը վճռեն, անոնք կը բացատրեն: Երբեք պէտք չէր որ տիեզերական ժողով մը, դպրոցական մարմինի մը դերը վարելու զիջանէր: Քաղկեդոնի ժողովը՝ տիեզերական ժողովի որոշման յարմար առարկայ մը չունեցաւ:

ԻԳ.

ՀԱԻԱՏՈՑ ՀԱՆԳԱՆԱԿԸ

Քրիստոնէութեան առաջին դարերէն սկսելով իւրաքանչիւր եկեղեցի սովորութիւն ունեցաւ իր դաւանութիւնը պաշտօնական բանաձեւով մը բացատրել, որ Հանգանակ կամ Հաւատամք անունը առաւ: Լատին կաթոլիկ եկեղեցին իր ծիսական պաշտամունքի մէջ կը պահէ համառօտ հանգանակ մը, որ Հանգանակ Առաքելոց անունով կը ճանչցուի սովորաբար. բայց ինք ալ գոյն, իբր իր դաւանութեան ամբողջական ու պաշտօնական արտայայտութիւնը չընդունիր, և

այդ կարեւորութիւնը չտար: Արեւմուտքի ժողովներ և պապեր ատեն իրենց հանգանակը փոփոխեցին, որպէս զի գոյն համաձայնեցնեն այն նորաստեղ դաւանութեանց, զորս հետզհետէ բարդեցին հաւատքին վրայ, իրենց պահանջկոտութեանց կամ յաւակնութեանց պէտքին համեմատ: Մինչև իսկ ամէն քանի մը տարի առաջ, 1870'ին գումարուած Վատիկանի ժողովը, նոր բացատրութիւններ աւելցուց իր հանգանակին վրայ: Բայց ամէնէն աւելի 1563 տարին փակուած Տրիտենդեան ժողովն եղաւ՝ որ ամէնքս ու ծանրարեռնեց հաւատալիքներու կամ դաւանական կանոններու ընդարձակութիւնը: Ինչպէս որ Հռոմայ եկեղեցւոյն մէջ աստուածաբանական կամ դպրոցական կարծիքներ կային, ամէնքն ալ հաւատալիքներու վերածուեց, և նոյնպէս դաւանական կանոններ կազմուեց և նզովքի սպառնալիքի ներքև հաւատալու բռնադատուեց: Այնպէս որ հռոմէադաւան անձ մը ամէն կողմէն պարփակուած, չկրնար այսօր բաց կողմ մը գտնել՝ ուսկից կարենայ իր անձնական կարծիքներուն անցք տալ, և ոչ ալ աստարէզ մը որուն մէջ կարենայ իր ուսումնասիրութիւնները կատարել: Բայց ի՞նչ կ'ըսեմ: Ոչ թէ ուսումնասիրութիւնը, այլ նոյն իսկ մտածումն ալ հռոմէադաւանին արգիլուած է այլեւս: Նա պէտք է պատճառաբանելէ հրաժարի, մինչև իսկ իր իմացականութեան կիրառութենէն ալ զգուշանայ, որովհետև անհնար է իրեն որեւիցէ կրօնական կէտի մը վրայ խորհրդածել, առանց իր ճանպուն վրայ դաւանական կանոնի մը հանդիպելու, որ վերջնականապար կը փակէ ուսումնասիրութենէն ասպարէզը: Պապական իշխանութեամբ դատապարտուած նախադասութիւններու վերջին ցուցակը (Syllabus), որ նպատակ ունի Արդիականներու (Modernistes) տեսութիւնները խափանել, այդ մասին ձեռք առած միջոցներուն գագաթնակէտն է: Արդիականներու անունին ներքև կը դատապարտուին հռոմէադաւան եկեղեցականութեան մէջ գտնուող լատադոյն անդամները և գիտնական անհատները, որոնք կը ջանան կերպով մը պատռել ժողովական կանոններով և պապական վճիռներով սեղմուած նեղ չրջանակը: Հնար է համարձակ յայտարարել, թէ պապական վերջին կոնդակը վճռականապէս հակական է եկեղեցւոյ և գիտութեան ապահարզանը:

Արդ, այդ երեւոյթներէն և ոչ մին տեղի չէր կրնար ունենալ Հայոց Եկեղեցւոյն մէջ: Ստոյգ է, որ ան ալ ունեցած է ազգային ժողովներ, որոնց մէջ վարդապետական որոշումներ ալ տրուած են: Բայց Հայ Եկեղեցին երբեք յաւակնութիւն չէ ունեցած՝ իր որոշումներուն դաւանական հաւատալիքի ոյժը տալ, և ոչ ալ իբր

հերետիկոսներ և հերձուածողներ դատապարտած է այն եկեղեցիները՝ որ իրեն ընդունած վարդապետութեան չեն համակերպիր։ Այժէն վարդապետական կէտեր, որոնք բաժանման գիծ մը կը գծեն Հայ Եկեղեցւոյ և ուրիշ եկեղեցիներու մէջտեղ, մեր յայտարարութիւնը հաստատելու միայն փաստեր են, քանի որ երբեք ուրիշ եկեղեցիներու վրայ բռնանալու կերպեր գործածուած չեն։

Հայոց Եկեղեցին իսկապէս և ամբողջ ամէնուրեան ժողովներէն զատ ուրիշ որևէ մարմինի կամ ատիճանաւորի վրայ իրաւունք չճանչնար դաւանական վճիռներ արձակելու, որ է ըսել թէ այդ իրաւունքը կը վերագրէ միայն այն մարմինին, որուն մէջ քրիստոնէութեան ամէն ճիւղերը կը միանան, և համաձիա ու համաձայն կը գտնուին յայտնեալ ճշմարտութեան մէկ կէտին վրայ։ Այդ համաձիա համաձայնութիւնը, այլևս ճշմարտուած չէ հինգերորդ դարուն մէջ սկսած պառակտումէն իվեր, և պէտք է յայտնապէս ըսենք, թէ հնար ալ պիտի չըլլայ որ ասկէ ետքն ալ ճշմարտուի, քանի որ կը չարունակեն այն հակառակութիւնները՝ որոնց համար եկեղեցիները իրարմէ բաժնուած են։

Հայ Եկեղեցւոյ ընդունած հանգամանքը, որ ծիսական պաշտամանց մէջ ալ կը գործածուի, Ամենատեսան խմբագրութիւնն է, որ Նիկիոյ ժողովին ժամանակ պատրաստուած է, և գրեթէ բացառապէս Մարդեղութեան խորհուրդին չորքը կը դառնայ։ Անիկա է որ առանց փոփոխութեան և առանց յաւելուածոյ նախութեամբ պահուած է մինչև հիմայ։ Ասկէ զատ երկրորդ հանգամանք մըն ալ կայ, որ աւելի ուշ պատրաստուած է, և կը գործածուի գլխաւորապէս ձեռնադրութեանց ատեն, և ընծայացուներ զայն պիտի արտասանեն բարձր ատիճաններ առնելէ առաջ։ Այս երկրորդը առաջին հանգամանքէն ուրիշ տարբերութիւն չունի, բայց եթէ որ միեւնոյն նախադասութիւնները՝ աւելի յստակ դարձուած քով բացատրուած են, և գլխաւորապէս Յիսուսի Քրիստոսի բնութեանց պատկանող կէտին մէջ։

Այդ բացատրական բանաձևը հարկ եղաւ կազմել, որպէս զի հերքուի եւտիքեսեանութեան ըրպարտութիւնը, որ կանուխէն Հայոց Եկեղեցւոյն դէմ յօրինուեցաւ անխորհուրդ պարզամտութեամբ, եթէ կամաւոր չարամտութեամբ չէ։ Գործածուած բացատրութեամբ Քրիստոսի վրայ կը խոստովանուի Միաւորեալ մի բնութիւն։ Եւտիքէսի վարդապետութեամբ Քրիստոսի կը վերագրուէր երկու բնութեանց չխոնարհութիւն և խառնակութիւն, որպէս զի Քրիստոսի վրայ անհատական միութիւն մը ճշմարտուի։ Ասոր հակառակ է Հայոց

եկեղեցւոյն դաւանած միութիւնը կամ միաբնակութիւնը, և կատարելապէս նոյն է Կիւրեղեան և Եփեսոսեան բանաձևին հետ, Մի բնութիւն Բանին Մարմնացելոյ, եթէ Մարդեղութեան խորհուրդին մէջ երկու բնութիւնները, այսինքն աստուածութիւնն ու մարդկութիւնը, երկութեան որևէ ձև մը պահած ըլլային, նավ իսկ Յիսուսի չարտարանքն ու մահը, իրենց աստուածամարդկային կերպարանքը կորուսած կ'ըլլային, և փրկագործութեան խորհուրդին կը պակսէր իր հիմնական զօրութիւնը, լոկ մարդկութեան գործ դառնալով։ Այս կերպով երեւան եկած կ'ըլլար Նեստորի վարդապետութիւնը, որ իբր մոլորութիւն մերժուեցաւ։ Միութեան երկութիւնը, կամ աւելի ևս միաւորութեան զանազան տեսակներուն մէջէն, անիկայ որ աւելի մերձաւոր կրնանք նկատել Քրիստոսի գերբնական միաւորութեան, անոր հետ բաղդատելու և անիկա բացատրելու համար, մարդուն վրայ տեսնուած հոգիի ու մարմինի միաւորութիւնն է։ Որովհետև հակառակ հոգիի և մարմինի տարբերութեան, հնար չէ ուրանալ մարդկային բնութեան միութիւնը։ Ըստ այսմ Հայ Եկեղեցւոյ ընդունած և պաշտպանած Միաբնակութիւնը, Եփեսոսի հաստատած միութիւնն է, և ոչ Եւտիքէսի վարդապետածը, որուն էապէս կը տարբերին։ Եւտիքէսի անունն ալ պաշտօնապէս և հանդիսապէս կը նզովուի Հայաստանեայց Ուղղափառ Եկեղեցւոյ կողմէն, Արիոսի, Մակեդոնի և Նեստորի անուններուն կարգին, և հնար չէ զայն իբր եւտիքական ամբաստանել, առանց ապիսութեան մեղադրանքի ներքև իյնալու, եթէ չարամտութիւն ալ ըսել չուզենք։

Հայ Ուղղափառ Եկեղեցւոյ, և Յոյն Որթոդոքս եկեղեցւոյ մէջ՝ երկուքը իրարմէ բաժնող տարբերութիւն ըլլալով, պիտի նշանակենք միայն Հայոց կողմէն Քաղկեդոնի ժողովին մերժումը, և հետևաբար անկէ ետքը եկող ժողովներն ալ չճանչնալը։ Մնացեալ դաւանական կէտերու նկատմամբ երկու եկեղեցիներ կատարելապէս համաձայն են։ Որովհետև պէտք է գիտնալ, որ եթէ Հայոց եկեղեցին Քաղկեդոնէ ետքը Յոյներու կողմէ գումարուած ժողովները չճանչնար, ոչ թէ նուիրի իսկ նոյն ժողովներու մէջ ընդունուած կէտերը մերժած կ'ըլլայ։ Այսպէս երեք Գլուխներու դատապարտութիւնը, որ հինգերորդ ժողովին մէջ որոշուեցաւ, և որ պարզ և յստակ վերադարձ մըն էր Եփեսոսական վճիռներուն, յայտնապէս Հայ Եկեղեցւոյ վարդապետութեան հաստատութիւնն եղաւ։ Իսկ վեցերորդ ժողովին մէջ յուզուած Միակամայց խնդիրը, նորէն յետադարձ մըն էր դէպի Քաղկեդոնական դրութիւնը։ Օրիներորդ

ժողովին մէջ որոշուած պատկերներու խնդիրը, աւելի ծիսական բնութիւն ունէր քան վարդապետական: Հայոց Եկեղեցին ալ, առանց մերժելու պատկերներու չարգուելիութիւնը, զայն չատ սեղմ և ամփոփ չափի վերածած է: Արձաններ, այսինքն մարդակերպ անդրիներ, բոլորովին իսկ արգիլուած են, հին կռապաշտութեան երեւոյթին ալ չնչելու համար: Նկարչի պատկերներուն և հարթաքանդակ պատկերներուն գալով, կը հրամայէ զանոնք չատուկ օրհնութեան և միւռոնի օծման ենթարկել, որպէս զի օրհէ արուեստակերտ և սովորական առարկաներէ զատուին, և այդ առանձնագրութենէ եւթը միայն կ'արտօնէ եկեղեցիներու մէջ և խորաններու վրայ գետեղել: Հակառակ ուրիշ եկեղեցիներու հաւատացեալներուն սովորական դարձած բարեպաշտութեան, Հայ Եկեղեցւոյ հաւատացեալներուն ներկայ չէ առնելու և ուրիշ բնակարաններու կամ հասարակաց տեղերու մէջ հոգեւոր չարգանաց առարկայ եղող պատկերներ գետեղել, որով որոշակի կերպով իրարմէ կը զատուին հոգեւոր չարգանքի և արուեստական զարդի առարկաները:

Դաւանական բացատրութեանց կամ քանաձեւերու վրայ ալ խօսելով, Հայոց Եկեղեցին խղճամիտ ճշդութեամբ անփոփոխ կը պահէ նախկին և աւանդական ձեւերը: Այդ պատճառով նա չընդունիր եւ Յոհաննու չաւելուածը, առանձնական դատաստանը, մաքրարանի (purgatoire) պատիմները, մահու անկէ անմիջապէս յաջորդ երանաւէտ տեսութիւնը, գոյացափոխութեան դրութիւնը, ներողութիւններու ձեռակերպութիւնը և պապական կոչուած իշխանութեան վարդապետութիւնը: Այդ ամեն նորութիւնները, որոնք Լատին կաթոլիկ եկեղեցին հետզհետէ աւելցուցած է, հետեւանք են ինչ ինչ նախկին սովորութեանց կամ իրողութեանց արուած քմահաճ և անտեղի մեկնութիւններուն:

Հայոց Եկեղեցին, դաւանական կէտերու նկատմամբ իրրև կանոն կընդունի՝ նուազագոյն չափին և անհրաժեշտ պահանջին սահմաններէն անդին չանցնիլ, և կը սիրէ խստագոյն պահպանողութեան հաւատարիմ մնալ: Այն մեծ սկզբունքը, որ Արեւմտեան եկեղեցւոյ վարդապետներէն մէկը հռչակած է, բայց որ նոյն եկեղեցւոյ հետեւողներէն մոռացութեան տրուած է, Հայոց Եկեղեցւոյն մէջ անխախտ և գործածական օրէնք եղած է: Միութիւն ի կարեւորս կանոնը՝ անհրաժեշտ կարեւորին մէջ ամփոփուած. Ազատութիւն յերկբայականս՝ ամէնէն ընդարձակ ատումով գործածուած է, և այդ երկու հիմնական կանոններով միայն հնարաւոր կը կարծէ ապահովել ընդհանուր եկեղեցւոյ մէջ և մասնաւոր եկեղեցիներու մէջև քրիստոնէական սէրը, որ է Սիրելութիւն յամենայնի:

ԻԹ.

ՆԵՐՈՂԱՄՏՈՒԹԵԱՆ ՀՈԳԻՆ

Լատին կաթոլիկ եկեղեցին, որուն սարսափելիք առանձնահատկութեան հոգին աչխարհաքարող է, իրեն իբր սկզբունք հռչակած է՝ աններողամիտ դրութեան յայտարար բանաձեւը, թէ Արտաքոյ Հռոմէական եկեղեցւոյ չիք յաւիտենական փրկութիւն: Ծայն Որթոդոքս եկեղեցին ալ միւս կողմէն, թէպէտ այսպէս չըսեր, բայց կը մերժէ վաւերական ճանչնալ իրեն ընդունած ձեւերէն տարբեր կերպով մատակարարուած խորհուրդները, և այս պատճառով կրկնամկրտութեան և կրկնաձեռնադրութեան ծայրայեղութիւնները ալ կը դիմէ: Այնպէս որ այս երկու եկեղեցիները, որ իրենց սեփականած են ընդհանրական (catholique) և տիեզերական (œcuménique) մեծանչիւն անունները, իրենց անկոպար ընդարձակութիւնը ցուցնելու համար, իրենց սկզբունքով ալ անհատական պարփակեալ չրջանակին մէջ ամփոփուած մնալու կը սպիպրեն, երբոր իրենցմէ զատ ալ եղող բազմութեան հետ անհաղորդ կը մնան:

Հայոց եկեղեցին բնաւ այս տեսակ աններողամիտ հոգի մը չունի, և չընդունիր որ որեւիցէ մասնաւոր կամ ազգային եկեղեցի արչափ ալ ընդարձակ ըլլայ, իրաւունք ունենայ իրեն սեփականել ընդհանրական կամ տիեզերական եկեղեցւոյ նկարագիրը: Հայոց եկեղեցին կը պնդէ ու կը պաչպանէ, որ ճչմարիտ ընդհանրականութիւնը կը ճչմարտուի բոլոր այն եկեղեցիներու համախմբութեան մէջ, որոնք կը համաձայնին Միութիւն ի կարեւորս մեծ կանոնին մէջ, և հաւասարարաչէս կ'ընդունին և կը դաւանին այն ճչմարտութիւնները որոնք քրիստոնէութեան հիմնակէտերը կը կազմեն: Իսկ այս հիմնական ճչմարտութիւններուն ալ Հայոց եկեղեցին ամէնէն նեղ չափին կը վերածէ, և իրրև կարեւոր չընդունիր, բայց եթէ առաջին երեք ժողովներու կողմէ արձակուած դաւանական վճիռները, որոնք արուած են այն միջոցին, երբ բոլոր գլխաւոր եկեղեցիներ իրարու հետ փոխադարձ սէր և հաղորդակցութիւն կը պահէին և քրիստոնէական միութիւն ունէին: Այս սկզբունքին գօրութեամբ և Հայոց եկեղեցւոյ դրութեամբ, այն ամէն եկեղեցիներ որ Երրորդութեան և Մարդեղութեան և Փրկագործութեան էական դաւանութիւնները կ'ընդունին, ընդհանրական եկեղեցւոյ մէջն են, կամ

որ նոյն է, աւետարանական եկեղեցւոյ մաս կը կազմեն, և հետեւաբար իրենց հաւատացեալները յաւիտենական փրկութեան առաջնորդելու առաքելութենէն զրկուած չեն: Միեւնոյն առաքելութեամբ այդ եկեղեցիները պէտք է իրարու մէջ անխախտ պահպանեն և զօրացնեն հաղորդակցութիւն ի հոգեւորականս դրութեան պահանջած յարաբերութիւնները, որով հաչակած կ'ըլլան հաւատոյ և սիրոյ միութիւնը որ է նոյն իսկ Քրիստոնեական միութիւն:

Առանցմէ դուրս մնացող վարդապետական կէտեր կրնան ընդունուիլ կամ մերժուիլ, թէ՛ մասնաւոր ժողովներու որոշմամբ, և թէ՛ եկեղեցւոյ վարդապետներու հեղինակութեամբ, առանց երբեք ընդհանուր միութեան և քրիստոնէական հաղորդակցութեան վնաս մը պատճառելու: Որովհետև էական դաւանութիւններէ դուրս եղող վարդապետական կէտեր պարզապէս երկրորդական նկարագիր ունին, ինչպէս յաճախ լսենք ու կրկնեցինք: Պարզ վարդապետական կէտեր չունին էական դաւանութեանց ծանրակշռութիւնը, և կրնան աւարկայ ըլլալ զպրոցական դրութեանց և ազատ ուսումնասիրութեանց: Բաւական է որ հետազօտութիւններէ քաղուած եզրակացութիւններ, երբեք առաջին սուրբ ժողովներէ վճռուած դաւանութեանց հանդէպ հակասութեան մէջ չգանուին: Միեւնոյն պատճառով մասնաւոր եկեղեցիներն ալ, որ տարբեր դրութիւններու կը հետեւին, այս պատճառով ընդհանրական եկեղեցւոյ միութեան չվնասանակէն դուրս մնացած չեն ըլլար, ինչպէս որ իրաւունք ալ ունեցած չեն ըլլար, իրենց մասնաւոր սեռութիւնը կամ դրութիւնը կամ վարդապետութիւնը, տրամայական ու բռնադատիչ կերպով ուրիշներուն պարտաւորիչ հաչակել:

Մենք կը կարծենք, թէ այս կէտերը բացատրելով և այս տողերը գրելով, որով Հայոց Եկեղեցւոյն աստուածաբանական դրութիւնը և լայնախոհ ազատամտութիւնը կը պարզենք, ճանապարհ մը բացած կ'ըլլանք քրիստոնէութեան ապագային համար: Թերեւս առջի բերան յաւակնութիւն կարծուի մեր այս մտածմունքը, սակայն մեղադրելի չենք ըլլար, երբոր դիտուի թէ այդ դրութիւնը լիովին կը համապատասխանէ դարուս հոգիին և ժամանակին զգացումնեբուն: Այս դիտողութիւնն ալ չատ դիւրին է ամէն ուղղամիտ խորհողի, որ նախապաշարեալ կամ չանդիտական մտածումներ չունի: Ով որ անկաշկանդ կերպով կը դատէ, պէտք է խոստովանի, թէ այդ սկզբունքներ կը կազմեն միակ եղանակը, որով հնար է Քրիստոսի Աւետարանին յաւիտենական ժառանգութիւնը հաչտեցնել ներկայ դարուս ձգտումներուն հետ:

Զենք քաչտիր յայտարարել, թէ թոյլատու ներողամտութեան և լայնախոհ ազատամտութեան հոգին, որ Հայոց Եկեղեցւոյն ընդունած դրութեան հիմնական կը կազմէ, յաճախ իրեն դէմ եւած և իրեն վնասակար եղած է: Որովհետև այդ դրութեան հետեւանքն եղած է այն յաջողութիւնը, զոր օտար եկեղեցիներու քարոզիչները գտած են իրենց հաւատացեալներուն մէջ, և որով մարգարէութիւնը ընդարձակուած է: Այսպէս եղած է ոչ միայն միջին դարուն ատենները, այլ և նոյն իսկ մեր օրերը: Պէտք չունինք կրկնել ինչ որ պատմական յօդուածներու մէջ գրեցինք, այսինքն է կաթոլիկ և փրոթեսթանտ քարոզիչներուն վերջին դարուն մէջ գտած յաջողութիւնը, և այդ յարմարութիւններով անջատ հաւատարմութիւններ կազմելը: Հայ եկեղեցւոյ հաւատացեալներուն ուրիշ դաւանութեան անցնելուն դիւրութիւն առաջ եղաւ, նոյն իսկ իրենց ստացած կրօնական դաստիարակութիւնը, որով միշտ յարգ ու վարկ զգացած են ուրիշ եկեղեցիներու վարդապետութեանց հանդէպ: Հայադաւանը իր մանկութենէն սկսելով չէ լսած երբեք, որ իր եկեղեցւոյն ծոցէն դուրս ապրող քրիստոնեան՝ հարկաւ յաւիտենական փրկութենէ զուրկ ըլլալու սահմանուած է, և ոչ ալ իրեն ըսուած է թէ հանդերձեալ աչխարհի յաւիտենական պատիժներու դատապարտուած պիտի ըլլայ եթէ իր ազգային եկեղեցւոյն ծոցէն հեռանայ: Հայադաւանը համոզուած է, որ իր փրկութիւնը ապահովելու համար, բաւական է որ քրիստոնէութեան էական դաւանութիւնը պահէ, և իր գործերը բարի ըլլան, և իր կեանքը համաձայն ըլլայ Աւետարանին բարոյական պատուէրներուն: Քրիստոնէութեան գազափարին այդ լայնախոհ ըմբռնումը, դիւրաւ համոզեց հայադաւան հաւատացեալը, օտար դաւանութեան եկեղեցիներուն անցնիլ, երբոր անոնք իրենց արտաքին և նիւթական չահերը ապահովել կամ ընդարձակել, առանց իրենց ներքին և հոգեւորական չահերը վտանգելու: Այդ ազատամիտ ըմբռնումն է, որ կը բացատրէ օտար եկեղեցիներու քարոզիչներուն ունեցած յաջողութեան գազանիքը. որ Հայ եկեղեցւոյ ծոցը չարունակ երկպառակութիւններ և անջատումներ դիւրացուց, և որ Հայաստան միութեան և ամրողջութեան չհնազանդ վտանգեց: Զը կարծուի թէ Հայ եկեղեցին չգիտցաւ կամ չմտացաւ՝ թէ օտարներու առջև դիւրութեանց դուռ բացած կ'ըլլայ: Նա լաւ գիտէր թէ ինչ անախորժ և ազետալի հետեւանքներ կրնային յառաջ գալ իր թոյլատու ներողամտութեան սկզբունքներէն. այդ հետեւանքներուն փոքմատութիւնն ալ ունեցաւ, բայց հակառակ դիտակցութեան և փորձառութեան, սիրեց հաստատուն մնալ ասա-

ուածաբանական լայնախոհութեան և եկեղեցական ազատամտութեան սկզբունքներուն վրայ, զոր անխախտ և անփոփոխ պահոյ, և պիտի պահէ ասկէ ետքն ալ: Իրեն համար արժանաւոր փառքի փայլուն անուն մը պիտի ըլլայ, եթէ երբեք իւր օրինակով և իւր սկզբունքով քրիստոնէական եկեղեցիներուն հաշտութեան ու միաձայնութեան նպաստաւոր միջոցը ցուցնէ, ինչ որ թաղձալի էր իրր հաւանական նկատել:

ԻԵ.

ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԸ

Եկեղեցական պատմութեան մէջ սուրգուած կէտ մըն է, թէ եկեղեցւոյ խորհուրդներու թիւը եօթնի վրայ հաստատելը, չատ ուշ կատարուած իրողութիւն մըն է, երկրորդասաներորդ դարուն կէսին, և այս ալ Արեւմուտքի Դպրոցականներուն (Scolastiques) ձեռքով որ ամէն ճիգ թափեցին եօթն խորհուրդներու թիւը ամէնուն ընդունել տալու համար: Բայց ոչ նախնի սուրբ հայրեր և ոչ հին վարդապետներ եօթն թիւի մասին յիշատակութիւն ըրած չեն: Ամէնէն հիները՝ միայն երկու խորհուրդներու վրայ խօսած են, որոնք հետզհետէ աճած և մինչև տասներկու հասած են: Եօթը թիւը հաստատուն ամէնէն հին պաշտօնական որոշումը տրուած է Փլորենտիոյ ժողովէն, ՆԳ դարուն մէջ: Հայերը այդ մտին առած չեն ուղղութիւնը ատացան Լատին քարոզիչներէն: Այս ծանօթութիւններ բաւական են հաստատել, թէ եօթը խորհուրդներու դրութիւնը պարզ վարդապետական կէտ մըն է, և ոչ դաւանական վճիռ: Հայերուն մէջ ալ կը գործածուի եօթն խորհուրդներու խօսքը, բայց անորոշ կերպով մը. որովհետև չատ դժուարութիւն կը զգացուի՝ եօթը խորհուրդներ որոշակի համրել ուղուած աւանդ: Վերջին օծում կոչուածը, Հայոց մէջ գործածական չէ եղած, և զայն Հայ եկեղեցւոյ մէջ ընդունիլ տալու համար եղած պատահականութեանց ալ, յաջող արդիւնք ունեցած չեն: Ուստի կարծիքը, որ հոգեւարքի աղօթքը իրր վերջին օծումին համապատասխանող խորհուրդ մը կ'ուզեն ցոյց տալ, արժէք մը չկրնար ունենալ, քանի որ չկրնար խորհուրդի մը անհրաժեշտ եղող պայմաններուն համա-

պատասխանել: Այսպէսին ալ բաւական է հաստատելու թէ եօթը խորհուրդներու դրութիւնը չկրնար Հայ եկեղեցւոյ կողմէն ընդունուած դաւանութիւն ըսուիլ: Աւելի մեկնելու, Լատիններու ընդունած եօթը խորհուրդներէն, վերջին օծումէն զատ, միւս վեցերը Հայոց եկեղեցւոյ մէջ ալ գործածուած արարողութիւններ են: Աւանդ մտին կարեւորագոյն տեղեկութիւնները կ'ամփոփենք հետեւեալ կերպով:

Մկրտութիւնը կը տրուի մանուկներուն, ամրողջապէս և հորիզոնական դիրքով ջուրի մէջ ընկղմելով, բայց բռնադատիչ (force majeure) պարագաներու համդէպ՝ հեղմամբ տրուած մկրտութիւնն ալ վաւերական կ'ընդունուի: Դրչի կամ միւռոնի խորհուրդը կը մատակարարուի մկրտութեան հետ կից, նոյն ինքն քահանային ձեռքով, և մկրտուած մանուկին անմիջապէս հաղորդութիւն ալ կը տրուի չրթնահաղորդ ձեւով, այսինքն է սրբագործեալ մասը լեզուին դպցնելով: Ըստ այսմ երեք խորհուրդներ միասին կը մատակարարուին, և անոնց յարակցութեանց վրայ հաստատուած կը նկատուի մկրտուած րլլալու լրումը: Այս պատճառով Հայ եկեղեցւոյ մէջ անդի չունին, ոչ մեծնալէն ետքը առաջին հաղորդութիւն տալու, և ոչ ալ դրչումը յապաղելով եպիսկոպոսներու կողմէ տրուելու արարողութիւնները:

Հաղորդութիւնը կը տրուի ամէն հաւատացեալի առանց տարիքի խտրութեան, և երկու տեսակներու ներքև, այսինքն է նչխարքին տեսակը գինիի տեսակին մէջ թաթախելով: Նչխարքը բաղարջ հաց է, անխմոր հայսէ չինուած, բաւականաչափ մեծնձր, որ նոյն իսկ պատարագի օրը պիտի պատրաստուի քահանայի ձեռքով: Գինը ջուրով է, և վրան տիպ մը գրոշմուած է, խաչին նշանով և ինչինչ գրերով: Գինին պիտի ըլլայ անապակ, այսինքն առանց ջուր խառնելու: Սրբագործուած նչխարքը մէկ հատ միայն պիտի ըլլայ, և այս պատճառով պէտք է որ հաղորդուելիք եղջիւրներուն հաւանական թիւին բաւելու չափ մեծ պատրաստուած ըլլայ: Հաղորդութեան մասնակցողները, ատրի վրայ կանգնած կը ներկայանան բեմին առջև, և պատարագիչ քահանայն անոնց լեզուին վրայ կը դնէ թաթախեալ նչխարքին բաժնուած մասնիկ մը: Սովորութիւն է, այդ թաթախեալ մասնիկներէն քիչ մը պահել եկեղեցիներուն մէջ՝ հիւանդներուն և պատահարար պատարագի առնէն զրկուածներուն պէտք զգացողներուն համար: Այդ մասնիկներ վայելուչ կերպով կը պահուին, խորանին ներքև կոչնակի գանուող խորշրատնոյին մէջ, առանց յատուկ տապանակի և առանց յատուկ վառած կանթեղի:

Ապաչխարութեան կամ խոստովանութեան խորհուրդը կը կատարուի՝ ընդհանուր կերպով պատրաստուած բանաձեւի մը հետեւողութեամբ, որուն մէջ կարգաւ նշանակուած են հաւանական մեղքերը. խոստովանահայր քահանաները կը զգուշանան չատ մը աւելորդ մանրամասնութիւններ պրպտելէ, և մանաւանդ հարցաքննիչ ներու ոճով հարցուփորձներ ընելէ: Սովորաբար քանի մը օրերու մէջ կը տրուի խոստովանութեան և արձակումի մկրտութիւն, որպէս զի խոստովանողները այդ օրերուն մէջ ապաչխարութեամբ և պատշաճ հոգեւորութեամբ պատրաստուին հաղորդութեան մասնակցելու, ինչ որ տեղի կ'ունենայ արձակումէն անմիջապէս ետքը:

Կարգի կամ ձեռնադրութեան խորհուրդը կը կատարուի եպիսկոպոսին աջ ձեռքը վրան դնելով և իւրաքանչիւր ասպիճանին յատուկ դործիքները ձեռքը տալով: Քահանայական ասպիճանները նախապէս չորս էին Արեւելեան եկեղեցիներու համաձայն, բայց հետզհետէ ժամանակէն ազդին ճոխութեան բարձրացան Արեւմտեան սովորութիւններու ազդեցութեան ներքեւ. միայն թէ կիսասարկաւագութիւնը Հայոց մէջ չարունակեց իրեւ վոքր ասպիճան նկատուիլ, թէպէտև Լատիններու մէջ մեծ կամ սուրբ ասպիճան կը նկատուի: Սոթին ասպիճաններն ալ եպիսկոպոսներու կոչմէն կը տրուին. եպիսկոպոսութեան ասպիճանը կը տրուի կաթողիկոսին՝ երկու եպիսկոպոսներու ընկերակցութեամբ. իսկ կաթողիկոսական ասպիճանը կը տրուի տասներկու եպիսկոպոսներէ: Միւռոնի օծումը կը տրուի քահանայութեան և եպիսկոպոսութեան և կաթողիկոսութեան ասպիճաններուն. ձակատին դէպի զագաթը բարձրացնելով օծուած տեղը: Վարդապետական ասպիճանը, որ աստուածաբանական մագիստրոսութեան համապատասխանող ասպիճան մըն է, աստուածութեան ամեն ձեռնադրութեանց կերպարանքը կ'առնէ: Երկու ասպիճաններու կը բաժնուի, փոքր ու մեծ, կամ մասնաւոր ու ծայրագոյն: Այս վերջինը եպիսկոպոսական ասպիճանի համանման պարիներ և առանձնաշնորհումներ կը վայելէր: Վարդապետութեան երկու ասպիճաններն ալ կը տրուին ծայրագոյն ասպիճան ունեցող եպիսկոպոսներու ձեռքով: Տասներկութեան արարողութիւնը բաւական երկար է և ասանոր չորս աստիճաններէ կը բաղկանայ, չորսը վանական և տասը ծայրագոյն վարդապետութեան համար: Իւրաքանչիւր բաժանմունքն ալ մարգարէութիւններէ ու աւետարաններէ բնութերցուածներ ունի, և չատ մըն ալ չարականներ:

Ամուսնութեան խորհուրդը Պսակ անունով կը կոչուի, քահանայն է պաշտօնեան, որ պսակը կ'օրհնէ առաջնորդարանէ հրա-

մանագիր ստանալով: Ամուսնալուծումը կանոնապէս ընդունուած է և կը վճռուի կաթողիկոսական և պատրիարքական իշխանութեանց կողմէ: Ամուսնութեան մը անվաւեր ըլլալը կ'որոշուի՝ ընդհանրապէս ամէն գործողութեանց հասարակ եղող վաւերականութեան և օրինաւորութեան սկզբունքներով, առանց պայմանաղրական կամ կամայական պարագաներէ կախում ունենալու: Արգելիչ պարագաները կը մնան նոյն, ինչպէս որ հին ժամանակի ժողովներով որոշած են:

Առանք են խորհուրդներու նկատմամբ ընդունուած վարդապետական կէտերը, իսկ նոյն խորհուրդներու նկատմամբ պահուած բարեկարգական և ծիսական կանոնները, կը մնան քչով յատուկ ըլլալու մէջ:

ԻԶ.

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՁԵՌՆԱԴՐԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ոմանք ուրած են Հայ եկեղեցին մեղադրել ըսելով, թէ իր վարդապետութիւնը բացատրելու համար հաստատ և որոշ բանաձեւեր կամ պաշտօնական ճշդաբանութիւններ չունի, և թէ իր վարդապետներն ալ և իր վարդապետութեան գիրքերն ալ յաճախ իրարու անհամաձայն կը գտնուին: Մենք պէտք չենք զգար հետաքրքրուելու, թէ մինչև ո՛ր աստիճան ատոր մեղադրանքները, և պահ մը կ'ընդունինք իսկ թէ ճշմարիտ ըլլան խօսուած առարկութիւնները: Բայց մեր այդ զիջողութիւնը, ոչ միայն Հայոց եկեղեցւոյն վայելած և ներշնչած յարգը չնուազեր, այլ ընդհակառակն փաստ մը կ'առնէ հաստատելու այն լայնախոհ հոգին և աստուածաբանական ազատամտութիւնը՝ զոր մենք պաշտպանելիք: Քանիցս կրկնած ենք թէ իր դաւանական հաւատալիքները բազմաթիւ չեն, թէ իր վարդապետութեան ասպարէզը չատ ընդարձակ է, և թէ վարդապետական կէտերու չուրջը դարձող անհամաձայնութիւնները՝ չեն կրնար երբեք ճշմարիտ և իսկական միութեան վնասել:

Փորձով գիտենք թէ իւրաքանչիւր դարու հոգին և պատահական դաւանութիւնները և ժամանակին պարագաները՝ որչափ ազդեցութիւն կը ներգործեն կարծիքներու և դրութիւններու, և առհասարակ հետազօտութեանց առարկայ եղող կէտերու վրայ: Եկեղեցական

կարծիքներն ու վարդապետական ուսումները այդ ընդհանուր կանոնէն դուրս մնալ չէին կրնար: Ուզելով ալ չուզելով ալ, բոլոր եկեղեցիներու վերաբերող անձեր, հովիւներ, վարդապետներ, պաշտօնեաներ և հաստատարներ, ամէնքն ալ պատահականութենէն ազդեցութիւնը կրնային, և եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն ալ իրենց հետ մէկտեղ նոյն ազդեցութեան ենթարկուելու: Անդամ մը որ այդ սկզբունքը կ'ընդունուի, ալ դիւրին կ'ըլլայ եզրակացնել, թէ վարդապետական կէտերն ալ, որ ժամանակի ազդեցութեան ներքև նոր բարդութիւններով ծանրացան ու այլայլեցան, նոյնպէս ժամանակի ազդեցութեան ներքև կրնան ալ պատահական բարդութիւնները կորնչցնել ու թեթևնալ ու զտուելով մաքրուիլ: Հետեւապէս խնամատարն և խոհական ուշգրութիւն մըն է, ամէն կողմէն անցքերը չփակել, և բաց դուռներ թողուլ, ուսկից իրաց բնական ընթացքով պատահական յաւելուածները դուրս կելլան: Այս է ահա Հայոց Եկեղեցւոյ բռնած ընթացքը, և այս ընթացքը, մեր կարծիքով, պէտք է ողջունուի իբրև կրօնից փրկութեան գերազոյն միջոց:

Դաւանութեան ու վարդապետութեան մէջ տարբերութեան սկզբունքը՝ զոր հաստատեցինք, առաջինին անփոփոխութիւնը և երկրորդին փոփոխելիութիւնը՝ զոր բացատրեցինք, արտմաբանական եզրակացութեամբ մեզ կը յորդորեն բարձրաբարբառ հռչակելու բաց դուռի դրութիւնը, որ է ըսել, մէկ կողմէն ամփոփել և նուազել դաւանութեան տարրակայ եղող կէտերը, և միւս կողմէն ընդարձակել վարդապետութեան կէտերուն նկատմամբ եղած ազատութիւնը: Այդ դրութեան գօրութեամբ եկեղեցին կրնայ պահպանել իրեն պէտք եղած անհատան հաստատութիւնը, և չհարկադրուիր հակառակորդ կանգնիլ մասնաւորական զարդացման ձգտումներուն և անոր արդիւնքներուն: Կ'ազատի նաև գիտութեան թշնամի ըլլալու ամբաստանութենէն, և կը պարտաւորուին լսել անոնք, որ կը ջանան եկեղեցին իրեն յետադէմ գաղափարներու պաշտպան կերպարանել:

Առյզը խօսելով, իրօք ալ այս ամբաստանութիւններուն պատճառ տրուած է, մանաւանդ այն սխալ իմացուած նախանձախնդրութեան, որով ուզուած է ամէն վարդապետական խնդիր զատնութեան վերածել, ամէն կարծիք պարտաւորիչ որոշումներու ենթարկել, ամէն ուսումնասիրութիւն և հետազօտութիւն և վիճաբանութիւն վճռաւորապէս արգիլել: Բայց ասիկայ Հռոմէական եկեղեցւոյ բռնած ճանապարհն է, առաւելապէս Տրիտենդեան ժողովին ապին, որուն մէջ ամէն եկեղեցական խնդիրներ և վարդապետական կարծիքներ վճռաւորապէս որոշուեցան, հաստատուեցան և հրամայուեցան

նզովքի կապերով: Տրիտենդեան ժողովին սկսածը ամբողջացուցին պապերը իրենց հրատարակած դաւանական ցուցակներով (syllabus), և Վատիկանի ժողովին անբացատրելի վճիռներով: Այնպէս որ այլ եւս Հռոմէական եկեղեցւոյ վարդապետներն ալ, հաստատարներն ալ պէտք է խորհրդածելու կարողութենէն իսկ հրաժարին, և հետեւին այն ժամանակներուն՝ զոր ունեցան վերատեսնուող դարու եպիսկոպոսներն ու աստուածաբանները:

Այս ըսելով մենք չենք ուզեր այդ եպիսկոպոսներն ու աստուածաբանները իրենց ունեցած կարծիքներուն համար մեղադրել. անոնք իրենց երկրին և ժամանակին սիրոյ կարծիքներուն ու անհրաժեշտութիւններուն արձագանգն եղան: Իրենց յանցանքը եղաւ միայն, իրենց կարծիքներուն և գաղափարներուն դաւանական ձեւեր տալ, և իրենց եռանդէն եկողներուն դէմ մտածելու և խորհրդածելու ու ուսումնասիրելու դուռները փակել: Անտեղի և յանդուգն չէր ըլլար կարծել, որ եթէ վերատեսնուող դարու մարդիկը գտնային և մեր ժամանակի մէջ ապրէին, չատ տարբեր պիտի մտածէին, քան ինչ որ այն առեն մտածեցին: Սակայն ձգենք այդ կէտը, և Հայ Եկեղեցւոյ վրայ դառնանք:

Այն տարբերութիւններ որ Հայ վարդապետներու գիրքերուն և հրատարակուած քրիստոնէական վարդապետութիւններուն մէջ աչքի կը զարնեն, ճիշդ ճիշդ պարագաներու ազդեցութենէն և ժամանակներու փոփոխութենէն առաջ եկող բաներ են: Հայ Եկեղեցին ալ, որչափ նախնական աւանդութեանց չարած ըլլար, չէր կրնար բոլորովին զերծ մնալ ժամանակներու պատահական ազդեցութենէն: Մինչև իսկ դժուարութիւն չենք զգար խոստովանելու՝ թէ Հայոց Եկեղեցին ուրիշ եկեղեցիներէն չատ աւելի պատճառ ունէր ժամանակներու ազդեցութենէն այլայլութիւններ կրելու: Որովհետև նա, չատ դարերէ իվեր, մէկ կողմէն՝ իր մեկուսացած դիրքին մէջ զուրկ էր այն նպաստաւոր միջոցներէն՝ զորս յառաջադիմութիւնը մարդկային ընկերութեան կ'ընծայէր. և միւս կողմէն՝ Արեւելքին մէջ տեղի ունեցած հարուածներուն և տրտմներուն խաղալիք դարձած, ներհակընդդէմ ազդեցութեանց ձեռք մնացած, և հակառակ ակնկալութիւններով օրօրուած, չաղելով ալ կը կրէր այդ ազդեցութեանց ներգործութիւնները: Իրօք ալ երբեմն յունական ազդեցութեան ետեւէն գնաց, երբեմն ալ լատինական ազդեցութեան հետեւեցաւ, երբեմն բռնութեամբ և զօրութեամբ ստիպուեցաւ, երբեմն ալ ակնկալութեամբ և յառաջդիմութեամբ հրապուրուեցաւ. և այս պատճառներով պարտաւորուեցաւ ընդգրկել կարծիք-

ներ, ընդունել սեռաբժիշկներ, գործադրել կերպեր, և օրվեգրել սովորութիւններ, որոնք իրեն օտար էին: Շատ մը մանրամասնութիւններ, ոչ միայն օտար այլ և օտարախորհ, գրեթէ անզգալի կերպով սպրդեցան Հայ եկեղեցւոյ ծիսական սովորութեանց և վարդապետական սեռաբժանց մէջ: Համարձակ կը յայտարարենք և, թէ վարդապետներ և եպիսկոպոսներ, և մինչև իսկ կաթողիկոսներ ալ գանուեցան, որ Հայ եկեղեցւոյ նախնական սեռաբժանց և սկզբանց հակառակ խօսեցան կամ գրեցին: Բայց դարձեալ սեռաբժիշկները իրենց անձնականէն անդին չէին կրնար անցնիլ, և իրենց անհամաձայնութիւնը չէր կրնար խախտել կամ փոփոխել Հայ եկեղեցւոյ հիմնական դաւանութիւնը, որ փոփոխելի կէտ մը չէ:

Հետեւաբար ինչինչ կարծիքներ, որ պահ մը ոմանց կողմէ ընդունելի դառնուեցան. կրնային ուրիշ առնն և ուրիշներու կողմէ հերքուիլ, առանց եկեղեցւոյ իսկութեան և դաւանութեան դպչելու, քանի որ պարզապէս վարդապետութեան կէտերէն անդին չէին անցնիր. որոնք ոչ էական են, և ոչ անփոփոխելի: Շատ բնական է որ անցած ժամանակներու ազդեցութեամբ ալ դէպ հոն փոխուած են: Այդ սեռակ փոփոխութիւններ չեն արգելուր, որ եկեղեցւոյ էական իսկութիւնը միշտ միեւնոյն, և հիմնական գոյութիւնը միշտ անսասան մնայ և այնպէս ալ ճանչցուի:

Այս է Հայ եկեղեցւոյ նախընտրած կացութիւնը: Եթէ մօտէն հետազօտել ուզենք, պիտի տեսնենք որ ուրիչ եկեղեցիներ ալ իրենց կարգէս հետու չեն այդ ընթացքէն, ինչ ալ ըլլան իրենց պաշտօնական յայտարարութիւնները. որովհետև անոնք ալ բաւական փոփոխութիւններ ունեցած են իրենց ընթացքին մէջ: Միայն կ'ըլլայ կարծել որ Հռոմէական եկեղեցին ալ այսօր միեւնոյնն ըլլայ, ինչ որ էր պաշտօնաթաղթութեանց (invesfitures) և հետաքննութեանց (inquisitions) դարերուն մէջ: Իրաւ է որ ինքն հակառակը կ'ուզէ պնդել, սակայն ներկայիս կրած է ժամանակին ազդեցութիւնը և չափաւորած է իր գործունէութիւնը, որով իր խօսքը իր գործին հետ հակասութեան մէջ կը գտնուի: Բայց յայտնի իրողութիւն մը՝ յայտարարութեամբ ուրանալու չամաւութիւնը, իրականութիւնը չջնջեր, այլ միայն խղճի դէմ գործազութիւն մը կ'ըլլայ, և հետեւաբար նոյն իսկ պաշտպանուած դաւին ալ վնասակար կը գտնայ:

Ասոնք են մեր բացատրութիւնները՝ Հայոց եկեղեցւոյն և իր վարդապետական բացատրութեանց դէմ յարուցուած մեղադրանքներուն մասին: Մեր չատագովութիւնը լուսաւոր կերպով կը հաս-

տատէ իր քրիստոնէավայել ազատամտութիւնը: Ասիկայ ալ այնպիսի սկզբունք մըն է, որ ցանկալի էր, որպէսզի ընդունուէր և գործադրուէր Քրիստոսի եկեղեցին ճշմարտապէս սիրողներուն կողմէն, Հայ եկեղեցւոյն մեկուսացած դիրքը՝ որուն մէջ դարերէ իվեր կը գտնուի, և իր խնդարհ ու համեստ կացութիւնը՝ որ պատճառականութեանց հետեւանք է, չեն կրնար երբէք անոր զէմ իր անկման փաստ գործածուիլ:

Ճշմարտութիւնը երբէք թիւի փաստով չհաստատուիր, և աւետարանն ալ կը վկայէ թէ 80s փոքրիկ է, որուն Հայրն երկնաւոր ճշմարտութեան ժառանգութիւնը խոստացաւ և իր արքայութիւնը տալ հաճեցաւ:

ՎԱՐԶՈՒԹԻՒՆԸ

ԻԷ.

ՆԱԽԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ

Հայոց Եկեղեցւոյ ընդունած ու պաշտպանած սկզբունքներուն համաձայն, եկեղեցական գերագոյն իշխանութիւնը կը պատկանի սրեզերական ժողովներուն, ուր հաւաքուած ըլլան մանաւանդ եկեղեցիներու նուիրապետական մարմինները: Այդ իշխանութիւնը բացարձակ է պատանական խնդիրներուն համար, իսկ բարեկարգական խնդիրներ երկրորդական կարգի մէջ կը գտնուին: Հայ Եկեղեցին կ'ընդունի թէ ճշմարիտ սրեզերական ժողովներուն դատաստանական վճիռները խստիւ պարտաւորիչ են մանաւանդ եկեղեցիներու համար, մինչ բարեկարգական կանոնները, որոնք զանազան եկեղեցիներու հաղորդակցութեանց, կամ եթէ ներեալ է այսպէս ըսել, միջեկեղեցական յարաբերութեանց իրր հիմ կը ծառայեն, ընդունակ են իրենց գործադրութեան մէջ տարբերութիւններ կրել, տեղական և պատահական հանգամանաց համեմատ: Հայ Եկեղեցին կ'ընդունի նաև, որ մանաւանդ եկեղեցիներ կրնան տարբերիլ՝ վարչական խնդիրներու մասին և դատաստանական կէտերը բացատրելու կերպին մէջ: Գործնականին գալով կը ճանչնայ թէ սրեզերական ժողովներու բարձր հեղինակութիւնը գործադրուեցաւ միայն առաջին երեք մեծ ժողովներու մէջ, և թէ անկէ ետքը առիթ չեղաւ նմանօրինակ հեղինակութիւն մը գործածելու, զանազան եկեղեցիներու միջև սկսած հակառակութեանց և բաժանմանց պատճառով: Չկարծեր որ այսուհետև ալ կարենայ այդ հեղինակութիւնը գործադրել, քանի որ հաւանական չեն անոնք հակառակութեանց վերջանալը:

Վատիկանի ժողովը հաւաքելու առթիւ՝ Հռոմի եկեղեցին ընդհանուր հրաւէրի ձեւակերպութիւնը ուղղակի կատարել, անոչ նուիրյիները փրկելու դիտմամբ. որովհետև հրաւէրը օրինաւոր և

կանոնական ըլլալու համար, պէտք էր որ ուրիշ եկեղեցիներու հետ բանակցէր, վիճարանելի գլուխներու մասին համաձայնէր, և հաստատութեան գալու համար գեաներ պատրաստած ըլլար: Ինչդն ընել ուզելով, իր հրատարակած հրաւիրագիրը ուրիշ բան չէր, բայց եթէ ուրիշ եկեղեցիները բռնադատել իր պահանջմանց առջև գլուխ ծռելու և իր պայմաններուն առջև խոնարհելու: Հարկաւ այդ բռնուած ոճը՝ անկեղծ և խղճամիտ հաշտութիւն և համերաշխութիւն պատրաստելու նպատակ չունէր, և ոչ ալ այդ նպատակին կրնար ծառայել:

Պատմական յօդուածներու մէջ՝ վիճակներու կազմութեան և իրաւասութիւններու ծագման վրայ բաւական լրացնելու համար, պէտք է դիտել տանք, որ զանազան գաւառներու եկեղեցիներ իրարու մօտենալով ազգային կամ պատրիարքական աթոռներ կազմեցին, և թէ այդ միութեացումները արդիւնք եղան պարզապէս եկեղեցիներու քաղաքական կազմակերպութեան: Ծանօթ ոճական աշխարհին մէջ կազմուած երեք պատրիարքութիւնները, կը համապատասխանէին ճշդիւ Հռոմէական կայսրութեան մէջ սիրող մեծ բաժանումներուն: Հռոմ, կայսրութեան մայրաքաղաքը, վարչական տեսակէտէն կեդրոն էր բոլոր Արեւմուտքի նահանգներուն: Պաղեստինոյ և Սելեւկեանց թագաւորութիւնները, որ քրիստոնէութեան սկզբնաւորութենէն քիչ առաջ Հռոմի կայսերութեան միացած էին, իրենց նախնական կազմակերպութիւնը պահած, և մեծ բոլորխութեանց վերածուած էին, իրենց կեդրոն ունենալով Ալեքսանդրիա և Անտիոք՝ գաղաթեալ թագաւորութեանց մայրաքաղաքները: Այս երեք մասերու բաշխումն էր որ ծագում տուաւ երեք պատրիարքութիւններ հաստատելու յիշեալ երեք քաղաքներու մէջ, որք են Հռոմ, Ալեքսանդրիա և Անտիոք, մին միւսէն բաժնուած, ինքնուրոյն և անկախ:

Երեք մեծ բաժանումներէն զատ, երեք ալ փոքր բոլորխութիւններ կային, նոյնպէս գաղաթեալ թագաւորութեանց սահմաններով կազմուած, որք են Պոնտոս, Ասիա և Թրակիա, որոնց կեդրոններն էին Կեսարիա, Եփեսոս և Հերակլիա: Այդ բաժանմունքներուն հետեւողութեամբ ալ՝ երեք եքսարքական աթոռներ կազմուեցան յիշեալ երեք քաղաքներուն մէջ, որք իրաւասութիւն ունէին նոյն փոքր բոլորխութեանց սահմաններուն մէջ գտնուող մետրապոլսութեանց վրայ: Բայց այս երեք աթոռները, իրենց անկախ և ինքնուրոյն դիրքը կորսնցուցին երբոր Բիւզանդիա՝ Կոստանդնուպոլիս եղաւ, և կայսերութեան կեդրոնը հոն փոխադրուե-

գաւ, և այս պատճառով նոր պատրիարքութիւն մը առնզծուեցաւ այն տեղ, երկք եքսարքութեանց մետրապոլսութիւնները միացնելով և եքսարքական իրաւասութիւնները ջնջելով։

Չորրորդ պատրիարքութիւն մըն ալ հաստատուած էր արդէն Երուսաղէմի մէջ, բայց ասիկայ պարզապէս Սուրբ Քաղաքին պատուոյն համար եղած էր Նիկիոյ ժողովին որոշմամբ, որ այս նպատակով Անտիոքի պատրիարքութեան առանուչորս մետրապոլսութիւններէն երկուքը, Առաջին Պաղեստինը և Երկրորդ Պաղեստինը, զատած ու Երուսաղէմի պատրիարքութեան առնման կազմած էր։

Ընդհանրապէս կը կարծուի թէ Արեւելեան չորս պատրիարքութիւններ հաստատուելէս ետքն ասկան եկեղեցւոյ մասեր ըլլան, սակայն ուղիղ տեսութիւն մը չէ։ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութիւնն է միայն որ Յոյներուն ազգային եկեղեցին կը կազմէ։ Անտիոքի պատրիարքութիւնը Ասորւոց ազգային եկեղեցին է, ինչպէս Ալեքսանդրիոյ աթոռն ալ Եգիպտացւոց ազգային եկեղեցին է։ Նոյն կերպով Երուսաղէմի պատրիարքութիւնն ալ Պաղեստինացւոց յատուկ ազգային եկեղեցի պէտք է ըսել։ Մակեդոնական սիրասպասութիւնը մեծ ազդեցութիւն ունեցած էր իրեն նուաճած երկիրներուն կերպարանը այլայլելու, և Ասորիք ու Եգիպտացիք չկրնային կան կերպարան մը զգեցած էին. բայց եղածը միայն արտաքին, լեզուի և զարգացման և սովորութեանց փոփոխութիւն էր, բնիկ տարրը իր ինքնութիւնը չէր փոխած, և ազգային զգացումները միշտ կատարեալ ու կենդանի կը մնային թէ Ասորւոց և թէ Եգիպտացւոց մէջ։

Այս քաղաքական պարագաները, որոնք Բուսնահռոմէական աշխարհին մէջ պատրիարքական աթոռներու կազմակերպութեան առաջնորդեցին, միւս կողմէն պատճառ եղան ինքնուրոյն և անկախ աթոռներ կամ պատրիարքութիւններ առնզծելու կայսրութեան տարածներէն դուրս եղող տարածքներուն մէջ, որոնք առաքելական քարոզութիւն ստացած էին, և ուր քրիստոնեայ հասարակութիւններ կազմուած էին։ Այսպէս եղան Հայաստան, Պարսկաստան և Եթովպիա։

Պարսկաստանի եկեղեցին, որ Ս. Շմաւոն կամ Ս. Սիմոն առաքեալին քարոզութեամբ սկսաւ, իրեն յատուկ աթոռը ունեցաւ, որ Պարսից կամ Տիզբոնի կամ Սելեւկիոյ անուններով յիշուած է։ Այդ աթոռին յաջորդութիւնը պահուած է այժմ Քաղդէացւոց կաթոլիկոսներուն մէջ, որ Բաբելոնի պատրիարք ալ կոչուած են։ Իսկ Եթովպացւոց աթոռը, որուն սկզբնաւորութիւնը Ս. Մատթէոս աւետարանիչին կը վերագրուի, այժմ ընդհատուած կը գտնուի, և

Ալեքսանդրիոյ պատրիարքութեան ենթարկուած է։ Հայոց աթոռին վրայ նոր ըսելիք չմնար, պատմական յօդուածներուն մէջ բաւական բացատրութիւն տուինք։ Միայն աւելցնենք, որ աթոռներու իրաւասութեան մասին հնազանդ տեղապրական կանոնը պահուած տեսնենք Հայոց աթոռին իրաւասութիւնը կը տարբերակուէր Մեծ Հայքի նահանգներով, որոնք այն տեսնէ Հայոց թագաւորութեան ալ տարածքները կը կազմէին։ Իսկ այն նահանգները որ Փոքր Հայք անունով ճանչցուած են, այն տեսնէ Պոնտոսի բդեշխութեան մաս կը կազմէին և այս պատճառով կեսարիոյ եքսարքութեան ենթարկուած էին, և յետոյ անցան Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան։ Իսկ միւս կողմէն Վիրք և Ալուանք, որ քրիստոնէութիւն ընդունած տեսնենք Հայոց թագաւորութեան ներքև կը գտնուէին, Հայոց պատրիարքական աթոռին ալ ենթարկուած մնացին, իրենց համար յատուկ ազգային եքսարքական կամ փոքր կաթոլիկոսական աթոռ մը ունենալով, Հայոց պատրիարքին կամ մեծ կաթոլիկոսին գերիշխանութեան ներքև։

Տեղապրական իրաւասութեան սկզբունքը, խստիւ պահուած էր բոլոր եկեղեցիներու նուիրապետութեանց կողմէն, քրիստոնէութեան առաջին դարերուն մէջ։ Այդ սկզբունքով իւրաքանչիւր վիճակի մէջ մէկէ աւելի եպիսկոպոս չէր կրնար գտնուիլ, և ամէն հաւատացեալ քրիստոնեայ, ինչ ազգէ կամ ծէսէ ալ ըլլար, պէտք էր հնազանդէր տեղական եպիսկոպոսին, և անկէ ընդունէր բոլոր իր հոգեւորական պէտքերը։ Բայց այդ հնաւանդ կանոնը խախտեցաւ, երբոր մասնաւոր եկեղեցիներ իրարմէ բաժնուեցան, հաւատոյ և սիրոյ միութիւնը վերջացուցին, և սկսան ղլանալ այն ամէն դարձուածքները որ հայոցդակցութիւն ի հոգեւորս անունի ներքև կը պարունակուին։ Այս պատճառով իւրաքանչիւր եկեղեցի պարտաւորեցաւ հոգ տանիլ, իր տարածներէն դուրս գտնուող իր հաւատացեալներուն համար եկեղեցական պաշտօնեաներ, քահանաներ և եպիսկոպոսներ յատկացնել՝ անոնց գտնուած տեղերը, և այսպէս միեւնոյն վիճակի մէջ ոչ միայն անջատ քահանայութիւններ, այլ և տարբեր եպիսկոպոսական աթոռներ սկսան գտնուիլ՝ իւրաքանչիւր խումբի հաւատքին ու ծէսին տարբերութեան համեմատ։ Այդ սովորութիւնը աւելի մեծ ընդարձակութիւն ստացաւ Խալկեդոնի ժողովէն ետքը։ Երբոր Լատին կաթոլիկներ սկսան Արեւելքի մէջ տիրներու տակեն, երբոր Լատին կաթոլիկներ սկսան Արեւելքի մէջ ափունքի, և իրենց հնաւանդ քաղաքներուն մէջ Յոյն կամ Ասորի եպիսկոպոսներու քով, մէկմէկ ալ Լատին եպիսկոպոսներ հաստատուեցին։ Այնուհետև հնաւանդ կանոնը, որ տեղապրական իրաւասու-

թեան սկզբունքը իրեւ նուիրական կը յարգէր, բոլորովին իսկ մոռացութեան տուեցաւ, և ամէն մանաւանդ եկեղեցի, որ վարպետութեամբ կամ ձէռով կը տարբերէր, սկսաւ իրեն համար զատ եպիսկոպոսարան և զատ պաշտօնէութիւն հաստատել. և ասկէ առաջ եկաւ մեր օրերը տեսնուած տարօրինակ երեւոյթը, որ միեւնոյն թեմի մէջ մինչև հօրը կամ ուրբ եպիսկոպոսներ կը գտնուին, որ միեւնոյն աթոռը կը գրաւեն և միեւնոյն աթոռի անունը կը կրեն։

Քաղաքական ազդեցութենէ զատ ուրիշ պարագայ մըն ալ, որ առիթ տուած է եկեղեցական իրաւասութեանց կազմուելուն կամ նոր ձեւեր ստանալուն, հոգեւորական աշխարհականութիւնն է։ Այն երկիրները, որոնք առաքելական դարուն մէջ քրիստոնէութեան դարձած չէին, և յետագայ դարերու մէջ զայն ընդունեցան՝ արդէն գոյութիւն ունեցող եկեղեցւոյ մը ձեւերով, սոյն այս եկեղեցւոյն իրաւասութեան ներքև մնան, իրեւ հոգեւորական նուաճեալ երկիր, Այս սկզբունքով Կոստանդնուպոլսոյ եկեղեցին իր իրաւասութեան ներքև առաւ Պալքանեան երկիրները և Ասիասաստանը։ Նոյն սկզբունքով Հռոմի եկեղեցին իր իրաւասութիւնը տարածեց Գերմանիոյ, Բրիտանիոյ և Սկանտինաւիոյ վրայ, և ապա նաեւ Ամերիկայի և Մայրագոյն Արեւելքի վրայ։ Ասկէ յառաջ եկան Հռոմի պատրիարքութեան կամ Լատին եկեղեցւոյ ընդարձակ ծաւալումը և իր իրաւասութեան տարածումը աշխարհի մէջ, որ զոյգ քալեց իր պատրիարքութեան ներքև եղող Արեւմտեան ազգերուն կենցաղական զարգացման և քաղաքական ազդեցութեան յառաջանալուն և ընդարձակուելուն հետ։ Բայց միւս կողմէն իշխանութեան և յաջողութեան ընդարձակութիւը, քմահաճոյքներու ու զեղծումներու ալ չափազանց պատճառ եղաւ, որուն հետեւանքով ծագեցաւ միջին դարու բարեկարգական չարժումը, որ է նորագանդ բողոքականութիւնը, որ Լատին եկեղեցւոյ մի լաւ բաժինը անկէ անջատեց և Հռոմի աթոռին իրաւասութենէն դուրս հանեց։ Նոյն պատճառով նոր բաժանումներ ալ խիթալի են տակաւին։ Նորանոր ձնչումներ, որք վերջին տասն սկսան գործածուիլ Սրբիական կուսակցութեանց վրայ, ամենայն հաւանականութեամբ Հռոմի եկեղեցիէն նչանակելի անջատումներ պիտի արտադրեն։

Անցեալին տուած փորձառութեան հակառակ, պապութիւնը հա չկենար մասնաւորական չրջանակի և քաղաքական և կառավարական տոգորէդի մէջ ալ իր միջամտութիւնները չարունակել, և զայն գործածել իրմէ կախում ունեցող հասարակութեանց վրայ։ Առանց արդիւնքին խոհական կշռադատութեան՝ կը ջանայ չարու-

նակ սեղմումներ գնել իրեն ենթարկեալ հոգեւոր իշխանութեանց վրայ, և հետզհետէ կը ջնջէ, Գաղղիական, Հնդկաստանեան, Ամերիկեան, Մոզարաբական և Արեւելեան եկեղեցիներու հնուց ի վեր իրաւունքներէն և առանձնաշնորհութիւններէն պահուած մնացորդները, այնպէս որ թեմակալները իրենց կանոնական իրաւունքներէն մերկացնելով՝ պարզ փոխանորդներու վիճակին կ'ենթարկէ։

Ո՛րչափ հեռի են իրարմէ, այս ընթացքը և Ցոյն որթոդոքս եկեղեցւոյ սկզբունքը, որ կ'ընդունի և կը սորվեցնէ, թէ սուրբ ազգ կամ ժողովուրդ՝ որ քաղաքական անկախութիւն կը վայելէ, նոյնին իսկ կը վայելէ ինքնուրոյն եկեղեցւոյ յատուկ իրաւունքները և արտօնութիւնները, որք են, ազատօրէն վարել իր ներքին կառավարութիւնը ու մատակարարութիւնը, և ձայն ունենալ զատանական խնդիրներու մասին որոշմանց մէջ։

Հին ժամանակներու մէջ իւրաքանչիւր ինքնուրոյն եկեղեցի կը կառավարուէր պատրիարքի կամ եպարքի մը գերագոյն իշխանութեամբ։ Առաջին անգամ Թեսալիա, Պետրոս Մեծ կայսեր օրով, գերագոյն պետի իշխանութիւնը փոխանակեց մնացուն սինոդի մը իշխանութեամբ, կերպով մը ամերոյ պարագաներէն ձեւը նչանակելով։ Այդ օրինակին հետեւեցան ուրիշ որթոդոքս կամ յունադաւան պետութիւններն ալ որք հետզհետէ հաստատուեցան, և այսօր Յունաստան, Ռումանիա, Սերպիա, Զրնակորա և Պուլկարիա, ամէնքն ալ մնացուն սինոդով կը կառավարուին։

Այս մասին նոր բանիւք չունինք Հայոց եկեղեցւոյն վրայ, բայց հիմ որ հակառակ իր հաստատակամներուն աշխարհի ամէն կողմերը ցրուած ու սփռուած ըլլալուն, և հակառակ երկու կաթոլիկական և երկու պատրիարքական մեծ աթոռներ ալ հաստատուած ըլլալուն, ամէնքն ալ մէկ կեդրոնի ենթարկուած կը մնան, և էջմիածին նստող Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին իրաւասութիւնը կը տարածուի բոլանդակ Հայաստանեայց Ուղղափառ եկեղեցւոյ վրայ։

ԻԸ.

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՆՈՒԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Նուիրապետական դասակարգութիւնը ընդհանրապէս չորս տասիճաններ կը պարունակէ, 1. Մեծ կամ մայրագոյն պատրիարք, կամ կաթողիկոս. 2. Փոքր պատրիարք, կամ մանաւանդ կաթողի-

կոս, կամ Եփեսոսի, կամ պրիմաս. 3. Մետրապոլիտ, կամ արքեպիսկոպոս. 4. Եպիսկոպոս: Իսկ քորեպիսկոպոսներ այս դասակարգութենէ դուրս կը մնան, որովհետև պարզապէս թեմակալի փոխանորդներ են և յատուկ աստիճանաւորներ չեն:

Արդէն ըսինք թէ մեծ պատրիարքներ կամ կաթողիկոսներ՝ մասնաւոր ազգային անկախ եկեղեցիներու գլուխներ են: Երբոր նոյն եկեղեցւոյ մէջ ամրողջացուցիչ մասեր կը գտնուին, որոնք որևէ առիթով կամ պատճառով ինքնուրոյն կացութիւն մը ունենալու արտօնութիւնը կը վայելեն, անոնք առաջիններուն նման, բայց անոնցմէ փոքր ու անոնց ենթարկեալ պետը կ'ունենան իրենց գլուխը, ինչպէս երկրորդ աստիճանին մէջ յիշեցինք: Այսպիսիներուն գիրքն ու դերը, հնար է նմանցնել հարկատու իշխանապետի մը դիրքին՝ դերիշխան վեհապետին հանդէպ: Այս աստիճանին վրայ եղողներուն մէջ, կոչումէ զատ իրաւասութեանց կամ առանձնաշնորհութեանց ալ տարբերութիւններ կը նշմարուին, սակայն էական կերպով աստիճանի տարբերութիւն չեն պատճառեր: Միևնոյն նահանգի մէջ գտնուող եպիսկոպոսներ իրենց գլուխը կ'ունենան մետրապոլիտներ, որ է մայրաքաղաքին առաջ եպիսկոպոսը, որ իրաւունք ունի նահանգին եպիսկոպոսները գումարել, և ձեռք առնել այն գործերը, որոնք նահանգին բոլոր թեմերուն հաւասարապէս կը պատկանին: Եպիսկոպոսներ, մետրապոլիտութեան մը ներքև եղած աստիճին ալ, լիովին կը վայելեն ամէն իրաւունքները և իրաւասութիւնները զորս թեմակալութիւնը կանոնապէս իրենց վրայ կը ճանչնայ: Այս ընդհանուր տեսութիւններ պատչաճեցնենք Հայոց Եկեղեցւոյ նուիրապետութեան:

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ծայրագոյն պատրիարքը կամ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, ինչպէս ըսինք, կը նստի Էջմիածնի Մայր աթոռը, որ է հին Վաղարշապատը, Երևան քաղաքին մօտ, Կովկասի ռուսական փոխարքայութեան մէջ: Հոն եղաւ Հայոց կաթողիկոսութեան նախնական աթոռը, և հոն դարձաւ երկարատև տեղափոխութիւններէ ետքը, ինչպէս պատմական յօդուածներուն կարգին տեսանք: Այս պահուս գաւառական աթոռը նոր ունեցաւ իր պահակը:

Իբր երկրորդական աթոռ՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան ենթարկեալ էին երբեմն Վրաց և Աղուանից մասնաւոր կաթողիկոսութիւնները: Աստնցմէ առաջինը բաժնուեցաւ ներքնագրող դարուն մէջ, ինչպէս պատմեցինք. իսկ երկրորդը չնչաղեցաւ իննևտասաներորդ դարուն սկիզբը, Աղուան տոհմին կամ ազգութեան՝ Հայոց հետ

ձուլուելով դադարելուն պատճառով: Բայց ժամանակին պատահարները ուրիշ երկրորդական աթոռներ առեղծեցին Հայ Եկեղեցւոյ մէջ: Հայրապետանոցին Աղթամարէ Աչէ և Սիսէ էջմիածին փոխադրուելուն պատճառով, հին տեղերը կաթողիկոսներ հաստատուեցան, որոնք ժամանակ անցնելէ ետքը Մայր աթոռէն ճանչցուեցան և հնազանդութիւն գոյացուցին, աստիճանին առանձնաշնորհութիւնները պահելով, բայց Մայր աթոռոյ գերիշխանութիւնը ճանչնալով՝ և Հայ Եկեղեցւոյ միութիւնը յարգելով: Աղթամարի իրաւասութիւնը կը տարածուի Կարսի և Շիրակի գաւառներուն վրայ Վանայ կուսակալութեան մէջ, և Խլաթի գաւառին վրայ Բաղէշի կուսակալութեան մէջ: Աթոռը պարապ է 1895'է իվեր, և վարդապետ մը կը վարէ կաթողիկոսական տեղապահութիւնը: Իսկ Սուրբ աթոռին իրաւասութիւնը կը տարածուի Սահմանի կուսակալութեան բոլոր պակին, և Բերիոյ, Սերաստիոյ, Անկիւրիոյ և Տարբերդի կուսակալութեանց որոշ մասերուն վրայ: Աթոռը ունի տարի պատարագ մնալէ ետքը, իր կաթողիկոսն ունեցաւ 1902'ին: Իսկ Երուսաղէմի պատրիարքական աթոռը ծագում առած է ուրիշ տեղեայ հանդէպ բոլոր քրիստոնէութեան՝ և յատկապէս Հայ ազգին տածած բարեպաշտութենէն: Անոր իրաւասութիւնը կը տարածուի, Երուսաղէմի և Լիբանանի նահանգներուն և Դամասկոսի և Վերիտոսի կուսակալութեանց վրայ: Եգիպտոս և Կիպրոս, որ առաջ մը իր իրաւասութեան ներքև էին, այժմ կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան անցած են: Այս աթոռը տակաւին պարապ կը մնայ և տեղապահութեամբ կը կառավարուի:

Պատմութիւնը քաղած առիթներս առանձին յօդուածով բացատրեցինք Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան ծագումը, որուն հոգևորական իրաւասութեան մէջ կը մտնեն Թուրքիոյ բոլոր գաւառները, վերոյիշեալ Աղթամարայ և Սսոյ և Երուսաղէմի աթոռանոցները՝ վերաբերեալ հոգևորական իրաւասութեան ենթարկեալներուն: Բայց եթէ իր հոգևորական իրաւասութիւնը առնմանափակուած է, իր ազգային վարչական իշխանութիւնը կը տարածուի բոլոր Օսմանեան կայսրութեան մէջ գտնուող Հայերու վրայ: Պալքանեան թերակղզիի մէջ նոր հաստատուած պետութեանց, այսինքն Յունաստանի, Ռումանիոյ, Սերպիոյ, Չերնակոտայի և Պուլկարիոյ առնմանները ալ, որոնք երբեմն Օսմանեան կայսրութեան ենթարկեալ էին, տակաւին հոգևորապէս Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին իրաւասութեան ներքև կը մնան:

Առանք են այն չորս աթոռանները, որոնք Հայ Եկեղեցւոյ երկրորդ աստիճանը կը կազմեն, թէպէտ աթոռակալներուն անուններ

տարբեր են: Ագթամար ու Սիս՝ կաթողիկոս կը կոչեն, իսկ Երուսաղէմ ու Կոստանդնուպոլիս՝ պարզապէս պատրիարք: Կաթողիկոսութեան աստիճանը իրաւունք կու տայ մեռոն օրհնելու եւ եպիսկոպոս ձեռնադրելու: Դիտելի է նաև որ այս աթոռներէն երկուքը Յունահռոմէական աշխարհին մէջ հաստատուած պատրիարքութեանց սահմաններուն կը պատկանին: Երուսաղէմ և Կոստանդնուպոլիս՝ համահաւասար պատրիարքութեան, իսկ Սիս կամ Կիլիկիա՝ Անտիոքի պատրիարքութեան: Ագթամարի կաթողիկոսութեան սահմանը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան բնիկ սահման եղող Մեծ Հայքին մէջն է, և մերուս անյարմար չէր ըլլար զայն ալ Պարսից պատրիարքութեան սահման պահպանել:

Նոր իրապետական երրորդ աստիճանին՝ մետրոպոլիտներուն անցած սահմանս, ճիշդ խօսելով, օրինաւորապէս որոշուած եւ կոչուած մետրոպոլիտներ չունինք: Թուրքիոյ մէջ մեծ առաջնորդարաններ արքեպիսկոպոսութեան պատուանուններ կը գործածեն, Սակայն կովկասի առաջնորդարաններ, որ չատ ընդարձակ վիճակներ են, և իրենց ներքեւ այնպիսի յաջորդութիւններ ունին՝ որ ամբողջ եպիսկոպոսարաններ են, ամենայն իրաւամբ կրնան մետրոպոլիտութեան աստիճանին վրայ դրուիլ, և նոր իրապետութեան երրորդ աստիճանը լրացնել:

Նոր իրապետութեան չորրորդ աստիճանը կը կազմեն եպիսկոպոսներ, որոնք մէկ մէկ վիճակ կամ թեմ կը հովուեն կամ կը կառավարեն: Վիճակներուն բաշխումը, կանոնաւորեալ և ծրագրեալ կերպով եղած չէ, այլ առիթներու և պարագաներու համեմատ կազմուած է: Թուրքիոյ մէջ Կոստանդնուպոլսոյ աթոռը պատրիարքական ունի 44 վիճակ, Սիս 13, Երուսաղէմ 4, և Ագթամար 2. բայց եթէ անջատուած թեմերն ալ հաշուենք, Կոստանդնուպոլիս կ'ըլլայ 52 և Սիս 15, և յոլովակ Թուրքիա կ'ըլլայ 73: Իսկ բովանդակ Ռուսիա 6 մեծ վիճակներու բաժնուած է, և Պարսկաստան 2, Հնդկաստանն ու Ջաւան ալ միասին: Բայց եթէ յաջորդութիւնները իրը եպիսկոպոսարան նկատենք և անջատ թեմերն ալ հաշուենք, այս կողմն ալ կ'ունենանք 28 վիճակ, ընդ ամէնն 101 Հայ վիճակներ: Գաղթականութեանց երկիրներէն Եւրոպա և Ամերիկա նոր վիճակներ եղած են Լչմիածնի աթոռին ներքեւ. իսկ Եգիպտոս, Ռումանիա և Պուլկարիա Կոստանդնուպոլսոյ վիճակներուն բաշխման մէջ կը գտնուին:

Իրրեւ վիճակներու մասին տեղեկութեանց լրումն ցուցնենք նաև, թէ Հայ վիճակներու թեմակալները, միշտ ձեռնադրեալ եպիսկոպոսներ չեն, հակառակ բոլոր եկեղեցիներու հաստատուն սովորութեան: Այլ ծայրագոյն վարդապետներ, երբեմն մանաւանդ վարդապետներ ալ, լիակատար իրաւասութեամբ թեմակալութեան պաշտօն կը վարեն, ընդհանրապէս գործածուած առաջնորդ անուանի ներքեւ:

ԻԹ.

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՇՏՕՆԵՐ

Հայ եկեղեցւոյ նոր իրապետութեան դասակարգերուն եւ աստիճաններէն իւրաքանչիւրին յատկացուած պաշտօնները, ընդհանրապէս կեդրոնացուցման ձեւով չեն. որովհետեւ իւրաքանչիւրը ազատ և սեփական իրաւունքներ կը վայելէ, իրեն բնական կամ կանոնական պաշտօնները կատարելու, առանց բարձրագոյն աստիճանի վերադասութեան կամ արգելքին ենթարկուելու: Իսկ վերադոյն աստիճանին հսկողութեան իրաւունքը կը գործադրուի, ամէն անգամ որ ենթարկեալը սկսած կ'ունենայ վարանմանց լուծում կամ դժուարութեանց հարթուելու. կամ երբոր արատքին ազդութեան պատճառաւ միջամտութիւնը անհրաժեշտ կը դառնայ. և վերջապէս երբ մեծաւոր գանուողը կը հրկադրուի զեղծում մը ուղղել և ընդհանուր չահ մը պաշտպանել: Հսկողելու իրաւունքը համարձակ է՝ ամէն աստիճանի դէմ բարձրագոյնին դիմելով:

Եպիսկոպոսը իր վիճակին թեմական կառավարութեան գլուխն է, կառարել իրաւասութեամբ ամէն գործերու և ամէն պաշտօնավարութեանց վրայ, որք նոյն թեմին չրջանակին մէջ կը պարփակուին: Երբոր թեմակալ առաջնորդը վարդապետ է առանց եպիսկոպոսական աստիճանի, կրնայ ձեռնադրութիւններ արտօնել, այլ ոչ ինքն ձեռնադրել: Թեմակալ վարիչներուն արտաք առաջնորդ անուները, ինչպէս յիշեցինք, հասարակ է եպիսկոպոսական աստիճան ունեցողներուն ու չունեցողներուն ալ: Ամէնուն ալ իրաւասութիւնը լիակատար է իր վիճակին եկեղեցիներուն վրայ, թէ արտօնութիւններ ատու, և թէ դատելու ու պատժելու մէջ: Ամուսնական դատերն ալ կը տեսնէ և կը վճռէ, պատասխանական խորհրդոյ հետ մէկտեղ. միայն ամուսնալուծման վճիռները իր իրաւասութենէն վեր են: Բացառիկ արտօնութիւններ կու տայ հասի չհասի և ուրիշ

արգելքներու առիթներուն, հիմնուելով պարագայից պահանջին վրայ, և առաջնորդուելով իր խիղճին ուղղութենէն:

Երուսաղէմի պատրիարքը պահապանն է սուրբ տեղեաց, կամ աւելի ճիշդ բացատրութեամբ, Հայոց պատկանող արքավայրերուն, և միանգամայն գլուխն ու մեծատունն է Ս. Յակոբեանց միաբանութեան, որ այդ արքավայրերուն պաշտպանութիւնը ու հոգեւորական պաշտամունքը կը կատարէ, Հայեր բազմաթիւ չեն Երուսաղէմի պատրիարքութեան սահմանին մէջ, և պզտիկ հաստատութիւններ կը կազմեն Երուսաղէմի, Յոպպէի, Դամասկոսի, և Վերիտոսի թեմերուն մէջ, թէպէտև թեմական կամ առաջնորդական կազմակերպութիւն չունին:

Կաթոլիկոսութեան պատրիարքը իրր ազգապետ կամ բոլոր Թուրքիոյ Հայ ազգութեան գլուխ, վարչական վերին հսկողութիւն ունի բոլոր Թուրքիոյ մէջ գտնուող վիճակներուն վրայ: Ասոնցմէ մէկ մասին վրայ ուղղակի հոգեւորական իրաւասութիւն ալ կը գործածէ վերև յիշուած վիճակներու թիւին համեմատ: Իսկ Կոստանդնուպոլիս՝ մայրաքաղաքի կաթոլիկութեան սահմաններով, ուղղակի պատրիարքին առաջնորդական վիճակը կը կազմէ:

Նոր իրապետական ամէն ատենագիր կամ ամէն դասակարգէ եղող պետեր կամ առաջնորդներ, իրենց պաշտօնը կը վարեն կրօնական կամ հոգեւորական, և քաղաքական կամ աշխարհական ժողովներու կամ խորհուրդներու ակնկալութեամբ: Այդ պետերը ժողովական որոշմանց գործադիր իշխանութիւնը կը վարեն, իրր իշխանութիւն և ոչ իրր պարզ պաշտօնեայ, և պահանջին համեմատ ընդհանուր կանոնները և որոշումները կը պատչաճեցնեն, և հարկաւոր ու կարեւոր պարագաներու մէջ կրնան ալ անձնական զգօնութեան իշխանութեամբ գործել:

Աւազակէյներ եկեղեցիներու մէջ հոգեւորական կարգապահութեան կը հակին, իսկ ինչ որ կաթոլիկներու մէջ ժողովրդապետական իրաւունք կամ իրաւասութիւն կը կոչուի, Հայ եկեղեցւոյ մէջ հասարակ է ամէն քահանայի:

Իւրաքանչիւր ընտանիք ունի իր յատուկ ծխատէր կամ առաջնէյց քահանայն, որուն բնաւորութիւնը այժմ աւելին կամ ծուխին թոզուած է, և այդ քահանայն է, որ նոյն աւելին թէ խոստովանողն է, և թէ կը կատարէ ամէն պաշտօնները, որոնք կաթոլիկներու մէջ ժողովրդապետութեան կը վերագրուին: Նշանի և պսակի հրամանները առաջնորդարանէն կը արուին, և ծխատէրն կը գործադրուին: Եկեղեցիներու մէջ կատարուելիք արարողութիւն-

ներ և հանդիսութիւններ կ'որոշուին համաձայնութեամբ ազգերէցի և թաղական խորհրդոյ, որ կը կազմուի թաղացիներու քուէով ընտրուած աշխարհականներէ: Նոյն թաղական խորհուրդն է՝ որ թաղին և եկեղեցիին և վարժարանին մասակարարութիւնն ալ կը կատարէ, թաղին վերաբերեալ ուրիշ հանրային գործերուն հետ: Քահանաներու համար խոստովանութիւն լսելու յատուկ արտօնութիւնը, և արձակումի համար վերապահեալ մեղքերու դրութիւնը՝ Հայ Եկեղեցւոյ մէջ տեղի չունին:

Հին սովորութեան համեմատ, թաղի մը ամբողջ հասարակութեան հոգեւոր պէտքերը՝ խոստովին կը հոգացուէին թաղին եկեղեցւոյն քահանաներէն՝ ընկերովի չանակցութեամբ: Ինչ հասոյթ որ կը գոյանար նուէրներէ և իրաւունքներէ՝ ընդհանուր մտուկի մը մէջ կը հաւաքուէր, և յետոյ ըստ պատչաճի կը բաժնուէր, աւագերէցին մէկ ու կէս, քահանաներուն մէկ, սարկաւագներուն կէս, և գպիրներուն քառորդ համեմատութեամբ: Բայց այդ սովորութիւնը չատոնց իվեր խափանուած է, գլխաւորապէս քաղաքներու մէջ, և այլեւս իւրաքանչիւր քահանայ իր ծխականին և իր վարած պաշտօններէն առացած նուէրներուն ու իրաւունքները իրեն կը սեփականէ, միայն ընդհանուր պնակի մը արդիւնքը կայ, զոր քահանայք մէջերնին կը բաժնեն հաւասարապէս:

Կաթոլիկոսներու յատուկ և սեփական պաշտօններն են եպիսկոպոսներու ձեռնադրութիւնը և միւռոնի օրհնութիւնը: Ձեռնադրութիւնը կը կատարուի ամէն անգամ որ առիթը կը ներկայանայ: իսկ օրհնութիւնը իւրաքանչիւր երեք կամ հինգ տարի: Միւռոնը մեծ քանակութեամբ կը պատրաստուի որպէս զի բոլոր վիճակներու պէտքին բաւական ըլլայ: Հայ Եկեղեցւոյ միւռոնին նիւթը՝ գլխաւորապէս զառած և եռացած ձէթ է, որուն կը խառնուին բաւական չափով բալասան, և քաւառատն տեսակ հոտաւէտ բոյսերէ և խառնկերէ՝ իւղեփեցւոյ արհեստով քամուած հիւթ մը: Սովորութիւն է նաև մէկ երկու լիտր հին միւռոն խառնել նոր պատրաստուած միւռոնին, որպէսզի սոյն կերպով միշտ հինը նորին կապուած մնայ: Ժողովրդական ատանգութիւն է, թէ այս խառնուրդի չարունակութեամբ այժմեան միւռոնը կը կոչուի Ցիսուսէ օրհնուած ձէթին հետ, զոր առաքեալներ Հայաստան բերած կ'ըսուին: Եթէ ատանգութիւնը պատմական ստուգութիւն չունի, գոնէ պեղեցիկ և խորհրդաւոր նշանակութիւն մը կը պարունակէ:

Եպիսկոպոս ձեռնադրելու և միւռոն օրհնելու իշխանութիւնը Աղթամարի և Սիսի կաթոլիկոսներն ալ կը վայելեն, բայց միայն

իրենց թեմերուն սահմանին մէջ, և ոչ երբեք անոնք դուրս գործածուելու համար, երբ սաղմի և կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքները այդ արտօնութիւնը չունին, և իրենց թեմերուն պէտքին համար կը ղիմեն Էջմիածնին՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին։ Միայն թէ եպիսկոպոս ձեռնադրուելիք ընծայացուները, պէտք է իրենց պատրիարքներուն կողմէն ներկայացուին։

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

Լ.

ԿՂԵՐՆ ՈՒ ԿՈՒՄԱԿՐՕՆՈՒԹԻՒՆ

Հայ եկեղեցւոյ եկեղեցականութիւնը երկու մեծ խումբերու կը բաժնուի, վանական կամ սակրօնը և աշխարհական ամուսնացեալը։ Այդ երկրորդ խումբը կը կազմուի այն անձերէ, որ իրօք աշխարհական են, ամուսնացած, ընտանիքի տէր և աշխարհի մէջ ապրող։ Օրէնք է որ ամուսնութիւնը ձեռնադրութենէն առաջ կատարուած ըլլայ։ Եթէ այրիանան, թէ սարկաւագ և թէ քահանայ, երկրորդ ամուսնութիւն չեն կրնար ընել, բայց եթէ սքեմէ և եկեղեցականութենէ հրաժարելով։ Երբոր այդպիսի բան մը ընեն, ընտանեկան գործ մը ըրած չեն ըլլար, և իրենց անձին պատիւն ալ վնաս չկրեր։ Նոյնպէս է կուսակրօններուն ամուսնութեան համար ալ։ Երկրորդ ամուսնութիւն կատարած՝ կամ այրիի հետ ամուսնացած աշխարհականներն ալ ձեռնադրութեան չեն ընդունուիր։ Սովորութիւն է տարւոյ մը միջոց անցնել ամուսնութենէ ետքը ու ձեռնադրութենէն առաջ։ Ամուսնացեալ ընծայացուներուն համար երեսունէ չիսուն տարեկան հասակ կը պահանջուի. բացառութիւնները չատ ցանցառ են։

Ամուսնացեալ կղերին պաշտօնները կը դառնան հաւատացեալոց հոգեւոր պէտքերուն և մխիթարութիւններուն չուրջը, որ է հոգ հոգւոց ըսուածը։ Ամուսնացեալ քահանայք խորհուրդներ կը մատուցանեն, օրական ժամերգութիւնները՝ կը կատարեն եկեղեցւոյ մէջ, հիւանդներուն կ'այցելեն, աղքատները կը յանձնարարեն, մեռնողները կը թաղեն, ամուսնութիւններու կը հակեն և կ'օրհնեն, և այլն։ Արեւելեան եկեղեցիներու մէջ՝ ժամերգութեանց պատշաճները առանձինն կարդալու և ամէնօրեայ պատարագ մատուցանելու հարկ չկայ, թէև պատարագ ըսուածն ալ գոյութիւն չունի։

Ամուսնացեալ քահանաներու առջև բաց եզոզ պաշտօններն

են աստգերբեցութիւն, առաջնորդական փոխանորդութիւն, կրօնական ժողովականութիւն, և ուրիշ ժողովներու և խորհուրդներու անդամակցութիւն՝ ուր որ եկեղեցականներ ալ ընտրելի են։ Առաջնորդութիւններու պարապութեան ատեն ալ տեղապահութեան կը կոչուին, բայց ոչ վարդապետական և ոչ եպիսկոպոսական աստիճաններու կը բարձրանան, բայց եթէ այրի մնալէետքը կուսակրօն կղերին դասակարգը անցնելով։ Ինչպէս ալ այդ սեղմեալ դրութիւնը մեր օրով օրէնքի կարգ անցածի չափ ընդհանրացած ըլլայ, սակայն ո՛չ հին օրէնք է և ո՛չ կանոնական պահանջ։ Մանաւանդ թէ երբ եպիսկոպոսութեան բնութիւնը լաւ ուսումնասիրուի, պիտի տեսնուի թէ անիկայ քահանայական պաշտօններու և հոգ հոգւոց կչռուած ծառայութեանց բովանդակութիւնն է, և սիրապէս ամուսնացեալ քահանայութեան յաւուրկ և սեռական պաշտօններուն լրումն է։ Հին ատեն եպիսկոպոսներ երիցագոյն քահանաներուն մէջէն կ'առնուէին, և այս կերպով հաճացայապես անունը կ'առնէին, որ է ըսել ամբողջ վիճակի մը քահանաներուն պետը, ինչպէս որ իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ քահանաներուն դլխաւորն ալ աւագերէց կը կոչուի։ Այսօր ալ բնաւ կանոնական արգելք մը չկայ, որ նորամուտ առաջնորդութիւնը, որչափ ալ տարածուած ըլլայ, հնաւանդ եկեղեցական կանոններուն տակը չառնայ և ամուսնացեալ կղերին առջև բաց ըլլան եկեղեցականութեան բարձրագոյն աստիճանները։ Այս պարագային ազգը մեծամեծ օգուտներ ալ կ'ունենար, որովհետև այս կերպով ամուսնացեալ կղերը կ'ազատէր աստիճանի վիճակ մը, որ ոչ մի կերպով չարդարանար, և որուն բուն պատճառները իրեն վրայ դրուած պատասխանական զրկումներն են։ Ներկայ դրութեան հետեւանքով, անոնք որ քիչ մը զարգացում ստացած են, ընդհանրապէս կը խուսափին ստանձնել կենցաղական ընթացք մը, ուր թէ՛ չատ դժուարութիւններ կան, և թէ՛ բարոյական իղձեր գոհունակութիւն չեն գտներ, նիւթական օգուտներն ալ նուազ են։ Հետեւապէս միայն համեստ և միջակ կարողութեան անձեր, որոնք բարձր ձգտումներ չունին, անոնք միայն քահանայական աստիճանին հետամուտ կ'ըլլան։ Ահա իսկական իրականութիւնը, որուն պատճառ ամուսնացեալ քահանայութիւնը Արեւելքի մէջ աստրնութեան մէջ կը մնայ, և ըսելու իսկ պէտք չկայ, թէ հաւատացեալներն են որ այդ կացութեան վերջանալը կը կրնան։ Որպէսզի այդ բանին դարման մը մատուցուի, մենք կը կարծենք, թէ բաւական է որ եպիսկոպոսական ընտրելիներուն մասին եկեղեցւոյ հնաւանդ և կանոնական ձեւը նորէն ձեռք առնուի։ Երբոր քահանայական դասակարգին

առջև յաւակնութիւնը տապարէզը ընդարձակուի, ազգայիններուն զարգացեալ դասակարգն ալ դժուարութիւն չգտնար այլեւս ամուսնացեալ քահանայութեան չափերուն մէջ մնալ, և տասով դասակարգին պատիւը ազգայնոց աչքին առջև կը բարձրանայ, և քահանաներն ալ արժանաւորագոյն կերպով կը լրացնեն իրենց կոչումին պարտաւորութիւնները, և կը համապատասխանեն պարտաւ պարզացման ատենին,

Կուսակրօն եկեղեցականութիւնը գլխաւորապէս վանքերու մէջ կը պատրաստուի։ Հայ եկեղեցւոյ վանականութիւնը բնաւ նմանութիւն չունի Արեւմտեան եկեղեցւոյ կրօնաւորական միաբանութիւններուն հետ։ Հայոց մէջ իւրաքանչիւր վանք ինքնուրոյն միաբանութիւն մը կը կազմէ։ Անոր անդամակիցները կամովին յանձնառու եղած են վանական կանոններուն հպատակիլ, և յատկապէս կրօնաւորական ուխտագրութիւն չունին, ձգնաւորներու և ազօթասոյ միայնակեացներու դարը վերջնականապէս պատրած է, այժմեան վանքերը ուրիշ նպատակ չունին, բայց եթէ եկեղեցւոյ ծառայութեան համար կուսակրօն կղեր պատրաստել։ Նոյն իսկ Սիւնեաց վանքը Գեղամայ ծովին մէջ, և Լիմ ու Կաւուց վանքերը Վանայ ծովին մէջ, որոնք անապատ անուններ կը կրեն, անոնք ալ պարզապէս ազօթասոց մենաստաններ ըլլալէ դադրած, և եկեղեցական դպրոցներու վերածուած են։ Կուսակրօն կղերին յաւուրկ կոչումն է քարոզիչ վարդապետութիւն և վարչական պաշտօնավարութիւն ընել։ Մորմոքդներու մատակարարութիւնը, խոստովանութիւնն և պահքի օրհնութիւնն իրեն չեն պատկաներ. միայն եկեղեցական արարողութեանց մէջ իւր ներկայութիւնը կը գործածուի իբրև հանդիսութեանց չուք ու չքեղութիւն աւելց պարագայ։ Կուսակրօն եկեղեցականութեան զանազան աստիճաններուն վրայ գտնուողները կը կոչուին սարկաւագ, արեզայ որ է կուսակրօն քահանայ, մանաւանդ վարդապետ, ծայրագոյն վարդապետ, եպիսկոպոս, և նուիրապետական աստիճաններուն տանողներ, այսինքն արքեպիսկոպոս, պատրիարք, և կաթողիկոս։ Սովորութիւն չէ եղած ամուսնացեալ սարկաւագներ պահել, թէ անոնց ապրուստը ճարելու դժուարութեանց պատճառով, և թէ պատասխանական այրութեան պարագային՝ անտեղութեան տեղի չտալու համար։ Սակայն վանքերու մէջ կուսակրօն սարկաւագներ միշտ կը գտնուին, և ընդհանրապէս երեք սարի նոյն աստիճանին մէջ կը մնան քահանայութեան ձեռնադրութենէ առաջ։ Այդ ձեռնադրութեան համար ալ գոնէ քսանհինգ տարեկան ըլլալ կը պահանջուի սովորաբար, և այն ատեն իրենց

վեղար կը տրուի, որ կուսակրօն եկեղեցականութեան յատկանիշն է.

Վարդապետութեան աստիճանները իրաւունք կու տան քարոզելու՝ վարդապետական գաւազանի տուչութեամբ, որուն գլուխը կազմուած է երկու կամ չորս իրարու վրաթեռած օձերէ, որոնց գլուխները դէմ դէմի կը նային: Վարդապետութեան երկու աստիճանները նորէն առորաբաժանեալ աստիճաններ ունին, մանաւորը չորս և ծայրագոյնը տասը, որոնք արարողական ձեւէ աւելի նշանակութիւն չունին, և ծառայած են միայն տուչութեան առեն ընթերցուածներ և չարականներ չասցնելու: Թեմակալ առաջնորդներէ արտօնութիւն առնալը պայման է վարդապետներուն՝ քարոզել կարենալու համար: Քարոզները կը տրուին ոաքի կայնած՝ եկեղեցւոյ բեմին վրայ: Եպիսկոպոսներ միայն՝ աթոռի վրայ նստած քարոզելու առանձնաշնորհութիւնը կը վայելեն: Նոյնը ունէին երբեմն ամէն ծայրագոյն վարդապետներ, երբոր ծայրագոյն աստիճանը չատ քիչերու կը տրուէր, և այն առեն եպիսկոպոսութենէ իսկ վեր առուելութիւն ունէր:

Թեմակալութեան նուիրապետական պաշտօնները, թէ հաստատուն անուանմամբ և թէ առժամեայ տեղակալութեամբ, կուսակրօն կղերին յատուկ են: Այդ դասակարգին մէջ կրնան մտնել, ոչ միայն ամուրիներ, այլ և քահանայական ձեռնադրութենէ առաջ կամ հաքը այրեցեալներ: Եպիսկոպոսական աստիճանն ալ, ինչպէս առիթ ունեցանք ըսելու, կուսակրօն դասակարգին մէջ եղողներուն պահուած է այսօր, առանց բացառութեան: Վեղար կրելու և գաւազան բռնելու արտօնութիւնները ալ, նոյնպէս ամուսնացեալ կղերին չեն տրուիր: Թէպէտև եկեղեցին կանոնական արգելք մը դրած չէ, որ ամուսնացեալ քահանաներն ալ, երբոր պահանջուած ուսումն ունին fարոզ խօսելու իշխանութիւն առնան վարդապետութեան աստիճանով և գաւազանի տուչութեամբ. բայց այժմեան սովորութեամբ, քահանաներ միայն խրաs կը խօսին առանց գաւազանի.

Հայ եկեղեցւոյ մէջ հաստատուած վարդապետութեան երկու աստիճանները, ճշդիւ կը համապատասխանեն եւրոպական համալսարաններու մէջ տրուած՝ աստուածաբանական գիտութեան արտօնաւորի (licencié) և մագիստրոսի (docteur) աստիճաններուն: Միայն թէ Հայ եկեղեցին այդ աստիճաններուն բոլորովին եկեղեցական նշանակութիւն և կրօնական կերպարան տուած է: Ակնէ յառաջ եկաւ որ այժմ վարդապետական ընծայացուներու վրայ՝ ոչ այնչափ ուսումնական արժանիքը կը փնտռուի, որչափ եկեղեցական պաշտօնին և կացութեան պարագայն: Կուսակրօն եկեղեցականներուն

պաշտօններու վրայ պտնտելնին ալ՝ պատճառ եղաւ, որ վանական կեանքի պահանջները խառնիչ չնայուին, և նոյն իսկ ժամատուներու մէջ ապրելու պարտաւորութիւնն ալ վանեցաւ մեռաւ:

ԼՈ.

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԱՄՈՑԹՆԵՐ

Իւրաքանչիւր եկեղեցականի յատուկ ժառանգաւորական կամ կանոնիկոսական թեչակներ վայելելու դրութիւնը՝ Հայոց Եկեղեցին երբեք ունեցած չէ: Ամէն եկեղեցականներ միմիայն հաստատուելու կամաւոր նուէրներով կ'ապրին: Այդ բանը աւելի հաստատուն է ամուսնացեալ կղերին մասին, որովհետև երբեմն կուսակրօն եկեղեցականներ իրենց վարած պաշտօններուն համար՝ համեստ ամսականներ կը ստանան:

Եկեղեցիներ և վանքեր անշարժ կալուածներ ունին, որոնք կամ չունքեր, բայց ստացութիւնին և քաղած արդիւնքին թուրքիոյ մէջ չատ դժուարութեանց և վտանգներու ներքև կը գտնուին, կալուածատիրութեան օրէնքին անկատար վիճակին և ոստիկանի գործադրութեան երեսէն: Քրիստոնէից եկեղեցիներ և վանքեր և վարժարաններ, իսլամական օրէնքին առջև, իրրև բարոյական անձնաւորութիւններ կամ իրրև ծանուցեալ մարմիններ չեն նկատուիր, որուն հետևանքն է, որ ստացութեան և կալուածատիրութեան իրաւունք ալ չեն վայելեր: Այդ դժուարութեան հանդէպ իրր գործադիր պէտք կ'ըլլայ որ այդ հաստատութեանց սեփականութիւնները, փոխանակ կամ պայմանաւորեալ անունի մը վրայ գրուին և անուանական անհատատու կացութեան ենթարկուին: Սակայն այս եղանակն ալ իրեն անհեզութիւններն ունի, որովհետև վտանգ կայ որ ստացութեան իրաւունքը կորսուի, երբոր այն անձը՝ որուն անունին գրուած է, առանց ուղղակի ժառանգ թողլու մեռնի: Բայ առաջ պէտք չէ մոռնալ, որ վաստգի ժառանգի մըն ալ հնար է հանդիպիլ որ ստացութիւնը իրր իւրը սեփականէ և հասարակութիւնը զրկէ: Կրնայ եւս հանդիպիլ որ այն անձը, որուն անունին գրուած է ստացութիւնը, գաղտապարտութեան ներքև իյնալով իւր վրայ եղող ինչքերը գրաւուին, ըլլայ ալ ապօրինի կերպով, վասն զի տեղական

օրէնքը անուանականութեան ենթադրութիւնը չընդունիր: Այդ անհատներն են որ յաճախ յառաջ կու գան վագրի կոչուած ստացուածներու մէջ, որոնք զատակէն զատ ուրիշի մը իրր ժառանգութիւն չեն փոխանցուիր: Նոր կարգադրութեամբ մը կրնան ստացչին և երկրորդ ստանձնի ազգակիցներուն անցնիլ, եթէ թէֆթի ինքիգալ դրութեան պայմանները լրացած են, վճարուելիք տարեկանները աճեցնելով, և իրաւունքի տուրքը հատուցանելով, և պետութենէ արտօնուելով:

Ուրիշ կերպ մըն ալ, որ ձեռք առնուած է եկեղեցիներու ու վանքերու ու վարժարաններու կալուածներուն համար. նոյն իսկ հաստատութեանց անուններով՝ կենդանի անձեր կերպարանելով, անոնց անունով ստացուածներ արձանագրելն եղած է: Այս ձեւին համեմատ, Ս. Աստուածածնայ եկեղեցիի մը կալուածները արձանագրուած են Մարիամ դուստր Յովակիմայ անունին, Ս. Կարապետ եկեղեցիի մը կալուածները՝ Յովհաննես որդի Զաքարեայ անունին, Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ կալուածները՝ Գրիգոր որդի Աճակայ անունին, Երուսաղէմի վանքին կալուածները՝ Յակոբոս որդի Զեբեդեայ անունին, և այսպէս ուրիշ հանրային հաստատութիւններն ալ: Այս կերպը տարածուած ու պահուած էր և է ամէն քրիստոնեայ հասարակութեանց մէջ, նոյն իսկ կալուածագրութեան պետական պաշտօնատունին դիւրակրութեամբ. բայց անակնկալ յափշտակութիւններ և ձեւական դարձուածներ, այդ կազմին ալ կալուածական կորուստներու պատճառ կ'ըլլան, և նոր ապառնալիքներ ցոյց կուտան: Առհասարակ իսլամական դրութեամբ կազմուած կալուածական օրէնքները, քրիստոնեայ հասարակութեանց կալուածատիրութեան դէմ ծանրածանր դժուարութիւններ ունին, և վանդներու բաց դուռ թողած են: Այն կառավարութիւնը, որ մինչև հիմայ աչք գոցելով գործը դիւրացնելու, և խստապահանջ չըլլալով վանդները հետացնելու բարեմտութիւնն ունեցած էր, յանկարծականորչմամբ իր ընթացքը փոխած կը տեսնուի: Ջևտարկներ սկսած են քրիստոնեայ հաստատութեանց կալուածները գրաւելու, և այդչափ դարերէ իվեր, նոյն իսկ հին վարչութեան ներքև թոյլատրեալ կացութիւն մը, նոր վարչութեան օրով քրիստոնեայ հասարակութեանց յայտնի վնասներ կը հատցնէ, և անակնկալելի զրկումներ կը սպառնայ: Բայց կը սիրենք յուսալ, որ այդ վիճակին առջեւն առնուի, և նոր օրէնսդրութիւնը կերպ մը գտնէ այդ ոգեղձ ձեռնարկը խափանելու:

Պէտք եղած տեղեկութիւնները լրացնելու համար, քանի մը

խօսք ալ եկեղեցական վագրի կոչուած կալուածոց բնութեան վրայ: Այդ տեսակ ստացութիւնները հնար է համեմատել, ժամանակով երթալոյ մէջ ալ տեղի ունեցող կերպին, որով միեւնոյն կալուածին վրայ երկու տեսակ ստացութիւն միանգամայն կ'ըմբռնուէր, մէկը ուղղակի տիրութիւն (dominium directum) և միւսը շահեկան տիրութիւն (dominium utile): Այդ դրութեամբ կալուածները ուղղակի սիրութեամբ մշանջենաւորապէս կը մնան բարեպաշտական կամ բարեգործական հաստատութեան՝ որուն նուիրուած են, իսկ շահեկան սիրութեամբ կը յանձնուին մասնաւորներու, որոնք իրաւունք կ'ունենան զանոնք գործածելու ու անոնցմէ օգտուելու, որչ պայմաններու ներքև: Ասոնցմէ մէկն է տարեկան դոյզն տուրքի մը վճարումը, մէկն ալ փոխանցմանց և ժառանգութեանց իրաւունքներուն հաստատութեան պատկանիլը. իսկ գլխաւորն է ժառանգներու գիծին ու չափին սեղմուիլը, և երբ անոնք դադարին, կալուածին ամբողջապէս և ձրիապէս հաստատութեան վերադառնալը: Այդ կալուածներ գոնէ բոլորն ալ կոստանդնուպոլսոյ մզկիթներուն կը պատկանին. բայց քրիստոնեայ հաստատութեանց ալ ներկայ է վագրի ունենալ, և իրօք ալ քանի եկեղեցիներ և վանքեր այդ տեսակ ստացութիւններ ունին:

Եկեղեցական հասոյթներուն մէկն ալ եկեղեցիներու մէջ ժամերգութեանց և պատարագի առեն պնակ չրջեցնելով հաւաքուած դրամն է: Թաղական խորհրդոց կը պատկանի ժողովուրդին մէջ պնակ չրջեցնելու կամ չրջեցնել տալու հոգը: Եկեղեցիներու դուռերը և գաւիթներու մէջ ալ գանձանակ դնելու սովորութիւնը ընդունուած է: Այդ հաւաքումները ժամանակով չատ արդիւնաւոր էին և եկեղեցիներուն հասոյթին նշանաւոր մեզը կը կազմէին, բայց այժմ այլեւս բան չեն արտադրեր:

Այդ կարգին յիշենք եւս բանկալը. որ է մոմավաճառութենէ գոյացած արդիւնքը, քանի որ մոմավաճառութիւնը արեւելեան եկեղեցիներու մէջ տարածուած բարեպաշտութիւն մըն է. և մոմերը կը վաճառուին եկեղեցւոյ օգուտ թողլու պայմանով, և հաւատացեալներ այդ առթիւ յօժարակամ առատաձեռնութիւններ ալ կ'ընեն:

Եկեղեցիներ սովորութիւն ունին ժամաւոր ճուխեր առնել, գանազան ծխակատարութեանց առիթներուն, ինչպէս են, կնունքը, պսակը, յուղարկաւորութիւնը, հոգեհանգիստը, յիշատակի պատարագը, և այլն:

Թաղական խորհուրդներու կազմէ կատարուած դիւանական գործողութիւններուն համար ալ, ինչպէս են վկայագիրներ, վաւե-

բացումներ, ծանուցագիրներ եւայլն, յատուկ իրաւունքներ կը գանձուին, որոնք եկեղեցւոյն հասոյթին մէջ կը մտնեն.

Վերջապէս բարեպաշտական ընծաներ կամ յօժարակամ առաջադրութիւններ՝ եկեղեցական հասոյթներուն մէջ նշանաւոր տեղ մը կը գրաւեն, որոնց մանրամասնութեանց մտնել դժուար է։ Ասոնք երբեմն դրամական գումարներ են, երբեմն ալ նիւթական պէսքեր, սպասներ, զարդեր, և նոյն իսկ եկեղեցիներու և վանքերու և վարժարաններու կալուածները մեծաւ մասամբ մատուցուածէ նուիրուած են։

Վանքերուն յատուկ հասոյթ մըն է պտղի կոչուածը, որ է իրենց չրջանակին մէջ գտնուող գիւղերէն, հողագործական և անասնաբուծական արդիւնքներու վրայ տարեկան նուէրներ հաւաքել։ Ասոնք որչափ որ իրենց բնութեամբ կամաւոր են, սակայն սովորութեամբ իբրաքանչիւր գիւղի վրայ՝ տեսակի և չափի որոշմամբ ճշդուած սակերու վերածուած են։ Բայց վերջին ժամանակներու արկածներն ու աւերածներն, որ Հայաբնակ գաւառները չարաչար կաթած աղէտներու մատնեցին, վանքերուն պաղիներուն ալ մեծ հարուածներ հասուցին։

Հասոյթներու կրճատութեան վրայ ալ ուզելով անզգուշութիւն տալ, նախ ըսենք, թէ ամէն եկեղեցի պարտաւոր է իր սեփական հասոյթներով իր ծախքերը գոցել, անոր համար պարտաւոր է ամէն ջանք ընել, որպէսզի հնարաւորութեան չափին մէջ իր հասոյթներուն արդիւնաւորութիւնը ընդարձակէ։ Իբրաքանչիւր եկեղեցւոյ մատակարարութեան վրայ ծանրացող ծախքերն ալ հետեւեալներն են։ 1. Եկեղեցւոյ չինուածներուն և անշարժ կալուածներուն պահպանութիւնը։ 2. Եկեղեցւոյ պէտք եղած զարդերուն և սպասներուն և նիւթերուն պահպանութիւնը, նորոգութիւնը և ստացութիւնը։ 3. Թաղական վարժարանին մատակարարութիւնը։ 4. Եկեղեցւոյ և վարժարանի պաշտօնեաներուն ամսականները։ 5. Թաղին աղքատներուն և հիւանդներուն նպաստը։ Դպրոցին կրթութիւնը ձրի է տղոցներուն համար, իսկ կարողներէ չափաւոր վճարում մը կը պահանջուի։

Հաւատացեալոց բարեպաշտութեան մղուած է ամուսնացեալ կղերին պահպանութիւնը։ Այդ նպատակին պէտք եղած հասոյթին գլխաւոր մասը կը քաղուի տուներէն կամ ծուխերէն, որոնց իրաքանչիւրը պարտաւոր է նկատի առնել իր ծխատէրին պէտքը։ Մնացածը կը հանի քահանաներուն պատճառներէ անուանով, այսինքն իրենց կատարած հոգեւոր պաշտամունքներէն, ինչպէս են, մեռնող

նշանտուք, պսակ, թաղում, ծնունդի և պատիկի անօրհնէք, պատարագի յիշելիք, եւայլն։ Իսկ եկեղեցիներու մէջ պնակով հաւաքուած դրամը և քահանայական դասուն անուանով նուէրները, գանձապետի մօտ հաւաքուելով ամէնուն հատասարապէս կը բաշխուին։ Այս բաժնելիքէս կը հետեւի որ ամուսնացեալ կղերը բացարձակ կերպով կամաւոր նուէրներէ կը զատէ իր ապրուստը, և իր հասոյթը կախում ունի իր պաշտօնավարութեան մէջ ցուցուցած փութաջանութենէն և բարոյական արժանիքէն, և իր ծխերուն բարեպաշտական զգացումէն։

Իսկ կուսակրօն կղերին անդամները, երբոր վարչութեան մը գլուխը կը գտնուին, և կամ մեծաւորի մը օգնականութիւնը կ'ընեն, սովորաբար համեստ ամսական մըն ալ կը ստանան վիճակէն կամ թէմէն կամ թաղէն։ Այդ պզտիկ թոշակին կը միանան մասնաւոր նուէրներ, զորս զանազան ծխակատարութեանց կամ հանդիսագրութեանց առթիւ հաւատացեալներ սովոր են ընծայել։

Մէկ խօսքով պէտք է եզրակացնել թէ Հայ եկեղեցականութեան ապրուստի կամ պահպանութեան վիճակը բոլորովին անհաստատ և անապահով է։ Այդ կացութիւնը չներեր իրեն, ոչ ազատութիւն և ոչ անկախութիւն ունենալ իրեն ներկայացուցիչներուն հանդէպ։ Առաջին անհրաժեշտութիւն մը, թերեւս այդ վիճակը վերստին կարգաւորելու և վստահելու երեւոյթ։ Բայց եթէ զննուի, պէտք է որ մեծապէս օգտակար նկատուի, քանի որ այս կերպով կը խափանուի եկեղեցականներուն յատուկ մարմին մը կազմելը, և ազգին մէջ կղերական զօրութիւն մը առնելը։ Այդ կերպը կը նպաստէ եւս եկեղեցականներուն և աշխարհականներուն մէջ համերաշխութիւն և համաձայնութիւն պահելու, քանի որ կղերը այդ համաձայնութենէն պիտի օգտուի իր կենցաղական չահերուն համար։ Նա կը պարտաւորուի իր պարտաւորութեանց մատչիր և իր կոչումին նախանձայոյզ ըլլալ, որովհետեւ այդ կերպով միայն կրնայ իր դիրքը պահել ու բարւոքել։ Եթէ Հայութեան մէջ՝ եկեղեցի և ազգ, կղեր և ժողովուրդ համերաշխ եղած են, եթէ միեւնոյն անհրաժեշտութեամբ քալած են, եթէ ազգային չահերը համաձայն նկատած և իրարու աջակցութեամբ աշխատած են, այդ արդիւնքը հետեւանք է եկեղեցականութեան ունեցած կենցաղական վիճակին և իր միջոցներուն հայթայթման եղանակին։ Եւրոպական երկիրներու մէջ երեւցած՝ եկեղեցական և ազգային չահերուն մասին ընդդիմամարտ մրցումը, որ է կղերականութիւն կոչուածը, Հայոց մէջ սկիզբէն իվեր տեղի ունեցած չէ, և տեղի չունի։

ԼԲ.

ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՄԱՄՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Հայեր իրենց կղերը, իբրև եկեղեցւոյ բացարձակ տէրն ու տիրողը չեն նկատեր: Եկեղեցին իբրև հասատատութիւն առնուած ատեն, նոյնչափ եկեղեցւոյ հաւատացեալներուն կը պատկանի, որչափ եկեղեցւոյ պաշտօնեաներուն: Այդ սկզբունքին զօրութեամբ հաւատոյ պահապաններէն և խորհրդոց մատակարարութենէն զատ, որոնց համար ձեռնադրութիւն և ասիճան անհրաժեշտ է, եկեղեցւոյ վարչութեան և մատակարարութեան վերաբերեալ գործերը աշխարհական տարրին մասնակցութեամբ կամ գործակցութեամբ կը կատարուին:

Աշխարհական տարրին եկեղեցական գործերուն մասնակցութիւնը, կը տեսնուի նախ և առաջ եկեղեցւոյ պաշտօնեաներուն ընտրութեան մէջ: Ամուսնացեալ քահանայն թաղին հասարակութենէն կ'ընտրուի վկայութեան կամ ընծայութեան միրով, և երբեմն կանոնաւոր քուէարկութեամբ: Կրօնական ժողովը առաջնորդին նախապատուհեամբ կը քննէ ընծայելոյն կարողութիւնը և յարմարութիւնը, և ժողովին որոչումը առնելէն ետքը, եպիսկոպոսը կը կատարէ ձեռնադրութիւնը: Եպիսկոպոսը չկրնար իր նախաձեռնութեամբ քահանայ մը ընտրել, բայց կրնայ ընծայուածը չձեռնադրել, երբոր ընծայութեան կանոնական թերութիւններ ունենալը կը ցուցնէ:

Կաւակրօն քահանաները վանքերու մէջ կը ձեռնադրուին, այնտեղ կրթուած ու պատրաստուած աշակերտներուն մէջէն: Իրենց ընտրութիւնն ու ձեռնադրութիւնը կ'որոշուի վանահօր և վանական ժողովին կողմէ, բայց սարկաւագութեան կամ քահանայութեան կոչուելու համար՝ պէտք է սեփական պատրիարքարանին հաւանութիւնն ալ առանալ: Այդ կէտին մէջ աշխարհականներու միջամտութիւն չը վնտռուիր:

Թեմական առաջնորդներու ընտրութիւնը Թուրքիոյ մէջ կը կատարուի վիճակային կամ գաւառական ժողովներու կողմէն, որոնց անդամներուն վեց եօթներորդը աշխարհական է, և միայն մէկ եօթներորդը եկեղեցական: Եկեղեցւոյ հնուանդ և ընդհանուր կանոնին հոգին ալ այսպէս է: Այսու հանդերձ Ռուսիոյ մէջ հաս-

տատած յատուկ կանոնագրութիւնը կամ Պալաժհենիան, առանց յայտնապէս աշխարհականներու միջամտութիւնը մերժելու, կայսեր կը վերապահէ առաջնորդներու վերջնական անուանումը, կաթողիկոսին կողմէ ներկայացուած երկու ընտրելիներուն մէջէն: Եթէ առաջնորդներու ընտրութիւնը կաթողիկոսի ընտրութեան հետ յարաբերութեան և համեմատութեան դնենք, կրնանք հետեւցնել թէ առաջնորդական ընտրելիներ նշանակելու մէջ ալ վիճակին ներկայացուցիչներուն մասնակցութիւնը մերժուած չէ: Իրօք ալ կաթողիկոսական ընտրելիները նշանակելու իրաւունքը թողուած է ընտրողական ընդհանուր ժողովի մը, որ կը բաղկանայ մէնմի վիճակի եկեղեցական առաջնորդներէն և աշխարհական պատգամաւորներէն: Կաթողիկոսութեան ընտրողական ժողովին կը մասնակցին նաև Էջմիածնի միաբանութենէն ալ երեք սինոդականներ և եօթը երիցագոյն անդամներ: Ընտրողական ժողովը քուէով երկու ընտրելի կը նշանակէ, իսկ այս երկուքէն մէկուն վերջնական անուանումը կայսեր վերապահուած է:

Կաւանդնապետ և երուսաղէմի պատրիարքները կ'ընտրուին Կաւանդնապետի Ընդհանուր ժողովէն, որուն վեց եօթներորդը աշխարհականներէ և միայն մէկ եօթներորդը եկեղեցականներէ կը կազմուի: Կիլիկիոյ և Ագթամարայ կաթողիկոսները կ'ընտրուին իրենց վիճակային ընդհանուր ժողովներէն, որոնց կէսը եկեղեցականներէ և կէսը աշխարհականներէ կազմուած է: Այդ մանրամասնութիւնը բաւական են ցուցնել, թէ ինչչափ գերակշիռ ձայն ունին աշխարհականները ամէն ասպարեզի եկեղեցական պաշտօնեաներու ընտրութեանց մէջ:

Եկեղեցական մատակարարութեանց մէջ աշխարհականներուն ձայնը՝ ասկէ ալ է թերեւս: Թէպէտև անոնց միջամտութեան կերպն ու չափը՝ տարբեր է տարբեր տեղերու մէջ, իրաքանչիւր տէրութեան տիրող օրէնքներուն համեմատութեամբ, բայց միշտ ու ամէն տեղ աշխարհական տարրին մասնակցութեան սկզբունքը յարգուած է: Թուրքիոյ մէջ ամէն եկեղեցի կը մատակարարուի Թաղական խորհուրդ կոչուած ժողովի մը կողմէ, որ ամբողջապէս թաղին աշխարհականներէն կազմուած է, և նոյն թաղեցիներու քուէներով կ'ընտրուի: Թաղականին կը պատկանի եկեղեցւոյ և մարմարանին և թաղին ներքին գործերուն հոգածութիւնը: Թաղական մատակարարութիւնը կը պահանջի վարչութեան հոգատարութեան ներքև՝ Տեսչական խորհուրդ կոչուած ժողովի մը ձեռքով, որ նոյնպէս բաւականաչափ աշխարհականներէ բաղկացած է: Ռուսիոյ մէջ ալ ա-

թեմիներ ճանչցած է իբրև քանչիլը եկեղեցւոյ համար Հոգևաբարձու խորհուրդներ աշխարհականերէ կազմուած, միայն վիճակներու վարչութեան մէջ աշխարհականները դուրս է թողած, և զայն փոխանցած է միայն եկեղեցականներէ բաղկացած մարմիններու, որք են Սինոդը, Կոնսիստորիաներ և Հոգևոր կառավարութիւններ:

Հիմա անցնինք ընդհանուր վարչութեան մէջ աշխարհականներու ունեցած մասնակցութեան, յատկապէս Թուրքիոյ մէջ: Այդ մասնակցութիւնը հնաւանդ է, ոչ միայն պատրիարքութեան, այլ նոյն իսկ եկեղեցւոյ սկիզբէն. սակայն 1860 թուականէ ասդին աւելի կանոնաւոր և որոշ ձեւ մը առաւ Սահմանադրութիւն կազմուելէն ետքը, որ 1863'ին կառավարութենէն ալ հաստատուեցաւ: Այդ Սահմանադրութեան գործադրութեամբ, ազգային վարչութեան բարձրագոյն իշխանութիւնը յանձնուած է Ընդհանուր ժողովի մը՝ որ օրէնդրութեան և հսկողութեան իրաւունքները ունի. և Կրօնական ու Քաղաքական երկու ժողովներու, որոնք վարչական իշխանութիւնը կը ներկայացնեն, և կը գործակցին պատրիարքին՝ գործադիր իշխանութեան մէջ: Այդ ժողովներ ալ իրենց օժանդակ խորհուրդներն ունին, որոնք զատ զատ կը գլուխին, Դատաստանական, Ուսումնական, Տնտեսական, Կանոնական, Վանական և Եկեմսական գործերով, և բարեգործական կեդրոնական հաստատութեան հոգածութեամբ՝ որ Ազգային Հիւանդանոց կը կոչուի: Ընդհանուր ժողովը հարիւր քառասուն անդամներ ունի, որոնց հարիւր քսանը, այսինքն վեց հօթներորդը աշխարհականներ են: Քաղաքական ժողովը տասնուչորս աշխարհականներէ կը բաղկանայ, նոյնչափ են կրօնական ժողովոյ եկեղեցական անդամները ամէն ասպիճանէ, կուսակրօն կամ ամուսնացեալ անխտիր: Երկու վարչական ժողովները ուղղակի Ընդհանուր ժողովէն կ'ընտրուին, և միանալով նաև ժողով կը կազմեն և ազգային վարչութեան գերագոյն մարմինը կը ներկայեն: Հոգևորական գործերը կրօնական ժողովին ձեռնհասութեան կը պատկանին, իսկ մատակարարական և կրթական գործեր Քաղաքական ժողովին, և երկուքն ալ զատ զատ կը գործեն: Օժանդակ խորհուրդներ հօթնական անդամներէ բաղկացած են: Ուսումնական, Տնտեսական, Եկեմսական և բարեգործական կամ Հիւանդանոցի խորհուրդները ամբողջապար աշխարհականներէ կը կազմուին: Աշխարհականները մեծամասնութիւն ունին կանոնական և Վանական խորհուրդներու մէջ: Իսկ Դատաստանականին մէջ կէս առ կէս են՝ անդամներուն թիւն ալ մեծ ըլլալուն: Ընդհանուր ժողովին ձեռնհասութիւններն են, պատրիարքներու և վարչական

ժողովներու ընտրութիւն, նախատեսակ և լրացեալ հաշուեցոյցերու քննութիւն և որոշում, մասնաւոր կանոնագիրներու կազմութիւն, և ժողովներու անհամաձայնութեանց և ծանր դժուարութեանց լուծում տալ: Սահմանադրութիւնը ազգային ուղղակի տուրք մըն ալ հաստատած է, որուն կ'ենթարկուի ամէն արու անհատ՝ որ վաստակի տէր եղած է. և քահանայութեան իրաւունքը այդ տուրքի վճարման հետ կապուած է: Տուրքերուն արդիւնքը պատրիարքարանի մեծաւկին հասոյթը կը կազմէ:

Թուրքիոյ մէջ վիճակային կամ գաւառական վարչութիւնը, պատրիարքարանի կեդրոնական վարչութեան կազապարին համաձայն է, միայն ժողովականներու թիւերը նուազ են, և իրարքանչիւր վիճակի ընդարձակութեան համեմատ տարբեր: Գաւառական ընդհանուր ժողովներու անդամները հօթնասունէ մինչեւ քսանուհինգ կը տարբերին, միշտ վեց հօթներորդը աշխարհական ըլլալու պայմանով: Նոյն համեմատութիւնները կը պահուին վարչական ժողովներու և օժանդակ խորհուրդներու համար ալ, որոց մանրամասնութեան մանել աւելորդ կը սեպենք:

Ռումելիոյ մէջ աշխարհականներ մասնակցութիւն չունին վիճակային կամ գաւառական վարչութեանց մէջ: Կաթողիկոսական Սինոդ, և վիճակային Կոնսիստորիա, և թեմական Հոգևոր կառավարութիւն ըսուած վարչական մարմիններու անդամները բացառապէս եկեղեցականներ են, և զուտ հոգևորական գործերու ձեռնհասութիւն ունին: Կայսերական կառավարութիւնը չէ հաճած այդ մասին աշխարհականներու մասնակցութիւնը ներել, և յարգել այն արտօնութիւնները, որոնք Օսմանեան կառավարութեան ներքև պահպանուած են:

Եգիպտոսի, Ռումանիոյ և Պուլկարիոյ վիճակները, որոնք կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան ենթարկեալ են, անոր վարչական դրութեանը կը հետեւին, մինչեւ ուր որ տեղական օրէնքները չեն ընդդիմանար: Իսկ Պարսկաստանի, Եւրոպայի և Ամերիկայի վիճակները, որոնք չէ միածնի աթոռին ուղղակի ենթարկեալ են, անոր վարչական դրութեան ալ կը հետեւին:

Այդ ամէն ծանօթութիւնները տալէ ետքը իրաւունք կ'ունենանք եզրակացնել, որ բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջէն, Հայ Եկեղեցին է, որուն մէջ ժողովրդական հոգին աւելի ընդարձակութեամբ կը փայլի: Նա բոլորովին օտար է եկեղեցւոյ մէջ կղերական կամ քահանայական բացառիկ սիրապետութիւն հաստատելու դրութենէն, որ այնչափ վնասակար եղած է կա-

Թալիկ Եւրոպիոյ, և եղծած է այն համերաշխութիւնը որ պէտք էր տիրէր եկեղեցւոյ պաշտօնեաներուն և հաւատացեալներուն, հոգեւոր հովիւներու և հօտերու միջեւ։ Աչխարհականներուն եկեղեցական վարչութեան մասնակցելու իրաւունքը Հայոց Եկեղեցւոյ առաջին դարերէն սկսելով կը տեսնուի պատմութեան մէջ, և իր արմատներն հաստատուած են քրիստոնէութեան ճշմարիտ և նուիրական աւանդութեանց մէջ։ Ազգային ժողովներու գործերուն մէջ կը տեսնանք, որ առաջնորդը իշխեցող վեհապետներ և իշխան նախարարներ, աւելի հասքերը գլխաւոր և նշանաւոր ազգայիններ, վերջէն ընտրեալ պատգամաւորներ, մէկ խօսքով ամէն ժամանակի դրութեան համեմատ ժողովուրդի ներկայացուցիչ եղողներ, եկեղեցական ժողովներու մէջ նստած են եպիսկոպոսներու և վարդապետներու հետ, մասնակցած են նոյն իսկ վարդապետական և բարեկարգական խնդիրներու վիճաբանութեանց և որոշմանց, և իրենց տպագրութիւնները զրած են ժողովական գործերու ներքեւ, իբրեւ ժողովի իսկական անդամներ։ Այդ հնաւանդ սկզբունքը կը տիրէ տակաւին ազգային սովորութեանց մէջ, և առիթ է որ կ'արդարանայ աչխարհականներու մասնակցութիւնը եկեղեցական գործերու մէջ, և անոնց անդամակցութիւնը պատրիարքական ժողովներու մէջ։ Հայաստանեայց Ուղղափառ եկեղեցին ժողովրդական կամ աչխարհական տարրին իրեն հետ գործակցութիւնը ապահովելով, առջեւն առաւ այն երկու մեծ վնասներուն, որոնք եկեղեցւոյ կացութիւնը կը վտանգեն Արեւմուտքի մէջ. ասոնցմէ մէկն է կղերականութիւնը ազգային գործոց մէջ, և միւսը անտարբերականութիւնը կրօնական գործոց հանդէպ։

ԼԳ.

ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ԱՆՈՒՆԸ

Ընդհանրապէս տարածուած սովորութիւն է կրկին անունները բացատրել իւրաքանչիւր մասնաւոր եկեղեցին, մէկը ազգային և միւսը վարդապետական, մէկը առնուած է իւրաքանչիւր տնտեսին սերունդէն, միւսը կազմուած է հետեւած սկզբունքներուն նշանակութենէն։ Այսպէս են զանազան եկեղեցիներու սովորական կոչումները, զորօրինակ, Յունական Որթոդոքս եկեղեցի, Ռուսական Պրաւոսլաւ եկեղեցի, Լատինական Կաթոլիկ եկեղեցի, Անգլիական

Եպիսկոպոսական եկեղեցի, Սկովտական Երիցական եկեղեցի, Ամերիկեան Ազատարանական եկեղեցի, և այլն։ Հայոց Եկեղեցւոյ գալով սովորաբար ազգագրական անունն է որ կը գործածուի, և վարդապետական անունի մասին ընկալեալ սովորութիւն մը չկայ։ Ինքը կը գոհանայ Հայաստանեայց կամ Հայոց կամ Հայ կոչումները տալ իրեն պարզապէս։ Իսկ սուրբ և առաքելական և ուղղափառ և ուրիշ նմանօրինակ կոչումներ, իբր լոկ պատուանուն կը գործածուին, և ոչ իբր յատուկ անուն։

Վարդապետական կոչում մըն ալ ազելցնելու պէտքը ծագեցաւ, երբ Էջմիածին Ռուսական պետութեան ներքև ինկաւ, և կայսերական կառավարութիւնը պահանջեց վարդապետական կոչում ալ տալ, ընդհանուր և ընկալեալ սովորութեան համաձայնեցնելու համար, որովհետև նոր կանոնադրութիւնը կազմած ատեն՝ բառական չսեպեց ազգագրական անունով միայն յատկանչել Հայոց Եկեղեցին։ Այդ ատիթ կազմուեցաւ Լուսաւորչական հայերէն կոչումը, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի անունէն առնելով, իսկ Ռուսերէնի վերածուած ատեն դիւրագոյն սեպուեցաւ սուրբին մակդիր անունէն ազելի՝ բուն անունէն առնել, և թարգմանուեցաւ Գրիգորեան։ Այս կերպով Հայ Գրիգորեան անունը առաջին անգամ գործածուեցաւ 1836'ի պալաժէնիայի ռուսերէնին մէջ, և Հայ Լուսաւորչական անունը անոր հայերէն թարգմանութեան մէջ։ Մինչև այսօր ալ այդ կոչումները կը գործածուին Էջմիածնի դիւանական գրութեանց մէջ։

Բայց Հայոց ազգին մէջ լաւ ընդունելութիւն գտած չէ այդ կոչումը, որովհետև անուղղակի կերպով հեռացուցած կ'ըլլայ Հայ եկեղեցին առաքելականութեան նկարագիրը, և այնպէս իմն կը ցուցնէ իբր թէ չորրորդ դարուն Գրիգոր Լուսաւորիչով սկսած եկեղեցի մը եղած ըլլայ։ Հռոմէական կաթոլիկներն ալ որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը հռոմէադաւան մը ցուցնել կը ճգնին, չեն սիրեր անոր անունը սեփականել Հայոց Եկեղեցւոյն, և կը խղճին Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի անունով կոչել Հայ Եկեղեցին՝ որ Հռոմի հետ միացած չէ, և իրենց տեսութեամբ հերձուածող և հերետիկոս է։ Այդ պատճառով Հայ կաթոլիկներ իրենց գործածութեան համար չընտրեցին էջմիածնական կոչումը, Էջմիածնի ամրոցէն առնելով, բայց իրենց յօրինած այս անունը, ոչ Հայ Եկեղեցին կրնայ ընդունիլ, և ոչ օտարազգիներ գործածած են, նոյն իսկ Լատին կաթոլիկներ ալ ընդունած չեն։

Բայց վերջապէս, եթէ հարկաւ կը պահանջուի որ Հայաստանեայց Եկեղեցին ալ երկրորդական կամ վարդապետական

անուն մը ունենայ, մեր սեռութեամբ յարմարագոյն է Ուղղափառ կոչումը նախընտրել, հայերէն բնիկ հնչումով, որ իր իմաստով՝ Արեւելեան եկեղեցիներու կոչումին համապատասխանելու առաւելութիւնն ունեցած կ'ըլլայ, այսինքն է Յոյներուն Որթոդոքս և Ռուսերուն Պրաւոսլաւ կոչումներուն: Այդ առաջարկութիւնիս բոլորովին նորութիւն մը չէ, արդէն ալ հրատարակուած է Գոթական Տարեցոյցին (Almanach de Gotha) 1890 տարւոյ (էջ 949) և 1891 տարւոյ (էջ 1012) հատորներուն մէջ: Մեր առաջարկած Ուղղափառ կոչումը Հայ կաթոլիկները ուզած են իրենց պահել, իրեւ թէ Լատին եկեղեցւոյ սեփականած Կաթոլիկ կոչման թարգմանութիւնն ըլլար, ինչ որ բոլորովին սխալ է: Վասն զի կաթոլիկ կոչումը յունարէն արմատէն բառացի իմաստով ընդհանուրական կը նշանակէ, մինչ Ուղղափառ բառը յունարէն Որթոդոքս բառին կը համապատասխանէ: Հետեւաբար Հայ կաթոլիկները առանց զգալու իրենց հռոմէադաւանութենէն հեռացած և յունադաւանութեան յարած կ'ըլլան: Իսկ եթէ հայերէն հնչումին վրայ պնդին, այն ատեն ալ Հայադաւաններ կ'ըլլան, և ոչ երբեք հռոմէադաւաններ, հակառակ իրենց բուռն փափաքին և նախանձայոյզ ձգտումներուն:

Հայաստանեայց եկեղեցւոյ Ուղղափառ կոչումը իրեւ վարդապետական յատուկ անուն ընդունելու առաջարկին դառնալով, կը կրկնենք թէ ազգային սովորութիւնը այդպիսի պահանջ մը չունի երբեք, իսկ օտարներու իմացողութեան օգնելու համար ալ՝ յարմարագոյն է կոչումները իւրաքանչիւր ազգի համար իրեն սեփական հնչումով պահել և ոչ իմաստին թարգմանութեամբ: Այս ալ է յատուկ անուններու համար գործածուած հատուածոյն օրէնքը: Ընդհանրապէս գործածական եղած են չատ մը անուններ, որոնք երբայական, արաբական, յունական կամ լատինական արմատներէ ծագած են, այլ ոչ երբեք կը թարգմանուին, և իրենց բնիկ հնչումով կը մնան, թէպէտ պզտիկ այլայլութիւն մըն ալ կրած ըլլան: Ուստի բնականաբար օրէնքին ալ համաձայն եղած կ'ըլլար՝ եթէ Հայ Ուղղափառ եկեղեցի կոչումը, իր բնիկ (Oughapar) հնչումով օտար լեզուներու մէջ գործածական դառնար: Մէկ կողմէն իր իմաստով Արեւելեան եկեղեցիներու հետ սերտ կապակցութիւնը կը ցուցուէր, միւս կողմէն ալ իր հնչումով՝ յատուկ ազգային եկեղեցի մը ըլլալը կը հաստատուէր:

ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Լ՚Ա.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՇԻՆԵՐԵՐ

Կրօնական պաշտամանց յատկացեալ շէնքերու փառաւորութիւնը կախում ունի՝ ժողովուրդին նիւթական կարողութենէն և կարեւորութենէն և նպիրատուներու առատաձեռնութենէն. հետեւաբար հնար չէ Հայոց կողմէն չատ մեծագործ և հոյակապ արգիւնքներու ապասել: Աւերակ զարմանալի պիտի չըլլայ, երբոր մտածուի թէ ինչ ալեհատալի և ծանր պատահարներու և ինչ կենցաղական տագնապներու ներքեւ անցուցած է Հայը իր կեանքը, գրեթէ սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը: Ուստի մեր նպատակն ալ չկրնար ըլլալ մեծագործ շէնքերու և հոյակապ եկեղեցիներու նկարագիրն ընել այս տեղ, այլ մեկնիլ այդ շէնքերուն նկատմամբ առնմանուած կանոնական պահանջները և ծիսական պարագաները:

Հոգեւոր պաշտամունքներու առնմանուած շէնքերուն, այսինքն նիւթական եկեղեցիներու ձեւը քառակողմանի է սովորաբար: Ատ սեղանը անհրաժեշտաբար արեւելեան կողմը պիտի ըլլայ, հնուանդ արարողութեան համեմատ, որով կը հրամայուէր հատուցեալին ազօթք բրած ատենը երեսը դարձնել արեւին եղած կողմը: Եկեղեցւոյ ներսը չորս մասերու կը բաժնուի իր երկարութեան վրայ: Առաջին մասը Գաւիթն է, որ առաջ պատով մը բաժնուած էր միւս մասերէն, իսկ այժմ ցանցաւ վանդակապատով մը կը զատուի: Այդ մասին մէջ կը մնային նախկին դարերու մէջ ապաչխարողները ու երախանները, պատարագի մատուցման ատեն: Լաւ օրեր ժամերգութիւններն ալ այդ մասին մէջ կը կատարուէին, և ասկէ եղած է Ժամատուն կոչումը: Գաւիթը այլեւս իր հին նշանակութիւնը չունի, և ոչ ալ անարժանններու յատկացեալ բաժին մըն է, միայն վանդակով զատելու սովորութիւնը մնացած է, իբր հին կանոնական պահանջներու յիշատակ մը:

Գաւիթէն եաքը կու գայ բուն եկեղեցին, որ Աստեան ալ կը կոչուի, և Արեւմտեայք Նաւ կ'անուանեն, և է ժողովուրդին խմբուելու և կենալու տեղը: Հին առեն մինակ այրերու սահմանուած էր այդ մասը, իսկ կիները խիտ և բարձր վանդակներով փակուած վերնատուները կը մնային: Հետզհետէ վանդակները ցածցան և խտութիւնը կորնցուցին, և այժմ կիներն ալ եկեղեցւոյ մէջ ընդունուեցան, բայց միշտ երկու կողմերու վրայ զատուած կը մնան, և Եւրոպացիներու նման խառն կեցուլը ընդունուած չէ: Աբարտզութեանց զանազան առիթներուն մէջ, զորօրինակ հանդիսական ատեաններու և յուղարկաւորութիւններու և հոգեհանգիստներու առեն, կղերն ու դպիրները ալ բուն եկեղեցւոյ մէջ կու գան, և այնտեղ կ'երգեն ու կարգ կը կատարեն ժողովուրդին մէջտեղը:

Անկէ եաքը կու գայ Դասը, ոտք մը բարձր, և եկեղեցւոյ լայնքին վրայ՝ ցած վանդակով մը զատուած: Կղերն ու երգեցիկ դպիրները այդ մասին մէջ կը մնան երկու կողմերու վրայ բաժնուած, որք են աջակողմեան դասը և ձախակողմեան դասը, սաղմոսներն ու չարականները փոխ առ փոխ կամ փոփոխակի երգելու համար: Վերջին և չորրորդ մասը կը կազմէ Բեմը, որուն վրայ կ'ելլուի երկու ծայրերէն չորս հինգ ոտք սանդուխներով: Բեմին մէջտեղը կայ կամարաձև կողակը, կամ վրանաձև խորանը անոր ներքև հաստատուած է Սեղանը կամ աւագ-սեղանը, որ կը բազկանայ քարէ սիւնէ մը և վրան մարմարեայ սեղանէ մը, երկուքն ալ միաձոյով նուիրագործուած: Սեղանը ամէն կողմէն կղզիացած է, չորս կողմը դառնալու միջոց թողլով: Սեղանին վրայ ասպիճաններ յարմարցուած են, մոմի աշտանակներ և զանազան զարդեր զետեղելու համար: Անոնցմէ վեր ալ կը գտնուին խաչ մը և սեղանին պատկերը, որ պէտք է ըլլայ Աստուածամօր պատկեր մը Քիստս Մանուկ գիրկը: Իբրև բացառութիւն կը գործածուին երբեմն Յարութեան կամ Խաչելութեան պատկերներ, յատուկ տօներու առիթով: Սեղանին վրայ եղած յատկութեամբ մասերը խաչկալ անունը կը կրեն, վասնզի սկիզբէն միայն խաչ մը կը դրուէր վրան: Խաչկալի ձեւին մէջ նշանակելի տարբերութիւններ կան հինին և նորին մէջ. առաջինը կը պահուի տակաւին Կովկասի մէջ ընդհանրապէս՝ և Հայաստանի հին եկեղեցիներէն ոմանց մէջ:

Հայոց եկեղեցիները հնաւանդ սովորութեան համեմատ, պէտք է ունենային գմբէթ և զանգակատուն, այսինքն կաթողիկէներով զարդարուած ըլլային, սակայն վերջէն իսլամական իշխանութեանց ներքև այդ աչքի զարնող յատկութիւնները արգիլուեցան,

և դէտ նոր է որ սկսան ներածել յատուկ կայսերական արտօնութեամբ: Գմբէթներու հայկական ձեւը նոյն և սրածայր է, և կերպով մը կը նմանի կուսակրօն եկեղեցականներու վեզարին: Հայ եկեղեցիներու մէջ նշանակելի և օտարներու աչքին զարնող պարագայն՝ անոնց ներքին պարզութիւնն է, առանց այն ոսկեճամուկ և նկարչէն զարդերու և չպարներու և իկոններու, որ յունադաւան որթոդոքս եկեղեցիներու յատուկ են: Պատկերներն ալ չատ ցածցած են, և աւազ-սեղանի և խորհրդանոցի սեղաններէ դուրս հաւիւ թէ կը տեսնուին:

Պատարագի սեղանը մէկ հատ է միայն, պատարագն ալ օրը մէկէն աւելի չըլլար: Երկու պզտիկ սեղաններ, որք չատ անգամ աւագ սեղանին երկու կողմերը կը տեսնուին, իբր զարդ կամ իբր խորհրդանոց գործածուելու առնմանուած են: Երբեմն մնծ եկեղեցիներու մէջ օծեալ են և որոչեալ տօներուն պատարագ մատուցանելու ալ կը ծառայեն, բայց այդ առթին աւագ սեղանի վրայ պատարագ չմատուցուիր: Մէկէ աւելի պատարագ ունենալու համար, եկեղեցին չարակից մատուռներ կը չինուին, իրրեւ զատուած փոքրիկ եկեղեցիներ. բայց հիմայ հոգ կը տարուի որ միևնոյն օր պատարագները չչատնան, և մատուռները գործածուին միայն յատուկ տօներու և յատուկ առըթներու յիշատակութիւնը փառաւորելու, որոնց անունին նուիրուած են մատուռները: Կոստանդնուպոլսոյ Գալաթիա և Քումքապու թաղերուն մէջ երեք նման եկեղեցիներ քով քովի չինուած են: Այդ ձեւը ընդունած են հատատացելոց բազմութեան բաւելու համար, որ այդ թաղերուն մէջ կը գտնուէր: Բայց որովհետեւ նոյն թաղերու հայաբնակութիւնը նուազած է, անոնց մէջ ալ այժմ միակ պատարագի դրութիւնը կը տիրէ:

Ամենօրեայ պատարագի մատուցման սովորութիւնն ալ չատնց Հայ եկեղեցիներուն մէջ դադրած է: Ծիսական պահանջմամբ պատարագը կը լսէ միայն Առաջաւորաց չաբթան և Մեծպահքին չաբթիներուն մէջ՝ երկուչաբթիէ ուրբաթ, և աւագ չաբթան չորս օրերը: Գործնականապէս ուրիշ օրեր ալ կրնայ լսել, և այժմ պատարագի մատուցումները կը կատարուին չաբաթ և կիրակի և տօն օրերը, մնծ եկեղեցիներու մէջ՝ չաբթան ուրիշ մէկ օրն ալ: Իսկ գիւղական եկեղեցիներու մէջ աւելի ալ նուազ, անդական յարմարութիւններուն համեմատ: Բայց ամենօրեայ ժամերգութիւնը առաւու և երեկոյ անխափան է ամէն եկեղեցիներու մէջ:

Եկեղեցիները երկու ալ պահարաններ կամ աւանդատուներ

պիտի ունենան. աջակողմեանին մէջ կը գտնուի մկրտութեան աւազանը, և մկրտարան ալ կը կոչուի. իսկ ձախակողմեանը կը ծառայէ սպասներու և զգեստներու պահպանութեան և սարկաւագատուն ալ կը կոչուի: Մեծ եկեղեցիներ երրորդ պահարան մըն ալ կ'ունենան գանձատուն անունով, ամբոր չինուած և լաւ փակուած, ուր թանկագին և արժէքաւոր սպասներ կը պահպանուին: Եպիսկոպոսական կամ առաջնորդական աթոռը հաստատուն կը մնայ միայն աթոռանիստ մայր եկեղեցւոյ մէջ, և գետեղուած է, դասին դուռնէն ներս մտած ատեն ձախ կողմը, որ խորանէն նայուելով աջակողմ է: Աթոռը դրուած է երեսը դէպի խորան, և համեստ կազմած ունի, մէկ կամ երկու աստիճանով ամիտի պատուանդանի մը վրայ: Աթոռին վրայ հովանին կամ սլուներու վրայ հաստատուած ամպհովանին, գործածական է կաթողիկոսական և պատրիարքական և արքեպիսկոպոսական աթոռներուն մէջ: Մնացեալ եկեղեցականներուն համար ոչ աթոռ կայ և ոչ նստարան, այլ գետինը բարձերու կամ գորգերու վրայ կը նստին: Ժողովուրդին ալ աթոռ կամ նստարան պատրաստելու սովորութիւն չկայ, այլ կամ միշտ կանգուն պիտի կեցային ոտքի վրայ, և կամ գորգերու և սիւռոցներու վրայ պիտի նստէին: Սակայն վերջին տարիներ, կոստանդնուպոլսէ սկսելով եկեղեցիներու մէջ նստարաններ դնելու սովորութիւնը մտաւ, և հաւանական է որ տարածուի սկսած սովորութիւնը՝ չուտով ալ կ'ընդհանրանայ:

Եկեղեցիներու աջիւը, և ատէպ ալ չուրջը, վրան բաց բակ մը կը գտնուի, որուն վրայ կը բացուին եկեղեցւոյ պէտք եղած չինութիւնները, ինչպէս են բանկալը ուր մոմավաճառութիւն կը կատարուի և նուէրներ կամ նպաստներ կ'ընդունուին. թաղական խորհրդարանը, թաղական դիւանը, քահանայից ընդհանուր սենեակը, ժամարարին սենեակը պահելու համար, և եկեղեցւոյ սպասաւորներուն բնակարանները: Թաղական վարժարաններ սովորաբար եկեղեցիներու բակին վրայ կը բացուին, ուր աղբիւր մը միշտ կը գտնուի, և կարեւոր գործարաններ ալ կը գետեղուին պատշաճ անկիւն մը: Այդ ամէն չինուածներ որմափակի մը մէջ ամփոփուած կ'ըլլան, և վերապահեալ ըջափակ մը կը կազմեն, որ հասարակ կալուածներէ տարբեր առանձնաշնորհեալ բնութիւն ունի տեղական օրէնքին առջեւն ալ, իբրեւ բացարձակապէս ազգային նուիրական սեպհականութիւն:

ԼԸ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՇՏՕՆԵԱՆԵՐ

Առիթ ունեցանք եկեղեցականներու վրայ գրել՝ նախ խորհուրդներու և իւրաքանչիւր աստիճաններուն վրայ խօսած ատենիս: Սակայն այն տեղեր վարդապետական և բարեկարգական տեսակէտէն խօսեցանք, իսկ այստեղ պիտի աւելցնենք ծիսական տեսակէտով նկատուելիք կէտերը:

Եկեղեցականութեան մէջ՝ ներկայ դրութեան համեմատ գտնուած աստիճանները են. 1. դպիր, 2. սարկաւագ, 3. քահանայ, 4. աւագերէց, 5. վարդապետ, 6. եպիսկոպոս, 7. պատրիարք, 8. կաթողիկոս:

Դպիրներ են, որոնք չորս աստիճաններու ձեռնադրութիւնը ընդունած են, այսինքն դռնապանութիւն, ընթերցողութիւն, երգմնեցուցչութիւն և չաւշկալութիւն: Լուսարարներ և երգեցողներ այդ աստիճանները կ'ընդունին, երբ հաստատապէս եկեղեցւոյ ծառայութեան հետ կը կապուին: Փոքր աստիճաններու ձեռնադրութիւնը չարգիլեր աշխարհիկ տարազ գործածել, և աշխարհիկ կեանքով վարել: Եկեղեցւոյ մէջ, դպիրներուն յատուկ ծիսական զգեստն է շապիկ, երկար պզնտոր մը մինչեւ ոտքերները, աջևէն գոց, անխառիր ամէն կտաւէ կամ կերպասէ չինուած՝ նոյն իսկ մաքիչ: Վրայի կողմը ագուցած է ուսանոց մը, որ թիկունքը և ուսերը և կուրծքը կը գոցէ. ընտիր կտորէ կը չինուի, և յաճախ ասեղնագործուած է: Երկու խաչեր պիտի ունենայ, մէկը ետեւը և երկուքը կուրծքին երկու կողմերը: Թէպէտեւ ուսանոցը չապիկին վրայ հաստատուած պիտի ըլլայ, սակայն նորաձեւութեամբ մը սկսած է զատաբար գործածուիլ իբր թիկնոց: Ժառանգաւորաց վարժարաններու և դպրեվանքներու աշակերտները չորս աստիճաններ կ'ընդունին, և եկեղեցիէ դուրս ալ եկեղեցական սքեմ կը գործածեն, այսինքն է սեւ ատիճ կապայ մը, և վրայէն նոյն ատիճ վերարկու:

Սարկաւագներ, ինչպէս արդէն ըսինք, միայն վանքերու մէջ կը գտնուին կուսակրօն դասակարգէն: Հաղիւ թէ քառասուն հատ կը գտնուին բոլոր վանական հաստատութեանց մէջ միանգամայն: Կիսասարկաւագութիւնը սարկաւագութեան հետ մէկտեղ կ'ընդունին, և արտաքին տարազներն ուրիշ եկեղեցականներէ չտար-

բերիր: Գլուխնին փակեղ կը դնեն, արեւելեան կղերին գործածած fաmելաֆfա գլխանոցին մէկ տեսակը, ատլի ցած և սրածայր, որուն սկզբնաւորութիւնը եղած է 1845'ին, և ձեւն ալ վեղարի ներքին մասէն առնուած կ'երեւի: Եկեղեցւոյ մէջ գործածութենին դպիրի չափիկն է, որուն վրայէն կը կրեն ուրար մը: Երեք մետրի չափ երկայն և տասնէ տասնըհինգ հարիւրորդամետրի չափ լայն՝ երկար կտոր մըն է, երեք խաչերով զարդարուած. որ ձախ ուսին վրայ կը ձգուի, և առջեւէն ու ետեւէն մինչեւ ոտքերը կը կախուի: Կրնայ ատլի երկար ալ չհիւսուիլ, այլ միեւնոյն ձեւը կ'առնէ, կուրծքին վրայէն և ազ անուիին ներքեւէն անցնելով: Սարկաւագին պաշտօններէն և պաշտամունք մէջ ըսելիքները ծիսատրութեան մէջ ցուցուած են. գլխաւորներն են խնկարկել, պատարագին աւետարան կարդալ, վերարկուն ընել, և ժողովուրդին աղօթքին առջնորդել քարոզներով: Ուր որ սարկաւագներ չեն գտնուիր, քահանաներ անոնց պաշտօնները կը կատարեն սարկաւագի սարաղը հագնելով:

Ամուսնացեալ քահանայութեան ընծայացուները ժողովուրդին ամէն դասակարգէն կ'առնուին, այլ կը նախադասուին եկեղեցւոյ երաժիշտները և դպրոցներու վարժապետները: Բաւական ընդհատուած է յորդւոց յորդի քահանայանալու սովորութիւնը, և մինչեւ քսան ու երեսուն սերունդ չարունակած քահանայական տուներ կը գտնուին: Ընտրելիութեան պայմաններն են, թաղեցւոց կողմանէ ընտրութիւն, եկեղեցական գործողութենց տիրապետութիւն, օրինակելի կամ գէթ կանոնաւոր բարոյական կենցաղ, և իրենց կիներուն տանուտիրութիւնը: Դաստիարակութեան և ուսման աստիճաններին՝ իրենց ծառայելիք ժողովուրդին կենցաղական և կրթական աստիճաններուն հետ համեմատութեան մէջ կը նայուի: Ամէն քահանայ իր ձեռնադրութեամբ եկեղեցւոյ կամ թաղի մը հետ կապուած է, եւ տեղ փոխելը նոր ընտրութեան մը ձեւը կ'առնէ թեմական իշխանութեան հաստատութեամբ: Ընտրելիներուն համար կը պահանջուի եւս որ նոյն թաղին մէջ հաստատուն բնակութիւն ունենան:

Ձեռնադրուելէն անմիջապէս եաքր fառասուճ մը կը պահեն, քառասն օր ծոմապահութեամբ և եկեղեցւոյ մէջ աղօթքի պարապելով, և անկէ եաքը առաջին պատարագը կը մատուցանեն: Նոյն միջոցին կը վարժուին իրենց կոչման, ծիսական և գործնական պարտաւորութենց: Նորընծայ ձեռնադրուածներուն երէցկիներն ալ իրենց տունին մէջ քառասունքը պարզ պահեցողութեամբ կ'անցնեն: Երէցկիները ընտանեկան չրջանակներու մէջ յատուկ յար-

գանքի և առաջնութեան պատիւներ կը վայելեն: Քահանաներուն կենցաղը կատարելապէս ընտանեկան կեանքն է, այն պայմանով՝ որ իրենց կոչման պարտաւորութիւններուն անձերի և ճշդապահ ըլլան. և ոչ մի պատճառով չդատապարտին ու զանց չընեն՝ եկեղեցւոյ ու ժողովրդեան պէտք եղած քահանայական պաշտօնները: Անոնք լրացընելէ եաքը, կրնան նոյնիսկ պարապ առեններն արհեստի կամ արուեստի գործով մը զբաղիլ պաշտաձից և վայելչութեան պահանջները յարգելով: Պատարագելու օրէն չարաթի մը, կամ գոնէ կէս չարաթ առաջ, ընտանեկան յարկէն պիտի հեռանան, և գիշերները եկեղեցւոյ սենեակներուն մէջ պիտի անցնեն: Հին առեններ վերարկուէ զատ՝ աշխարհականներէ տարբեր տարազ չունէին եկեղեցիէ դուրս, բայց հետզհետէ ամբողջ եկեղեցական սքեմի գործածութիւնը ընդհանրացաւ, որ քաղաքներէ սկսելով՝ գիւղերն ալ տարածուեցաւ: Սքեմին կը բաղկանայ կապայէ, վերարկուէ, և փակեղէ, ամէնն ալ սեւ գոյնով. թէպէտեւ դասատուներու մէջ կը տեսնուին տարբեր գոյնով կապայ գործածողներ: Ընդհանուր առմամբ սեւ գոյնը պարտաւորիչ է վանականներուն և ոչ թէ ամուսնացեալներուն, որոնք աշխարհական կենցաղ ունին, և ժողովրդական ձեւեր կրնան պահել:

Եկեղեցւոյ մէջ ժամերգութեան առեն՝ սեւ փիլոն կը կրեն, հասարակ ասուիլ: Ծաղկեայ կամ գունաւոր փիլոնի արտօնութիւնը կը չնորհուի իբր վարձատրութիւն և իբր պատուոյ նշանակ: Վարձատրութեան և պատուոյ նշան մըն է նաև լանջախաչ կրելու արտօնութիւնը, որ քահանայից համար ոսկեզրած պղնձէ է: Իսկ քահանայից ծիսական զգեստներն են, ամէնէն առաջ շապիկ սպիտակ կտաւէ, փորուրար վիզէն մինչեւ ոտքը, գօտի մէջքին, բազպան երկու թեւերուն, անոնց վրայէն շուրջառ, որուն իբր օձիք կը կցուի վակաս՝ պինդ եւ ուղիղ բարձրացած: Գլուխնին կը դնեն սաղաւարs, որուն չուրջը կը պատէ պսակ մը, և գագաթը կը բարձրանայ խաչ մը: Հանդիսաւոր արարողութենց առեն շուրջառը փիլոնի տեղ կը գործածուի:

Հայ եկեղեցւոյ ամուսնացեալ քահանաներուն թիւը գոնէ չորս հազար պէտք է հաշուիլ:

Աւագերէցներ, քահանաներէ տարբեր ձեւ չունին, և իրենց առաւելութիւնն է եկեղեցիներու մէջ հոգեւոր կարգադրութենց և պաշտամունք կանոնաւորութեան հսկել:

Կաթողիկոսական եկեղեցականութիւնը խմբովին յատկանիշ ունի ամուսնաւոր եկեղեցականութեան վրայ, այնպէս որ կաթո-

կրօնները ամէնէն փոքրը և ամէնէն նորընծայն՝ նախամօտութիւն կը վայելէ ամուսնութիւններու ամէնէն հինին և ամէնէն յառաջադէմին վրայ: Կուսակրօն խումբը երէք աստիճաններու կը բաժնուի, ինչպէս ըսինք: Վարդապետներուն իրարու մէջ առաջնութիւնին վեղար առնելու կարգով է. և ոչ աստիճանի տարբերութեամբ: Արտաքին տարազով ուրիշ եկեղեցականներէ չեն տարբերիր, միայն փակեղին վերի մասը մանուշակագոյն կրնայ ըլլալ, բայց արգիլուած չէ ամբողջ սեւագոյն ալ գործածել: Զգեստին ալ սեւ է ամբողջովին: Եկեղեցւոյ մէջ փիլոնին սեւ ծալկաւոր մեծ տաքսէ կ'ըլլայ մանուշակագոյն՝ հանդիսութեանց պարագաներուն, իսկ սովորաբար աւելի պարզ: Միւսական զգեստին ալ քահանայից հասատար է, միայն վարդապետական գաւազանի առաւելութիւնն ունին: Իրր պատուոյ կամ վարձատրութեան նշան որոշած լանջախաչեր, վարդապետներու համար ականակուռ են երեսուքով: Հայ եկեղեցւոյ մէջ կը գործածուի ձեռայ խաչը, չորս հատասար թեւերով, մէջտեղերը ճառագայթներով և առանց խաչելեալ պատկերի: Խաչին կցուած է կոթ մը, ուսկից կը բռնուի՝ պզտիկ և գարշապարուն գաւազանով կամ բռնիչով մը: Խաչը օծուած է և մէջտեղի ակին մէջ յաճախ մասունք մըն ալ կը դնեցուի: Այդ խաչը կը բռնեն վարդապետներ և աւագերէցներ ամէն հանդիսութեանց առեն, իսկ քահանաներ պաշտօնակատարութեանց առեն: Օրհնութիւններ միշտ այս խաչով կը տրուին: Միւռոնով կ'օծուին եկեղեցւոյ մէջ գործածուելիք խաչերը: Վարդապետներուն ալ պէտք դրացը սազաւարտ է. բայց կրնան եպիսկոպոսական խոյր գործածելու երբ թեմակալ առաջնորդ են, այլ միայն թեմին մէջ: Վարդապետներու աստիճաններուն և պաշտօններուն վրայ արդէն խօսած ենք:

Կուսակրօններու թիւը տակաւին չորս հարիւր է Հայ եկեղեցւոյ մէջ, եպիսկոպոսներն ալ միասին առնելով:

Եպիսկոպոսներուն ալ արտաքին տարազը, ուրիշ եկեղեցականներէ չտարբերիր, միայն մատանի մը կը կրեն ալ ձկոյթին, իսկ կաթողիկոսներ ալ մատանեմատնին: Խոյրն ու գաւազանը նման են լատինականներուն, այլ միշտ ճոխ ու զարդարուն: Եմիփորները աւելի երկայն և աւելի լայն է քան ուրիշ ծէսերու մէջ. չորս մետրի չափ երկար, քանի երեսուն հարիւրորդամետր լայն, և լաւ ասեղնագործուած: Եմիփորները գործածուած առեն, կուրծքն ու թիկունքը պատելով և ուսերուն վրայէն անցնելով, առջևէն ու ետևէն

մինչև ոտքերը կը հասնի: Եպիսկոպոսներուն յատուկ լանջապարդը, պեկալի կամ պանակի կը կոչուի, յունարէն Պանայիա կամ Պանակիա (Ամենասուրբ) անունէն առնելով, ինչպէս առնուած է սովորութիւնն ալ, և է ականակուռ զարդարուած չիպղ մը, Ամենասուրբնայ կամ Ցիսուսի պատկերով, և վիզէն կը կախուի իրր լանջախաչ: Պանակի կիրառութիւնը Ռուսական սիրապետութենէն ետքը ընդունուած է եպիսկոպոսներուն համար: Վիճակին մայր եկեղեցւոյն մէջ հասատատուն սիմոնէն զատ, չարժական սիմոն ալ կը դրուի քարոզած առենին, կամ առեանի մէջ հանդիսութեանց առիթ: Իրենց թեմէն դուրս, միայն չարժական սիմոնի արտօնութիւնը կը պահեն: Հայոց եպիսկոպոսներուն ձեռքը պատած առենին ոչ Լատիններու ծնրադրութիւնն ունին և ոչ Յոյներուն երկրպագութիւնը. պարզութիւնը սիրուն է Հայ Եկեղեցւոյ արարողական և պաշտօնական ձևերուն մէջ:

Արքեպիսկոպոսութիւնը այժմեան սովորութեամբ պատուանուն մը միայն մնացած է, որ յատկանութեան իրաւունք իսկ չունի. և եպիսկոպոսներ իրենց մէջ ձեռնադրութեան երիցութիւնը կը պահեն անխտրաբար:

Երուսաղէմի և Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներուն բոլոր առանձնութիւնը կ'ամփոփուի ուրիշ եպիսկոպոսներուն վրայ նախատիճառութեան մէջ, զոր կը պահեն հրաժարուէն ետքն ալ: Ակակ զոհ միայն պաշտօնին յարակից պատուոյ ձևերը կը պահուին:

Կաթողիկոսական աստիճանը զանազան առանձնութիւններ ունի՝ յատուկ օծմամբ աստիճաններն ընդունելնէն սկսելով. մինչ թէ Հռոմէական եկեղեցւոյ ընդհանրական պապը և թէ Յունական եկեղեցւոյ սրինգարական պատրիարքը՝ օծում չեն ընդունիր, և լոկ ընտրուելով և պաշտօնը առանձնելով գործերնուն դիմը կ'անցնեին: Իրրև զլխաւոր առանձնութիւն Հայ կաթողիկոսներուն կոնիան, իրրև հովուական մխիթարի նշանակ, զոր ձախ կողմէն գօտիէն կը կախեն: Օծումի առեն գլխարնուն վրայ կը դրուի Էօղ մը, որ է թանձր և ասեղնագործ ծածկոյթ մը, որ անկէ ետքը հանդիսաւոր առիթներուն առջևէն կը տարուի: Էջմիածնի կաթողիկոսարանն վերարին վրայ երեւցող ադամանդեայ պզտիկ խաչը, չքանչան մըն է Ռուսիոյ կայսրներէ չնորհուած, և ոչ ծիսական զարդ: Էջմիածնի սիրապետութենէն առաջ նոյնը կը չնորհէր Ռուսիոյ Հայ առաջնորդներուն: Կաթողիկոսներուն առաջնութիւն և պաշտօններուն վրայ՝ խորհրդներու և նախրապետութեան գլխաւորներու մէջ խօսուեցաւ:

ԼԶ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՐՏԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կրօնական բարեպաշտութեանց մասին Հայ Հաւատացեալին վրայ բնաւ պարտաւորութիւն մը դրուած չկայ մահացու կամ ներելի մեղքի սպառնալիքով: Հայ Եկեղեցին կը ցուցնէ ինչ որ օգտակար է, կը պատուիրէ ինչ որ կարեւոր է, իւր հրամանները հեզութեան և քաղցրութեան հոգւով կը զօրացնէ, և արտաքին արարողութիւններով և հրապոյրներով ալ կ'աշխատի յորդորել և գրեթէ ստիպել. բայց կը զգուշանայ ինքն նոր մեղք մը ստեղծել, իւր պատուիրանները վանցաւորութեան մեղքի ձեւը տալով:

Կիրակիները ծառայական գործերէ դադարելով պահպանութիւնը՝ պատուիրան մըն է աստուածային: Հին սովորութեան համեմատ կիրակին կը սկսի չորեքշաբթի երեկոյին արեւ մտնելէն, և կը վերջանայ յաջորդ կիրակի օրուան արեւ մտնելուն: Ծառայական կը նկատուի չարի կամ վարձու համար կատարուած գործ մը, և ոչ թէ պարզապէս մարմնաւոր աշխատանքը: Այս պատճառով եկեղեցական իշխանութիւններ միշտ հրաւիրած ու քաջալերած են ժողովուրդը մարմնոյ և բազուկի աշխատութեանց, երբոր անոնք ձրիաբար կը կատարուին բարեպաշտական կամ բարեգործական նպատակի մը համար: Այսպէս սակայն կիրակի օրեր ձրիաբար կատարուած են եկեղեցիներու և վանքերու չինութեանց և նմանօրինակ պէտքերու համար եղած աշխատութիւնները: Նոյն պատճառով եկեղեցին թոյլատու կը գտնուի նաև այն աշխատութեանց, որոնք հանրային օգտակարութիւն ունին և առիթպղական են:

Կիրակիէ դուրս հրամայեալ օրներ չատ ցանցառ են Հայ ազնաբոյցին մէջ: Այլակերպութիւնը, Վերափոխումը և Խաչվերացը մօտաւորապէս կիրակիին կը փոխադրուին: Քանի մը օրներ, որ այսօր ամսաթիւի ճիշդ օրով կը կատարուին, այսինքն Աստուածայայտնութիւնը, Տէառընդառաջն ու Աւետումը, առաջին ժամանակներ կ'երեւի թէ այսպէս չէին օրուներ, ինչպէս կրնայ քազմել պաշտամունքի պատշաճներու զննութենէն: Ուրիշ քանի մը օրներ ալ, այսինքն Աստուածածնայ Ծնունդը, Ընծայումն ու Յղութիւնը, վերջին դարերու մէջ մուծուած օրներ են: Այսչափը կը բաւէ հաստատել, թէ Հայ Եկեղեցին չօժտուած է ունեցած հրամայեալ օրներ չամ անպործութեան օրեր չատցնել:

Կիրակի օրուան պղծութեան պարտաւորութիւնը չափուած կամ կշռուած՝ և նիւթական քանակի կամ ձեւի հետ կապուած չէ: Պատարագը մէկ հատ միայն ըլլալով իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ մէջ, և այն ալ միշտ ձայնաւոր՝ այսինքն երկար ըլլալով, հնար չէր որ ամէն հաւատացեալներէ պահանջուէր, նոյն պատարագին ամրողջապէս, կամ անոր որոշուած ու չափուած մի մասին ներկայ ըլլալ անպատճառ: Այս պատճառաւ հաւատացեալի մը պատշաճ և օրինաւոր չափով, պատարագին կամ ժամերգութեան առեն հասարակաց պղծութեան մասնակցիլը, կիրակնօրեայ բարեպաշտական պատուիրանին համար բաւական կը սեպուի: Նոյն իսկ չորեքշաբթի երեկոյի կիրակամուտի ժամերգութեանց ներկայութիւնը, իւր կիրակնօրեայ պարտաւորութեան լրումն կը նկատուի: Ըստ այսմ, որովհետեւ պատարագ ու ժամերգութիւն հաւասար կը նկատուին բարեպաշտական պարտաւորութեան տեսակէտէն, անոր համար Հայ Եկեղեցւոյ հաւատացեալներ, սիրով և աւելի յաճախ ժամերգութեանց ներկայ կը գտնուին:

Ժողովրդական սովորական եղած պղծութիւը Հայր մեր աէրունական պղծութիւն է, գրաբար լեզուով: Լատիններուն սովորական եղած Ողջոյն ﬕզ պղծութիւը, և Վարդապետ բառածը, Հայ Եկեղեցւոյ անձնական են, թէպէտև Հայ կաթոլիկներ Լատիններէն առնելով իրացուցած են: Ժողովուրդը կը կրկնէ ու կը կրկնէ Տէր ողորմեա հառաչանքը, նոյն իսկ մինչև հարիւր անգամ: Հաւատացեալներ գոյ պիտեն ժամերգութեանց գլխաւոր մասերը, և երգեցողութեանց ու սաղմոսերգութեանց կը ձայնակցին, լռելեայն կամ դոչն ձայնով, և գլխաւոր պղծութիւններուն կը հետեւին ամէն կրկնելով: Ժամերգութենէ անկախ պղծութիւներով պղծութիւններ չկան, այլ ժամերգութեանց գլխաւոր մասերը առանձինն և առձեռն կերպով հրատարակուած են ժողովուրդին դիւրութեան համար իրեն ընդգրկական գրաբար լեզուով, երբեմն ալ դիմացը աշխարհաբար թարգմանութիւնը աւելցնելով:

Որչափ ալ մեր օրերը հոգեւորական զգայուքը և բարեպաշտական հոգին ակարացած ըլլան, բայց տակաւին անոր արմատները խորունկ կը մնան Հայ հաւատացեալց սիրտին մէջ: Արհեստաւոր և գործաւոր դասակարգէն չատեր, առաւօտ գործերնուն գացած առեն ճանապարհնուն վրայ գտնուող եկեղեցի մը մտելով՝ համառօտ պղծութիւ մը ըսել գանց չեն ըներ. և կը սիրեն օրերնին համառօտ բարեպաշտութիւնամբ մը սկսիլ եկեղեցիի մէջ կամ եկեղեցիէ դուրս: Թուրքիոյ մէջ ամէն եկեղեցի սովորութիւն ունի՝ չաբթուն մէջ որոշ օր

մը խաչհանգիպիս բառած արարողութեամբ ջուրի օրհնութիւն կատարել։ Ջուրը կ'օրհնեն մասնաւոր մը տեառնագրելով և մէջը սուզելով։ Ընդհանրապէս կը գործածուի խաչափայտը, իսկ տաբերէն Գրիգոր Լուսաւորչի, Յովհաննէս Կարապետի, Յակոբ Մծբընայի, և Գէորգ զօրավարի մասունքները։ Հաւատացեալք կը յաճախեն խաչհանգիպումին, և օրհնուած ջուրը կը գործածեն խմելու կամ քսուելու, ուսկից ժողովրդական հաւանգը բժշկական զօրութիւն ալ կը սպասէ։ Ազօթքի համար կը գործածուի Նարեկ ալ, որ է Ս. Գրիգոր Նարեկացիի հառանգուն և հոգեւուռն աղօթքներուն գիրքը, բարձր և զարգարուն ոճով գրուած, և ցաւերու և վիշտերու դէմ զարման նկատուած։

Խաչհանգիպութեան և հաղորդութեան խորհուրդներու մերձեցման մասին, հին սովորութիւնն էր հինգ Տաղաւարներուն զանց չընել, որք են Աստուածայայտնութիւն, Յարութիւն, Ալլակերպութիւն, Վերափոխում և Խաչվերաց։ Ասոնցմէ Ալլակերպութիւն և Խաչվերաց չատով սկսան զանց ըլլալ իրարու մօտ ըլլալնուն համար. բայց բարեպաշտներ միւս երեք տաղաւարները կը պահեն, իսկ ընդհանրութիւնը գոնէ Զատիկը զանց չըներ։ Հաղորդուելու համար պէտք եղած ծոմը քսան մանելէն կամ աւելի ձիւղ քսանին վերջանալէն կը սկսի, առանց կէս պիւերի կամ որչեալ ժամի հաչիւ բռնելու։

Սուրբ սեղանայ ուխտապահպանութիւնը, թէպէտ քիչցած, սակայն միշտ բաւական թիւով բարեպաշտներ կը կատարեն, այցելելով Սուրբ Գերեզմանը և Փրկչին ներկայութեամբ նուիրագործեալ սրբավայրերը։ Իսկ ազգային ուխտատեղիներուն գլխաւորներն են Ս. Էջմիածնի կաթողիկէն, Մշոյ Ս. Կարապետը, կեսարիոյ Ս. Կարապետը, և Արմաշու Ս. Զարհատարը։

Բարեպաշտական արարայարութեանց և ազօթական զգայմանց նչանակներուն կարգին կ'իչնան, եկեղեցւոյ պատկերներուն առջև և սեղաններուն վրայ մոմ վառելը, կանթեղներուն ձէթ թափելը, արարողութեանց համար խունկ նուիրելը, և եկեղեցւոյ կիրառութեան առարկաներ պատրաստելը, ու զգեստներ և սպասներ ընծայելը։

Խաչակնքելու ձեւը Լատիններուն նման է՝ ձեռքը ճակէն ալ առնելով, և խաչակնքելու և երկրպագելու չարժումները առատօրէն կը կրկնեն։ Երկրպագութեան ձեւն է, երկու ծունկերը դետին դպցնելով, ծոխ և գեսինը հաստուելով, երկիրը պագնել։ Բայց զգեստներուն ձեւերը փոխուելով, եւրոպական սեղմ տարազներ

այլևս չեն ներեր այդ չարժումները, և բարեպաշտները կը գոհանան գլուխնին և մէջքերնին ծռելով կամ խոնարհելով՝ առանց աւանդական երկրպագութեան սկզբունքը խափանելու։

Հայոց տոմարին մէջ պահքի օրերը չատ են։ Իւրաքանչիւր ամիսներէն չորեքչաբթին և ուրբաթը պահք են, Մեծպահքը քառասնորեքօր է անընդհատ, Բուն բարեկենդանի երկուչաբթիէն մինչեւ աւագ չաբաթ օրը։ Ասոնցմէ զատ տարւոյն մէջ տասը չաբաթ պահքեր կան, գրեթէ ամէն ամիսին մէկ. իւրաքանչիւրը հինգ կամ վեց օր է։ Պահքի օրերը կրնաբուին միայն բուսական սնունդներ։ Ինչ որ կենդանական է, կիթին ու կաթը մէջը, ուտիք կը նկատուի, մեղրը միայն բացառութիւն կը կազմէ։ Ձկնեղէնք ու կաթնեղէնք ներեալ են միայն հինգ տաղաւարներու նաւակատիքներուն, պատարագի ժամէն ետքը։ Շաբաթական երկու պահքի օրերը չեն պահուիր Զատկի քառասունքին և Ծննդեան ութօրեքի միջոցին։ Մերձաւորաբար իւրաքանչիւր տարի, հարիւր վաթսուն օր պահք կը հաչուուի։

Իսկ ծոմը, իբր պահքին յաւելուած, կը հրամայուի միայն Մեծպահքի և Առաջաւորի չաբաթներուն հինգական օրերը, երկուչաբթիէ ուրբաթ։ Ծոմ բռնելու կանոնն է, քունէն արթնցալէն սկսելով մինչեւ կէսօր, բացարձակ կերպով որևէ ուտելիքէ և ըմպելիքէ և ծխելիքէ զգուչանալ։ Առաջները ծոմը կը տեւէր մինչև երեկոյեան ժամերգութեան տունը, և ասկէ առաջ եկած է ծոմի օրեր երեկոյեան ժամերգութիւնը կէսօրին ընելը։ Հայ եկեղեցին առատ է պահքի օրերուն մէջ, և հաւատացեալներ նախանձախընդիր եղած են պահքի պահպանութեան. իսկ պահքը նկատուած է արտաքին պարտաւորութեան զօրութեամբ հրամայուած կանոն մը։

ԼԲ.

ՏՈՄԱՐԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Տոմարի վրայ խօսած առենիս նպատակ չունինք Հայերուն գործածած հին քաղաքական տոմարը բացատրել, որ Հայկայ շրջան անուանով ճանչցուած է, և որ 1460 հաւասար տարիներու չրջան մը կը կազմէ, ամբողջ նահանջ տարիի մը յաւելուածով։ Ոչ ալ նպատակ ունինք յիչել թէ Հայոց մէջ տասուերկու ամիսներ հաւա-

սարապէս երեսուն օր ունին, և Աւելեաց հինգ օրերով կ'ամբողջանան: Այլեւս գործածական եղածը՝ Յուլիան տոմարի դրութիւնն է, իսկ տարեթիւը կը պահէ Հին տոմար կոչուած հաշիւը, որ կը տիրէ թէ Ռուսիոյ և թէ Թուրքիոյ Հայոց մէջ, պետական սովորութեանց հետեւելով, և Հայ Եկեղեցին անոր համեմատ կը կատարէ տօները: Եւրոպայի և Ամերիկայի Հայ գաղթականութիւններն ալ, թէպէտ եղած տեղերնին կը տիրէ Գրիգորեան կամ Նոր տոմար կոչուած հաշիւը, սակայն եկեղեցական տօները հին տոմարով կը կատարեն: Երկու տոմարներուն տարբերութիւններն ալ բացատրել պէտք չենք զգար, վասն զի այլ ևս ամէն ոք իմացած է, թէ քսաներորդ դարուս սկիզբէն տասուիրեք օրերու յապաղում է, որ հինը նորէն կը տարբերէ: Մեր բացատրելիքն է Հայ Եկեղեցւոյ՝ տօներու կատարման մէջ ունեցած իրեն յատուկ դրութիւնը:

Ամէն քրիստոնեայ եկեղեցիներ իրենց տօներուն օրերը հաստատած են արեգակնային ամիսներու ամսաթիւին վրայ, այնպէս որ այսինչ ամսոյ այսինչ օրը հաստատապէս միևնոյն տօնը կը կատարուի: Միայն Զատիկը և անոր հետ կապուած անօրինական յիշատակներ լուսնային հաշիւ ունին, բայց անոնց փոփոխութիւններն ալ արեգակնային հաշիւի վերածուելով կարգաւորուած են: Իսկ Հայոց եկեղեցին իրեն տօներուն համար հիմ առած է, ոչ թէ ամսաթիւը, այլ եօթնեակի օրերը, և իրեն յատուկ ու սեփական նօրենեկական տոմար մը ունի: Բոլոր տարւոյ մէջ միայն տասնըչորս օրեր կան որ ամսաթուով տօներ կը կատարուին. անոնցմէ ոմանք վերջին դարերու մէջ սկսած տօներ են, ոմանք ալ յետոյ փոխուած են ամենայն հաւանականութեամբ: Այս տասնըչորս օրերն են. ինն օր Աստուածայայտնութեան ճրագալոյցն ու ութօրէքը (յունուար 5—13) և հինգ ալ Աստուածածնայ տօներ, որք են Տեառնընդառաջ (փետրուար 14), Աւետում (ապրիլ 7), Ծնունդ (սեպտեմբեր 8), Վերափոխումն (նոյեմբեր 21), և Յղութիւն (դեկտեմբեր 9): Տարւոյն բոլոր մնացած օրերը եօթնեկական դրութեամբ կը կարգադրուին:

Այդ հաշիւին գլխաւոր և հիմնական կէտը Զատիկի օրն է, հին տոմարի հաշուով ճշդուած: Նախապէս Զատիկէ դէպ ետև հաշուելով տասը եօթնեակներ կ'առնուին, և տասներորդ կիրակիին կը հաստատուի Առաջաւորաց բարեկենդանը: Անկէ ետև գալով եօթնեակ մը Առաջաւորաց պահքն է, երկու եօթնեակ յատուկ տօներ կան, վեց եօթնեակ Մեծապահք է, և վերջին եօթնեակն ալ Աւագ շաբաթ է: Բետոյ Զատիկէն դէպ առաջ կը հաշուուին տասնըչորս եօթնեակներ, որոնց հետեւող կիրակին Վարդավառ է: Իսկ Զատիկէ սկսելով, եօթը եօթնեակներ Ցինունք են մինչև Հոգեգալուստ, եօթնեակ մը Հոգեգալուստ, հինգ եօթնեակ սուրբերու տօներ, վերջին երեքնեակն ալ Վարդավառի չաբաթապահք: Այդ քսանուչորս եօթնեակներու, կամ հարիւր եօթանասունուհինգ օրերու ամբողջութիւնը կը կոչուի Զատկական միջոց, և ամէն տարի անփոփոխ միևնոյն կերպով կը կատարուի, չաբթուան օրերուն պատչճին համեմատ:

Այս տեղ հարկ կը զգանք աւելցնել թէ Հայերուն Զատիկ հաշուելու կերպը նման է Յոյներուն հաշիւին, մէկ տարբերութեամբ միայն, որ Լուսաբանչիւր հինգ հարիւրեակի կամ հինգհարիւրերեսունուհերու տարիներու շրջանին մէջ, չորս անգամ լուսնին լրման վայրկեանը պզտիկ տարբերութեամբ կը հաշուուի կամ ապրիլ 5 չաբաթ օրը չլրացած, կամ ապրիլ 6 կիրակի օրը սկսած, և ըստ այնմ Զատիկը կամ անմիջապէս վրայ եկող ապրիլ 6 կիրակի օրը, և կամ միւս կիրակի ապրիլ 13 օրը կը կատարուի, և այսպէս Հայերուն զատիկը Յոյներու զատիկէն չաբաթ մը ետ կը մնայ: Այս է Ծուազատիկ ըսուածը: Հայերուն հետեւածը Լասի կոչուած աղէքսանդրական հաշիւն էր, իսկ Յոյներուն հետեւածը Իրիոնի կոչուած բիւզանդական հաշիւն էր: Ծուազատիկներ երկու ազգերու մէջ մեծ կռիւներու առիթ տուած են, մանաւանդ Երուսաղէմի մէջ: Վերջին ծուազատիկը տեղի պիտի ունենար 1824 տարին, բայց թէ՛ ազգերու մէջ բարեկամական մերձաւորութիւններ, և թէ Էջմիածնի մէջ Ռուսերու հետ սկսած յարաբերութիւններ, տոմարական հաշիւներու վերաքննութեամբ դժուարութիւնը հարթեցին, և Հայերն ալ Յոյներու հետ ապրիլ 6'ին զատիկ ըրին, և այսպէս միանգամ ընդ միշտ ծուազատիկի խնդիրը վերջացաւ, որ մէկ մըն ալ 2071'ին պիտի հանդիպէր, եթէ հին դրութիւնը պահուէր:

Հայոց եօթնեկական դրութեան դառնալով, պէտք է գիտնալ որ զատկական միջոցին քսանուչորս եօթնեակներէն դուրս եղող տարւոյն մնացորդը, հինգ մանր միջոցներու կը բաժնուի, որոնք չորս հաստատուն կէտերու մէջտեղերը կը մնան և անոնց համեմատութեամբ կը բաժնուին. և այս չորսերն են. Վերափոխումն օգոստոս 15'ին մերձաւորագոյն կիրակին թէ առաջ և թէ յետոյ, այսինքն օգոստոս 12'է 18 օրերուն մէջ հանդիպող կիրակին: Խաչվերացը սեպտեմբեր 14'ին մերձաւորագոյն, այսինքն 11'էն 17 օրերուն մէջ հանդիպող կիրակին: Ցինեակաց բարեկենդանը նոյեմբեր 18'ին մերձաւորագոյն, այսինքն 15'էն 21 օրերուն մէջ հանդիպող կիրակին: Աստուածայայտնութիւնը ճիշդ յունուար 6'ին օրը: Այս

չորս կէտերէն առաջինը Վարդավառէն առջև քալելով, ու վերջինը դէպ Առաջաւորաց բարեկենդան յառաջելով հինգ փոքր միջոցներ կը կազմեն, որոնց տեւողութիւնը տարբեր է Զատիկի օրուան փոխոխութեան համեմատ, որ մարտ 22'էն մինչև ապրիլ 25, երեսունհինգ օրուան չարժականութիւն ունի: Միջոցներուն կառճութիւնը և երկարութիւնը իրարու հետ փոխադարձաբար կը համաձայնակցեն, և Առաջաւորէն առաջ և Վարդավառէն ետքը եղող միջոցները, որ աւելի զգալի տարբերութիւններ կ'ունենան, իրարմով կը լրանան: Վանդի որչափ Առաջաւորը Աստուածայայտնութեան կը մօտենայ, այնչափ Վարդավառը Վերափոխումէն կը հեռանայ, և փոխադարձաբար, և մէկէն աւելցած ոտներ միւսին կը փոխադրուին: Նոյնպէս միւս միջոցներուն համար ալ: Այդ փոխադրութիւնները այլևս հաստատուն կանոնի վերածուած են Սիմէոն Երեւանցի կաթողիկոսին կազմած ոտնացոյցով, որ Զատիկի երեսունհինգ օրերու փոփոխութիւններուն, կամ երեսունհինգ տարբերներուն համեմատ պատշաճները կարգադրած է:

Եօթնեկական դրութեան էական նկարագիրն է, եօթնեկի իրաքանչիւր օրերուն իրենց յատուկ բնութիւն ունենալը, և ըստ այնմ ոտներու յարմար նկատուիլն է: Կիրակի օրեր բացառապար տէրունի ոտն ունին, յարութիւն կամ ուրիշ մէկ ոտն: Շորեքշաբթի և ուրբաթ օրեր ապաշխարութեան սահմանուած են: Իսկ սուրբերու ոտներ միայն երկուշաբթի, երեքշաբթի, հինգշաբթի և շաբաթ օրեր կրնան կատարուիլ: Ապաշխարութեան օրեր կրնան տէրունի ոտնի փոխանցուիլ: Սուրբերու օրերէն առաջին երեքը կրնան թէ տէրունական և թէ ապաշխարութեան փոխանցուիլ, շաբաթ օրը միայն տէրունական կը փոխանցուի: Երբոր սուրբերու օրերուն պատշաճը կը լռէ, և պահքի կամ տէրունիի կը փոխուի, սուրբի ոտնը ուրիշ օր կը փոխադրուի, և ասկէ կը հետևի որ սուրբերու ոտներ չարունակ չարժականութիւն կ'ունենան, և երբեմն ալ յարմար օրեր պակաս եղած ատեն իրարու կը կցուին: Հետևաբար անհրաժեշտ կ'ըլլայ իրաքանչիւր տարւոյ յատուկ կարգադրութիւնը գիտնալ, և այս պատճառով ոտնացոյցը չբաւեր, և օրացոյց ալ ունենալ պէտք կ'ըլլայ, որուն մէջ ոտներու փոփոխութեանց համեմատ, ընթերցուածներու և չարականներու փոփոխութիւններն ալ կը ցուցուին: Ասկէ աւելի մանրամասնութիւնք տոմարագիտութիւն կը պատկանին:

ԼԸ.

ՏԷՐՈՒՆԱԿԱՆ ՏՕՆԵՐ

Հայոց Եկեղեցին տէրունական ոտներու անունին ներքեւ կ'իմանայ այն ոտները որք կը կատարուին ի պատիւ Յիսուսի Քրիստոսի, Հոգւոյն Սրբոյ, Մարիամու Աստուածածնի, Սուրբ Խաչի և Սուրբ Եկեղեցւոյ: Այս ոտները կատարուած օրեր բնաւ անոնց հետ սուրբերու յիշատակ չկայեր, և ոչ ալ ապաշխարութեան պատշաճներ, այլ բոլոր պաշտամունք պատշաճները նոյն անօրինութիւններուն կամ խորհուրդներուն կը նուիրուին: Ամէնն ալ հաստատապէս տէրունական ըմբռնուելուն պատճառ կրնանք նկատել, ամէնուն ալ փրկագործութեան խորհուրդին չուրջը գառնալը, որովհետև անոնց մէջ միշտ կամ Փրկիչը կամ Փրկիչին մայրը կամ Փրկութեան նչանակը կը փառաւորուի:

Փրկչին փառաւորութեան ուղղուած ոտներուն գլուխը կը գտնենք Աստուածայայտնութիւնը, որ իր առաջին կազմակերպութեան մէջ ամփոփում էր Քրիստոսի հրապարակական և աւետարանական կեանքէն առաջ կատարուած անօրինութիւններուն կամ խորհուրդներուն: Ըստ այսմ Աստուածայայտնութեան ոտնին մէջ կը պարունակուէին, Աւետումը, Ծնունդը, Տաճարի ընծայումը, Մոգերուն երկրպագութիւնը, Մկրտութիւնը և Յորդանանի յայտնութիւնները: Հին եկեղեցին ամբողջը այսպէս մէկ անգամէ կը կատարէր և յետոյ անոնց մէջէն ուղղակի Աստուածածնի պատկանողները, այսինքն Աւետումը և Տաճարի ընծայումը զատուեցան, հանուարար աստուածամայրութեան դէմ Նեստորի հանած խնդիրին պատճառով: Իսկ մնացեալները աւելի ուշ երկուքի բաժնուեցան Ասորի և Յոյն և Լատին եկեղեցիներուն մէջ, Ծնունդ և Յայտնութիւն անուններու ներքև, դեկտեմբեր 25'ին և յունուար 6'ին: Իսկ Հայոց Եկեղեցին անփոփոխ պահել նախընդ սովորութիւնը, և ատկաէին մէկ ոտն կը կատարէ Աստուածայայտնութեան անունին ներքև, յունուար 5'ին ճրագալոյցը, և յունուար 6'էն 13 ութօրէքը: Եթէ արարողութեանց պատշաճները լաւ մը գննենք, կը տեսնենք որ աւելի հին ատեններ Աստուածայայտնութեան ոտնն ալ, ուրիշ մեծ ոտներու պէս, մերձաւոր կիրակիին փոխադրելու սովորութիւնը տեղի ունեցած պիտի ըլլայ:

Աւագ չաբաթին ալ տէրունական տօներու ուխտէրէք մը կը կազմէ, Գալստեան ընդհանուր անունին ներքև, որ Մեծպահքի քառասունքը լմնցնալէն ետքը կը սկսի Ղազարու յարութեան յիշատակով, և կը պարունակէ Երուսաղէմ գալուստը, Վերջին օրերը, Ընթրիքը, Մատնութիւնը, Զարչարանքը, Խաչելութիւնը և Թաղումը՝ մինչև աւագ չարաթի օրը, որ փրկագործ անօրինութիւնները կը լրացնէ։

Եռեւէն կու գայ Յարութեան տօնը, որ է Զատիկը և Յինանց միջոցը, որուն երեսունըմիսը օրերը լոկ Յարութեան են նուիրուած, տասը օրեր Յարութեան և Համբարձման, յիսներորդ օրը Հոգւոյն Սրբոյ գալստեան, որոնց կցուեցան յետոյ վեց ևս օրեր ի պատիւ Հոգւոյն Սրբոյ, և այսպէս Ղազարու յարութենէն սկսելով վաթսունուչորս օր տէրունական տօներու անընդհատ չարք մը կայ, և այս միջոցին բնաւ սուրբերու յիշատակ չտեսնուիր։

Այլակերպութիւնը, զատկական միջոցին փակման կիրակիին հետ կապուած է, ու յունիս 28'էն մինչև օգոստոս 1 կը փոփոխուի, և յաջորդ երկուշաբթին և երեքշաբթին ալ կը տօնուի։ Այդ տօնը Վարդավառ կը կոչուի սովորաբար, որ հեթանոսական տօնախմբութեան մը անունն է, քրիստոնէական տօնի փոխանցուած։

Ի պատիւ Փրկչին տօներուն կը պատկանին հատարակ կիրակիներն ալ, որոնք միշտ Յարութեան յիշատակին նուիրուած են, եթէ ուրիշ տէրունական տօն մը չհանդիպիր։ Այդ առթին ալ Յարութեան յիշատակութիւնը բոլորովին չդադրիր։ Մեծպահքին կիրակիները Յարութեան ակնկալութեան ձեւին վերածուած են, Սիմէոն կաթողիկոսի կարգադրութեան համեմատ։

Աստուածածնի այսինքն Փրկչին մօր նուիրուած տօներուն ալ՝ տէրունական ձև, այսինքն Փրկչին նուիրեալ տօներուն ձևը կը տրուի։ Անոնց մէջ գլխաւորն է Վերափոխումը, Աստուածածնայ փոխման կամ ննջման և երանաւէտ տեսութեան վերանալուն յիշատակով։ Օգոստոս 15'ին մեծաւոր կիրակիին կը տօնուի, և իննօր կը տեւէ մինչև միւս երկուշաբթի։ Տեառընդառաջի և Ասեռման տօները, որոնք մտէն Աստուածածնի անձին կը պատկանին, իբր անոր օրինական սրբութեան և ասելոս ընդունելութեան յիշատակ, հինգերորդ դարուն սկիզբները Աստուածայայտնութենէ զատուելով առանձին տօներ եղան, Նեստորի դէմ Մարիամու Աստուածամայրութիւնը յեչտելու նպատակով։ Ծնունդը յունուար 6'էն հաչուելով, Տեառընդառաջը կը տօնուի քառասուն օր ետքը՝ փետրուար 14'ին, և Ասեռումը ինը ամիս առաջ՝ ապրիլ 7'ին։ Աստուածածնայ Ծննդեան

տօնը սեպտեմբեր 8'ին երեքտասաներորդ դարուն սկսած է, իսկ Ընծայումը՝ նոյեմբեր 21'ին, և Յղութիւնը՝ դեկտեմբեր 9'ին եօթնեւտասաներորդ դարէ առաջ չեն տօնուած։ Աստուածածնի Տուփին կամ Ծոցին և Գօտիին գիւտերը ութեւտասներորդ դարուն վերջերը սկսան տօնուիլ, Առաջինը Հոգեգալստեան վեցերորդ կիրակին, և երկրորդը Վերափոխման երրորդ կիրակին։

Փրկագործութեան նուիրեալ տօներ են Խաչի տօները, որոնց գլխաւորն է Խաչվերացը կամ խաչին վերացման այսինքն փառաւորելուն տօնը, սեպտեմբեր 14'ի մեծաւոր կիրակին, և եօթնօրէքով։ Իսկ մէկ մէկ օրով կը տօնուին Փիւռխաչը՝ որ է խաչափայտին 326'ին գտնուիլը, Խաչի եօթներորդ կիրակին. Երեւման խաչը՝ որ է Երուսաղէմի մէջ երկինքի վրայ յուսաւոր խաչին 351'ին երեւնալը, Յինանց հինգերորդ կիրակին. և Վարագայ խաչը՝ որ է Ս. Նշանին Վարագայ լերան վրայ 623'ին յայտնուիլը, Խաչի երրորդ կիրակին։

Հայ Եկեղեցւոյ յատուկ արարողութիւն մըն է Սուրբ Եկեղեցւոյ տօներ կատարել, միչտ ի պատիւ փրկագործութեան որուն զգալի նշանակն է Սուրբ Եկեղեցին։ Այդ կարգին պիտի յիչատակուին 1. Խաչվերացի եօթնօրէքին երեքշաբթի, չորեքշաբթի և հինգշաբթի օրերը, 2. Նաւակատիքը՝ որ է Երուսաղէմի Ս. Յարութեան տաճարին նաւակատիքը, Խաչվերացի նախընթաց օրը, 3. Շողակաթը՝ որ է Էջմիածնի մայր տաճարին նաւակատիքը, Վերափոխման նախընթաց օրը, 4. Էջմիածին՝ որ է Ս. Լուսաւորչին տեսիլքին յիչատակը, Հոգեգալստեան երրորդ կիրակին, 5. Տապանակը՝ որ է հին ուխտի հաստատութիւնը իբր Նոր ուխտի նախատիպը, Վարդավառի նախընթաց օրը. 6. Նոր կիրակին՝ որ է հեթանոսաց կոչումը, Յինանց երկրորդ կիրակին. և 7. Աչխարհամատեան տօնը՝ որ է Վերնատունի նախընթաց տաճարին նուիրագործումը, Յինանց երրորդ կիրակին։

Տրուած տեղեկութիւններէն կը քաղենք տէրունական տօներու հետեւեալ ցուցակը, իւրաքանչիւր տարի հարիւր երեսուն երեք օրեր, որոնց մէջ սուրբերու յիչատակութիւն չկրնար կատարուիլ։ Այդ օրերն են։

9	օր	Աստուածայայտնութիւն
8	»	Աւագ չաբաթ
39	»	Յարութիւն
10	»	Համբարձում
7	»	Հոգեգալուստ
3	»	Այլակերպութիւն

9 օր Վերափոխում
7 » Աստուածածնայ միւս տօներ
6 » Խաչի զանազան տօներ
7 » Եկեղեցւոյ զանազան տօներ
30 » Հասարակ կիրակիներ:

Որովհետեւ սուրբերու յիշատակութիւն չկատարուղ օրերու վրայ կը խօսինք, անոնց հետ կցենք նաեւ Ապաշխարութեան կամ Ծիսական Պահոց օրերն ալ: Այս ալ Հայոց Եկեղեցւոյ սեփական եւ առանձնայատուկ արարողութիւն մըն է. այսինքն եկեղեցական պաշտամանց մէջ թէ ակրոնական եւ թէ սուրբերու յիշատակներ լռեցնել, եւ միայն ապաշխարութեան աղօթքներ ընել, ննջեցեալոց յիշատակ ալ խառնելով: Այդպէս են ընդհանրապէս բոլոր տարւոյն չորեքշաբթիները եւ ուրբաթները, եթէ ակրոնական տօն մը չհանդիպիր: Ասոնց վրայ պիտի աւելցուին Մեծպահքի վեց շաբաթները, եւ հինգ Տաղաւարներու եւ Առաջաւորի ու Յիսնակի շաբաթապահքերը, միշտ շաբաթ եւ կիրակի օրերէն զատ: Սովորաբար Ապաշխարութեան կամ Ծիսական Պահքի օրերը միացած են կերակրեղէնների պահքի հետ ալ: Բացառութիւններ են Յինանց առաջին քառասնը օրերուն եւ Աստուածայայտնութեան ութօրէքին չորեքշաբթիներն եւ ուրբաթները, յորս կերակուրի պահքը կը դադրի. բայց ուրիշ ակրոնականներուն համար պահքը կը մնայ՝ երբոր չորեքշաբթի եւ ուրբաթ կը հանդիպին: Հոգեգալստեան շաբթուն մէջ հաստատուն կը մնայ Եղիական կոչուած ամառուան շաբաթապահքը: Աչնան եւ ձմեռուան շաբաթապահքերը, որոնք Վարագայ եւ Սուրբ Յակոբայ պահքեր կը կոչուին, եւ Լուսաւորչին շաբաթապահքը, սուրբերու յիշատակութիւններ ունին կերակուրի պահքին հետ: Իսկ Մեծ պահքին, Աւագ շաբաթին եւ Աստուածայայտնութեան շաբաթապահքին՝ շաբաթ եւ կիրակի օրերն ալ կերակուրի պահքը կը մնայ՝ սրբոց եւ ակրոնական յիշատակներուն հետ:

Անգամ մը ըսինք թէ Հայ Եկեղեցւոյ արարողութեան համեմատ իւրաքանչիւր տարի հարիւր վաթսուն օր կերակուրի պահքեր կան, որոնց միայն հարիւր տասնըեօթը օրերը ծիսական պահքեր են: Ծիսական պահքի օրերը՝ ակրոնական տօնի օրերուն հետ գումարելով կ'ունենանք տարւոյն մէջ երկուհարիւր յիսուն օրեր, որոնց մէջ սուրբերու յիշատակութիւններ չեն ըլլար, եւ միայն հարիւր տասնուհինգ օրեր կը մնան սուրբերու յիշատակներուն: Ասկէ յառաջ եկած է չատ սուրբերու տօները իրարու կցել նոյն օրուան մէջ, այնպէս որ ցանցառ են միայն մէկ սուրբի յիշատակութեան օրերը:

ԼԹ.

ՍՈՒՐԲԵՐՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

Երբեք Յայսմաւուրքի պատմութիւնները քաղելու միտք չունինք, բայց մեր նպատակին համար օգտակար, մանաւանդ թէ անհրաժեշտ կը նկատենք ցուցնել թէ ո՞ր սուրբերն են որ Հայ Եկեղեցւոյ կողմէն կը յիշատակուին: Այդ ուսումնասիրութեամբ կը հաստատուին Հայ Եկեղեցւոյ կապակցութիւնը ընդհանուր եկեղեցւոյ հետ, եւ անոր յարաբերութիւնները հին մասնաւոր եկեղեցիներու հետ, ուստի եւ կը բացատրուի Հայ Եկեղեցւոյ ծիսական կազդրութեանց ժամանակը, եւ կը ցուցուի նոր յիշատակութիւններ ընդունելու մասին զգուշաւոր ընթացքը:

Նպատակիս աւելի յստակ կերպով յայտնելու համար, Հայ Եկեղեցւոյ մէջ տօնուած, այսինքն յիշատակուած սուրբերուն անունները ժամանակագրական ու տեղագրական ցուցակի կը վերածենք:

ԵՐԿՆԱՅԻՆ ՉՕՐԱՑ կամ Հրեշտակաց տօնը ժամանակագրական կարգին գլուխը կը գտնուի: Հրեշտակներուն միայն մէկ տօն նուիրուած է, Միքայէլ եւ Գաբրիէլ հրեշտակապետները յանուանէ յիշելով:

ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ժամանակէն սուրբեր չատ են Հայ տօնացոյցին մէջ: Միայն մէկ տօն նուիրուած է Նախահարց, և յանուանէ կը յիշուին Ջրհեղեղէն առաջ, Ադամ, Աբէլ, Սէթ, Ենովս, Ենովք, և Նոյ: Իսկ Ջրհեղեղէն ետքի նահապետներէն կը յիշուին, Մելքիսեդեկ, Աբրահամ, Իսահակ, Յակոբ, Յովսէփ, Մովսէս, Ահարոն, և Եղիազար: Դատաւորաց ժամանակէն կը յիշուին, Յեսու, Բարակ, Գեդէոն, Յեփթայէ, Սամփսոն, և Սամուէլ: Յուցակը կը փակուի եւ այլոց նախահարց յաւելուածով: Յոր արդարը յատուկ տօն ունի: Մարգարէից մէջէն յանուանէ և զատ զատ կը տօնուին, Դաւիթ, Եղիսէ, Եսայի, Երեմիա, Դանիէլ, Եզեկիէլ, և Եզր: Երկոտասան փոքր մարգարէները, Ովսէէ, Ամովս, Միքիա, Յովէլ, Աբդիու, Յովնան, Նաւում, Ամբակում, Սոփոնիա, Անգէոս, Զաքարիա, և Մաղաքիա՝ միասին կը տօնուին: Ասոնցմէ Զաքարիա երկրորդ տօն մը ունի, իբր նշխարաց Հայաստան բերուելուն առթիւ: Եղիա մարգարէի վերացումը միայն պարզ յիշատակ մը ունի: Հին օրէնքի

Վկայից ոմանք ալ կը կատարուին և են, Բարնաբոնի երեք մանկունքը՝ Սեդրաք, Միսաք, և Աբեդնագով, եղիազար քահանայ, Շամունէ այրին և իր հօքը տղաքը՝ որ Մակաբայեցիք կը կոչուին։

ՅԻՍՈՒՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ եղողներուն մէջէն կը ոմանին, Բեթզևդէմի մանկունքը, Յովակիմ և Աննա՝ Աստուածածնայ ծնողքը, Զաքարիա՝ Յովհաննէս Կարապետին հայրը, Յովսէփ Աստուածահայր, և Յովհաննէս Կարապետ՝ որուն չորս ոմանք նուիրուած են տաբանի մէջ։

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԴԱՐՈՒՆ գլուխը կը գտնուին Առաքելոց ոմանները, այսինքն է երկոտասանք և Պօղոս, որոնք անգամ մը տասներկուքը մէկէն կը ոմանուին և եաքէն ալ կրկին անգամ երկու երկու։ Աւակերտաց մէջէն դժուար է Եօթանասուններէն եղողները ստուգութեամբ որոշել, ուստի այս չարքին մէջ կը նշանակենք միահամուռ, Ճակոբ և Շմաւոն տեառնեղբայրները, Մարկոս և Ղուկաս աւետարանիչները, Ստեփանոս և Փիլիպպոս սարկաւագները, և Ղազարոս, Անանիա, Յովհաննէս-Մարկոս, և Բառնաբաս աշակերտները։ Հետեւողաց խումբն ալ հնար է կազմել և անոր մէջ դասել, Յովսէփ Արեմաթացին, Ղուկիանոս և Կոսմաննէլիոս հարիւրապետները, ինչպէս նաև Պօղոսի աշակերտները՝ որք են, Տիմոթէոս, Տիտոս, Շիղա, Սիղուանոս, Ոնեսիմոս, Ցռեմէոս Աթենացի, և Դիոնեսիոս Արիսպագացի, որոնց կը կցուի եւ այլոց աւակերտաց Պօղոսի յաւելուածը։ Վերջապէս Իւղաբերից ոմն մըն ալ կայ ընդհանուր բացատրութեամբ, որոց գլխաւորը ճանչցուած է Մարիամ Մագդալենացին։ Այս տեղ պէտք է յիշել նաև, Մարթա ու Մարիամ՝ Ղազարոսի քոյրերը, Թեկղ վկայուհին՝ Պօղոս առաքեալի աշակերտը, և Երմոնէ կոյսը՝ Փիլիպպոս սարկաւագի դստրերը։

Այժմ պիտի յիշենք զանազան եկեղեցիներու պատկանող սուրբեր, որոնց ցուցակը թէպէտ չոր ու ցամաք թուարկութիւն մըն է, բայց մեծապէս կը նպաստէ հաստատելու Հայ եկեղեցւոյ կապակցութիւնը ընդհանուր եկեղեցւոյ հետ, և զանազան եկեղեցիներու յարաբերութիւնները Հայոց Եկեղեցւոյն հետ։ Պիտի պահենք վերև յիշուած տեղագրական և ժամանակագրական կարգը։

ԱՆՏԻՈՔԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Բ. դար, Իգնատիոս Աստուածազգեաց հայրապետ, և Քրիսոփոնէ կոյս. —Գ. դար, Բարազամ ծերունի, և Բաբելաս եպիսկոպոս ու աշակերտները. —Դ. դար. Մելիտոս հայրապետ, Ղուկիանոս, Թէոդորետոս, Եւգինէոս ու Մակարիոս քահանաներ, կիւրեղ սարկաւագ, Ռոմանոս Եմեսացի երգեցող, Արաեմիոս, Հիւսիքոս, Քրիսոփոր, ու եօթը Հիպերիքեան վկաներ, Կալինիկէ ու Ակիւլինէ վկայուհիներ. — Ե. դար. Սիմէոն Սիւնակեաց։

ԿԻԼԻԿԻՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դար. Կալինիկոս, Դիոմիդէս, Կոզմաս, Դամիանոս, Տարագոս, Պրոբոս ու Անդրոնիկոս վկաներ, և Պեղագիա վկայուհի։

ՄԻՋԱԳԵՏԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դար. Պարսամ Եդեսացի եպիսկոպոս. —Դ. դար. Ցակոբ Մծրնայ Հայրապետ, Եփրեմ Ասորի վարդապետ, Մարուգէ Ճգնաւոր, Սարգիս, Բագոս, Գուրիաս, Սամոնաս ու Աբիբոս վկաներ, և Փերբոնէ կոյս. — Ե. դար. Մարութա եպիսկոպոս։

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դար. կիւրեղ հայրապետ, Յուդա-կիւրեղ եպիսկոպոս ու մայրն Աննա, Ռոմանոս միայնակեաց ու Բարուխ Մանուկ. —Ե. դար. Յովհաննէս հայրապետ։

ԿԻՊՐՈՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻ. Ե. դար. Եպիփան հայրապետ։

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Բ. դար. Եւգինէ կոյս, Փիլիպպոս հայրը, Կղոդիա մայրը, Սերգիոս ու Ապիտոն եղբայրները, և Պրոտոս ու Ցակինթոս ներքինիները. —Գ. դար. Անտոնինոս վկայ —Դ. դար. Պետրոս և Աթանաս հայրապետներ, Աբիսողոմ սարկաւագ, Վարոս Աղեքսանդրացի, Թէոփիլոս Լիբէացի, Մինաս Եգիպտացի, Մինաս Աղեքսանդրացի, Երմոգինէս Աթենացի, ու Եւգրափոս դպիր վկաներ, և Նեկտարինէ կամ Կատարինէ կոյս. —Ե. դար Կիւրեղ հայրապետ, Անտոն, Ոնոփրիոս, Պօղոս, Պօղ, Մակար, Եւագր, Յովհաննէս Գրեցի, Յովհաննէս Կարճահասակ, Նեղոս, Արսէն, Սիսոյեան, Դանիէլ, Սրապիոն, Մակարիոս, և Պիմէն ճգնաւորներ. Եւ այլոց սրբոց հարց յաւելուածով։

ԵԹՈՎպԻՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Ե. դար. Ֆաբեթաս, և տասն հազար երկու հարիւր վկաներ։

ԿԵՍԱՐԻՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Բ. դար, Ռամելոս կամ Հռոմուլոս զօրավար. —Գ. դար. Պօղիքառոս, Մերկիւռիոս, և Մամաս վկաներ. —Դ. դար. Բարսեղ Կեսարացի և Գրիգոր Նիւսացի հայրապետներ, Գորգիոս, Եւդոքսիոս կամ Մարինոս, Զենոն կամ Զենոր, Մակարիոս, և Անդրէաս զօրավար իր բանակին հետ՝ վկաներ։

ՍԵԲԱՍՏԻՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դար. Գրիգոր Նեոկեսարացի հայրապետ. —Դ. դար. Վկաս և Աթանագինէս եպիսկոպոսներ և վերջնոյն ընկերներ, Քառասուն Մանկունք Սեբաստիոյ, Քառասուն և ըինգ Մանկունք Նիկոպոլսոյ, Թէոդորոս Տիւռոն, Թէոդորոս Սարատելաս, Սեւերիանոս, Եւստաթիոս, Օքսենտիոս, Եւգինէոս, Ովրեստէս և Մարգարիոս վկաներ։

ԼԻԿԱՕՆԻՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դար. Տրիփոն և Փիլիկսիմոն վկաներ. —Դ. դար; Թէոդիտէ վկայուհի և երեք որդիք, Յուլիտա վկայուհի և որդին Կիրակոս, և Մարիանէ կամ Մարգարիտէ կոյս:

ՊՈՆՏՈՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻ. Բ. դար Փոկաս եպիսկոպոս. —Գ. դար Ակակիոս վկայ.—Դ. դար. Վաղերիոս, Կանդիդոս և Ակիւղաս վկաներ:

ԵՓԵՍՈՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻ. Բ. դար. Պողիկարպոս հայրապետ և Աբեւելեան վկաներ. —Գ. դար. Պրոն քահանայ, Իրաւափառ կամ Թեմիստոկղ վկայ, Լօիծն Ննջող մանկունք.— Դ. դար. Նիկողայոս Միւռացի և Միւռոն Կրետացի եպիսկոպոսներ, և Ադոկատոս վկայ:

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դար. Մեսրոպիանէս, Ալեքսանդրոս, Պօղոս Խոստովանող և Գրիգոր Աստուածատան՝ հայրապետներ, Մարկիանոս և Մարտիրոն նոտարներ, Կոստանդիանոս և Թէոդոս Թագաւորներ, Հեղինէ դշխոյ, Եւփիմ կոյս, և Յովհաննէս կամաւոր աղքատ. —Ե. դար. Յովհան Ոսկեբերան հայրապետ, և Եւպրաքսէ կոյս:

ԹԵՍԱՂԻՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դար. Մովկիմոս քահանայ, Դեմետրիոս վկայ, և Երանոս Սիրմիոյ եպիսկոպոս:

ԴԱՂԱՏԻՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դար. Ելեւթերիոս կամ Թիբուռս վկայ. —Դ. դար. Կղեմէս հայրապետ, Բասիլիսկոս քահանայ, Պղատոն և Թէոդիտոն վկաներ, Վաւլաւէ կոյս, և Տեկուսա, Ալեքսանդրա, Կղոդիա, Փեննա, Եւփրաքսիա, Մատրոնա և Ցուղիտա կուսան վկայուհիներ:

ԲԻԹԱՆԻՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դար Կոդրատոս վկայ. — Դ. դար. Անթիմոս և Թէոպոմպոս եպիսկոպոսներ, Երմոգենես և Գղեբիկոս քահանաներ, Դէորզ զօրավար, Պանդալէոն բժիշկ, Անիկոտոս, Փոտինոս, Ադրիանոս, Ղամպէոս, Թէոնէնաս, Ինդոս, Բասոս, Եւսեբիոս, Եւտիքէս, և Բասիլիդէս վկաներ, Անատոլիա կամ Նատալիա վկայուհի, Բարեկաս և իւր ութանեւերիք մանուկ աչակերտներ, Ցուլիանէ, Վասիլուհի, Ղամպէուհի և Դոմնինա կոյսեր, և Նիկոմիդիոյ եկեղեցիին մէջ այրած երկու Բիբլ վկաներ:

ՀՌՈՒՄՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Բ. Դար. Բագարատ Տաճատնոյ և Երանոս կամ Իրենէոս Լուգդունի եպիսկոպոսներ, Եւստաքէոս զօրավար, Թէոպիստէ կինը, Ագապիոս ու Թէոպիստոս որդիքը՝ վկաներ, Սոփիա այրի և դուստրները Ելպիս ու Պիստիս ու Ագապի կոյս վկայուհիներ. —Գ. դար. Սանէտոնոս հայրապետ և իրեն հետ վկայող եկեղեցականներ ու աշխարհականներ, Կալիստրատոս և ընկերներ՝ վկաներ, Ալեքսանդրոս կամաւոր աղքատ. —Դ. դար. Սեղբեստրոս հայրապետ և Գենարիոս կամ Ճանուարիոս եպիսկոպոս:

ԱՓՐԻԿԻՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դար. Կիպրիանոս եպիսկոպոս և Յուստինէ կոյս:

ՊԱՐԻՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Դ. դար. Մարկոս, Մելէս, և Ակեփսիմաս եպիսկոպոսներ, Յովսէփ և Բուբաս քահանաներ, Այրթալաս և Շէն սարկաւագներ, Սարգիս զօրավար և որդին Մարտիրոս և Զորնքաստան զինուոր՝ վկաներ. —Ե. դար. Բենիամին սարկաւագ, Որմզդան, Սայէն, և Յակովիկ վկաներ. —Զ. դար. Անաստաս քահանայ, և Արդմահե վկայ:

ՀԱՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ամէնէն վերջը Թագուհինք, իրեն յատուկ առըներով, որոնց մէջէն միայն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչն է, որ Յոյն ու Լատին եկեղեցիներէն ճանչցուած է. Ա. դար. Սանդուխտ կոյս, Ադդէ Եդեսիոյ հարապետ, և Արգար Թագաւոր: —Բ. դար. Ոսկեանք այսինքն Ոսկի չորս ընկերներով, և Սուքիասանք այսինքն Սուքիաս առաքեալին ընկերներով, վկաներ. —Գ. դար. Գրիգոր Լուսաւորիչ հայրապետ՝ որ երեք անգամ կը յոշտի, Հռիփսիմեանք այսինքն Հռիփսիմէ երեսուն երեք ընկերներով, Գայիանեանք այսինքն Գայիանէ երկու ընկերներով, Նունէ և Մանէ կոյսեր. Արիստակէս, Վրթանէս, Յուսիկ և Ներսէս հայրապետներ, Գրիգորիս, Դանիէլ և Յակոբ եպիսկոպոսներ. Տրդատ Թագաւոր, Աչխէն Թագուհի, Խոսրովիդուխտ արքայաքոյր, Աննան և Կրօնիդէս ճգնաւորներ, և Սահիանոս Ուղնեցի ընկերներով՝ վկաներ. — Ե. դար. Սահակ և Յովսէփ հայրապետներ, Մեսրոպ մեծ վարդապետ, Սահակ և Թարթիկ եպիսկոպոսներ, Եղիշէ, Մովսէս և Դաւիթ Թարգմանիչներ, Ղեւոնդ, Մուշեղ, Արշէն, Սամուէլ, Աբրահամ և Խորէն քահանաներ, Բաջաջ և Աբրահամ սարկաւագներ, Աստուածնէ այսինքն Աստուած և Մանուճիր զօրավարներ իրենց գունդերով՝ վկաներ, Վարդանանք այսինքն Վարդան Մամիկոնեան սպարապետ, Խորէն, Արտակ, Տաճատ, Համազասպ, Արաքէն, Վահան, Գարեգին, և Ներսէհ նախարարներ, և հազար քահանաները զօրական՝ վկաներ, Թաթուլ, Վարոս և Թուման ճգնաւորներ, և Շուշան վկայուհի. —Զ. դար. Լօիծն Խոստաբարեկներ, Գրիգոր-Ռաժիկ, և Աստուածատուր-Մախոժ վկաներ. —Է. դար. Դաւիթ Դրունեցի վկայ. —Ը. դար. Վահան Գոլթնացի, և Սահակ ու Համազասպ Արծրունիք՝ վկաներ, և Յովհաննէս Օձնեցի հայրապետ. —Թ. դար. Սահակ ու Յովսէփ Կարնեցիք՝ վկաներ. — Ժ. դար. Գրիգոր Նարեկացի վարդապետ. — ԺԲ. դար. Ներսէս Շնորհալի հայրապետ, Գոհարինոս, Ծամիդոս և Տուքիկոս վկաներ. —ԺԲ. դար. Յովհաննէս Որոտնեցի վարդապետ.— ԺԵ. դար. Գրիգոր Տաթեւացի վարդապետ:

Տօնական յիշատակութեանց չարքը փակենք յիշելով, որ Հայոց եկեղեցւոյ յատուկ է զատ զատ տօներ կատարել՝ Նիկիոյ, Կոստանդնուպոլսոյ և Եփեսոսի սուրբ ժողովներուն համար։

Այդ յուցակը զննելով կը տեսնուի, որ ուրիչ եկեղեցիներու պատկանող սուրբեր որոնք Հայ տօնացոյցին անցած են, ամէնքն ալ հինգերորդ դարու կէսէն առաջ են, և տիեզերական անբաժան եկեղեցւոյն կը պատկանին, որով ամէն եկեղեցիներու հաւասարապէս ընդունելի կը ճանչցուին։ Իսկ Հայ եկեղեցւոյ սուրբերէն անոնք որ հինգերորդ դարէն ետքն են, հազիւ թէ տասնեակ մը կը կազմեն, և ամէնքն ալ այդ պատուոյն բարձրացած են իրենց մեծահռչակ և լուսաւոր արդիւնքներուն համար։

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Իս.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Պատմական յօդուածներուն մէջ առիթ ունեցանք բացատրել Հայ գրականութեան սկզբնաւորութիւնը, ուստի առանց նոյնը կրկնելու, բաւական կը սեպենք մատնանշել սոյն գրականութեան գերազանցապէս եկեղեցական կամ կրօնական նկարագիրն վրայ։ Եթէ ստոյգ է որ սերտ կապակցութիւն մը կայ ազգի մը կենսականութեան և իր գաղափարներուն գրական բացատրութեան միջև, պէտք է ուրեմն հետեւցնել, թէ եկեղեցական աղդեցութիւնը, որ Հայ գրականութեան մէջ թափանցած է, նոյնը Հայութեան ազգային գոյութեան և պահպանութեան մէջ ալ գլխաւոր դեր ունեցած է։

Հայ ազգին քաղաքական կամ պետական կեանքը չատ տարիներէ իվեր ջնջուած է։ Շարունակ և ընդարձակ գազթականութեանց հետեւանքով, նոյն իսկ որոշ տեղւոյ մը մէջ կեդրոնացած կեանքի առաւելութիւնն ալ կորսուած է. սակայն ցրուած ու նուաղած ըլլալով միկտեղ, տակաւին կենդանի կը պահէ իր անունը իր լեզուն, իր աւանդութիւնները։ Աւելցնենք նաև, թէ նոյն իսկ ներկայ պարագաներու մէջ ալ, կատարեալ կենսականութեան յայտնի նշաններ կու տայ։ Հակառակ քաղաքական արգելքներու՝ կենսականութիւն պահած ըլլալու զարմանալի երեւոյթը ուրիշ կերպով չենք կրնար մեկնել, բայց եթէ գրական լեզուի և գրաւոր ծիսակատարութեանց գործնական ազդեցութեամբ։ Ասիկա գնահատելի և անընկճելի ազդեցութիւն մը եղաւ, որ կրցաւ դիմադրել ժամանակին ազարտիչ զօրութեան և ասիական յեղափոխութեանց անսանձելի արկածներուն։ Լոկ իղձեր և պարզ ղգացումներ իրենք իրենց վազանցուկ են և արդիւնաւորութեան

անբաւական, և չեն կրնար որ և է հասարակութեան գործնական և առօդական կեանքը ապահովել: Անհրաժեշտաբար պէտք է արտաքին և գործնական զօրութիւն մը ունենալ, որ կարենայ հասարակութեան անդամները իրարու միացած և իրարու կապուած պահել: Այդ զօրութիւնը Հայեր մի միայն իրենց գրականութեան մէջ գտան: Այն եղաւ որ իրենց համար չփման և միաւորութեան կեդրոն դարձաւ, երբոր անկէ զատ ամէն արտաքին և քաղաքական կեդրոններ իրենց ձեռքէն խլուեցան:

Նախախնամական պարագայ մը եղաւ, որ Հայ գրականութեան ծագումը զուգընթաց և ժամանակակից եղաւ Հայ քաղաքականութեան անկման հետ, և երբ այս կը կորսուէր, այն երեւան եկաւ: Պէտք է ըսել թէ Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ ազգային վտանգը նախատեսած էին, երբոր այնչափ նախանձայուզութեամբ Հայ այբուբէնը կազմելու հետապնդեցին: Այդ երկու եկեղեցականներն են, երկուքն ալ իրենց հոգեւորական կոչումին հաւատարիմ հետեւողներ, որ այդ հրաշալի գիւտին բազմերախտ հեղինակներն եղան, և որուն արդիւնքները այնչափ նշանաւոր և այնչափ արգասաւոր եղան:

Այդ գիւտն եղաւ, որ նախեւառաջ ազգային եկեղեցւոյն սեփական լեզու մը ու ազգային ձէս մը պատրաստեց և յատուկ սուրբ գիրքեր ու ծիսարաններ տուաւ, ամէնքն ալ ինքնուրոյն գոյութեան անհրաժեշտ պայմաններ: Նոյն գիւտն եղաւ որ ազգն ալ իր ծոցին մէջ ամփոփեց, և անոր ընծայեց իր առանձին ու կենցաղական կենսականութիւնը ապահովելու համար՝ պէտք եղած ամէն միջոցները: Նոյն գիւտն եղաւ, որ իւրաքանչիւր անհատի առանձնական ինքնութեան զգացումը պահպանեց, ու մատուցաբար դասակարգելուն կենցաղապէս մշակուելու միջոցները տուաւ: Մէկ խօսքով հետացուց այն ահագին վտանգը, որ Հայ Եկեղեցւոյն, Հայ ազգին և նոյն իսկ Հայ անհատին ընաջինջ կորստեանը կը սպառնար:

Ինչպէս ակզբնաւորութիւնը, նոյնպէս գրականութեան հետզհետէ զարգացումն ալ, միշտ մեւնոյն եկեղեցական նկարագիրը ունեցաւ: Հայ մատենագրութիւնը ուսումնասիրողներ, ամէնքն ալ համաձայն կերպով ոսկեդար մը և արծաթեդար մը կը զատեն անոր չրջանին մէջ, որչափ ալ համաձայն չըլլան երկու դարերը իրարմէ զատող ժամանակակէտը ճշգելու մէջ, ու հինգերորդէն մինչև երկոտասաներորդ դարերու ընդարձակութեան մէջ տարուբերին: Այդ նկատողութեան արժանի է որ ութ դարերու երկար տեւողութեան մէջ, յիսունէ աւելի մատենագիրներու մէջէն, եկեղեցական չըլլա-

լով միայն Գրիգոր Մագիստրոս իշխան մը և Մխիթար Հերացի բժիշկ մը կը գտնուին: Շապուհ Բագրատունի պատմիչ մըն ալ յիշուած է իններորդ դարուն մէջ, բայց իր գրուածը, որ մեզի հասած չէ, սակաւիկ ոճով չարադրութիւն մը եղած է կ'ըսուի:

Հայ գրականութեան արտադրութիւններուն մէջ առաջին տեղը կը բռնեն, եկեղեցական մատեաններ, ինչպէս են Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը և Մաշտոցին պարունակած ծիսարանները, որոնք ընտիր և վեհիտ հայկաբանութեամբ գրուած են, հակառակ Ցոյն ու Լատին եկեղեցիներու մէջ հանդիպածին, որոնց եկեղեցական գիրքերը անկանոն լեզուով ու ոճով են գրուած: Եկեղեցական գիրքերէ առաջ պիտի յիշենք սուրբ հայրերու գրութեանց ընտիր թարգմանութիւնները, որոնք գրեթէ ամբողջական հատորածոյ մը կը կազմեն: Բիչ ու չատ տարբերութեամբ գլխաւոր հայրերու գրեթէ բովանդակ գործերը թարգմանուած են, Իգնատիոս Անտիոքացի, Երանոս Լուգդունեցի, Գրիգոր Նէոկեսարացի, Աթանաս Աղեքսանդրացի, Եպիփան Կիպրացի, Եփրեմ Ասորի, Եւսեբիոս Կեսարացի, Պրոկղ Կոստանդնուպոլսեցի, Կիւրեղ Երուսաղեմացի, Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նազիանզացի, Սեւերիանոս Եմեսացի, Գրիգոր Նիւսացի, և Ցովհան Ոսկեբերան: Ասոնց ամէնուն թարգմանութիւնները ընտիր և դասական հայկաբանութեան օրինակներ են: Եկեղեցական անձեր եղան նոյնպէս, որ իմաստասէրներու գրուածները հայերէնի վերածեցին, և ըստ այսմ հայերէնով ալ կը գտնուին այսօր, Արիստոտէլ, Պղատոն, Դիոնեսիոս, Ցուստինոս, Պորփիւր, Փիլոն, Արիսթիդէս, և Պիսիդէս: Եկեղեցին իր պաշտօնեաներուն միջնորդութեամբ, ոչ միայն կրօնական նպատակներու կը ծառայէր, այլև մատուցական ընդհանուր զարգացման կը նպաստէր, նոյն իսկ հեթանոս իմաստասէրներու գրուածները Հայութեան ընծայելով:

Պատմութեան գիրքերն ալ, որոնցմէ բաւական թիւ մը կայ, նմանապէս եկեղեցական անձերու հեղինակութիւններ եղած են. ինչպէս, Մովսէս Խորենացի, Ղազար Փարպեցի, Եղիշէ վարդապետ, Կորիւն Սքանչելի, Ցովհաննէս կաթողիկոս, Ղեւոնդ վարդապետ, Ուխտանէս եպիսկոպոս, Ստեփանոս Ասողիկ, Ստեփանոս Օրբէլեան, և ուրիշներ, որոնց ցանկը բաւական երկար է: Նոյնը պիտի ըսուի՝ Ագաթանգեղոսի, Զենոբի, և Բիւզանդի պատմութիւններուն համար ալ, որոնք թարգմանութիւններ կը նկատուին եկեղեցականներէ կատարուած: Ցայտնի կը տեսնուի ուրեմն, որ Հայ գրականութեան ընտրելագոյն չրջանը, բացառապէս եկեղեցական մատենագիրներու չրջան մը եղած է:

Պատմական յօդուածներու մէջ գրածներնիս տեսնուեցաւ թէ երկոտասաներորդէն եօթնեւտասներորդը անկման դարեր եղան Հայութեան համար, թէ կենցաղական և թէ քաղաքական տեսակէտէն։ Գրականութիւնն ալ այդ անկումին աղդեցութիւնը զգաց, բայց այդ միջոցէն ալ մնացած յիշատակներ և արտադրութիւններ, նորէն եկեղեցականներու գործունէութեան արդիւնք են։ Եկեղեցականութիւն եղաւ, որ քիչ ու չատ ժողովրդական դաստիարակութեան ալ մատրութիւն գարձուց, և նուիրական աշխատութիւնն մը կատարեց, թէպէտ համեստ ու չափաւոր, բայց միշտ հնարաւորութեան պայմաններուն հատասար աշխատութեամբ։ Պէտք չէ աչքէ հեռացնել, թէ այսչափն ալ ընելու համար ինչպիսի բազմադիմի ու ծանր, և գրեթէ անդիմադրելի դժուարութեանց դէմ մաքառիլ կը պարտաւորուէր։ Այդ միջոցին եկեղեցական չեզող մատենագիրներու կարգէն, միայն Ամիր Տոլվաթ բժիշկին և Երեմիա Քէօմիւրճեան պաշտօնականին անուննները կրնանք տալ։ Մեզի հասնող գրուածները, որչափ ալ ստորին և ինկած ոճով, բայց միշտ կարեւոր են՝ կենցաղական եղելութիւններն ու կացութիւնը, և ժամանակին ոգին ու զգացումները պատկերացնելու տեսակէտէն։ Գնահատելի յիշատակներ ալ կը պարունակեն, յիշեալ գարերուն պատմական պատահարներուն և արկածներուն վրայ, որոնց մասին ուրիշ կողմէն չատ քիչ տեղեկութիւններ կան, և մեծ մասամբ մութին մէջ կը մնան։

Եկեղեցականութեան արդիւնք մը պէտք է սեպել եւս հնագոյն մատենագրութիւնները պահպանած ըլլալու չնորհը։ Այդ գարերուն մէջ ապրող ընդօրինակիչները, գրեթէ աստնց բացառութեան եկեղեցականներ են եղած, և մեր ձեռքը հասած գրչագիրները, գրեթէ բոլորն ալ, այդ անկեալ գարերու գրութիւններն են։ Լատագոյն գարերէն մնացող գրչագիրներ հազուագիւտ են։

Յայտ.

ՎԵՐՋԻՆ ԵՐԵՒՈՑԹՆԵՐ

Ուսումնասիրողը գարուն սկիզբէն գրականութիւնը նոր կերպարան մը կը սկսի առնել, բայց միշտ եկեղեցականութիւն է որ մատուռական չարժումին գլուխը կը գտնուի, և զարգացման չնաքերն ու կենցաղական բարւոքման ճիգերն ալ եկեղեցականներու

նախաձեռնութեամբ կը սկսին։ Վարդան Բաղիշեցի և Յովհաննէս Կոլոտ և Յակոբ Նալեան՝ Արեւելքի մէջ, Մխիթար Սեբաստացի և Խաչատուր Կարնեցի Արեւմուտքի մէջ, ամէն ճիգ կը թափեն, ոչ միայն աղգային գրականութեան նոր կեանք մը տալու, այլ և ժողովուրդին մէջ դաստիարակութիւնը տարածելու, և կղերին մէջ ուսումը զարգացնելու։ Անհամեմատ և անակնկալ կերպով գիրքերը կը չատնան՝ տպագրութեան հետզհետէ Արեւելքին մէջ տարածուելովը. ժողովուրդը խմբովին ուսման և դաստիարակութեան պըտուղները վայելելու կը հրապուրուի, և իւր կացութիւնը բարւոքելու կ'աչխատի։ Նոր մատենագիրներ և հեղինակներ կը սկսին երեւան գալ աղգային ամէն գաստակարգերէն անխտիր։ Ինչ որ մինչեւ այն աստն տեսնուած չէր՝ կը սկսի իրականանալ, և աչխարհականներուն մէջէն ալ դաստիարակութեան և ուսուցչութեան պարապողներ մէջ տեղ կ'ելլան, ինչ որ մինչեւ այն աստն միայն եկեղեցականներու վերապահեալ գործ կը կարծուէր։ Ժողովրդական դասակարգէն առաջ կու գայ առաջին վարժապետներու չատուկ խումբ մը, Պաստուելի անունի փառաւոր կոչումի ներքեւ։ Ակսուած չարժումը այլեւս չմնաչնար, և ղէպի չատաղդխմութիւն կը չարունակէ, զգացումներու բարձրացումը չարունակարար և աստիճանաբար կը չատանի, ինչպէս որ ժամանակին ընդհանուր տոլին ալ ամէն կողմէ նոյնը կը թելադրէր։

Որովհետեւ մենք միայն եկեղեցական կամ կրօնական գրականութեամբ պիտի զբաղինք, պէտք է անկեղծաբար ըսենք, որ եթէ այդ ճիւղին պատկանող գիրքեր և երկասիրութիւններ բաւականաչափ եղան, սակայն իրենց պարունակութեամբ՝ կատարեալ և գոհացուցիչ եղած չեն։ Հայր Միքայէլ Չամչեան, Վենետիկի Մխիթարեաններէն, նախաձեռնարկը եղաւ աղգային պատմութիւնը ուսումնասիրելու մէջ, բայց իւր աչխատութիւնը պատմական քննադատութեան և ընդհանուր պատմութեան հետ կապակցութեան կողմէն՝ թերի կէտեր կը ներկայէ, ինչ որ մեծ մասամբ ժամանակին վերագրելի է։ Հայ աղգին ծագման մասին ուսումնասիրութիւնները տակաւին չատ անկատար վիճակի մէջ են։ Հայ Եկեղեցւոյ պատմութիւնն ալ նչանակելի դատարկներ և թերիներ ունի իւր հետազոտութեանց մէջ, այնպէս որ պատմական ուսումն ալ դեռ իւր նախաքայլերուն մէջ պէտք է նկատուի։ Միւս կողմէն Վենետիկի և Վիէննայի Մխիթարեան միաբանութիւններն ալ, որոնց գրական արդիւնաւորութիւնը անուրանալի է, չկրցան խուսափիլ այն նախագծուած մեկուսացումէն և բռնադատեալ ուղղութենէն, որ ի-

րենք հետու կը պահէ Հայոց Եկեղեցիէն։ Էջմիածնի Ճեմարանի և Արմաշու Դպրեվանքի աշակերտութիւնները սկսան քննադատական լուրջ հետազօտութիւններով զբաղիլ, և Հայ Եկեղեցւոյ իսկական և վաւերական նկարագիրը լուսաբանել, մինչ ուրիշ եկեղեցիներու հետևողք օտարազգի կամ հայազգի հեղինակներ՝ զայն իրեն ճչգրիտ և իսկատիպ նկարագիրէն ջանացին հեռացնել, գրեթէ բոլորովին անճանաչ դարձնելու չափ։

Եւրոպական յարաբերութեանց դիւրութիւնները սկսան Հայերն ալ չափան մէջ դնել հետզհետէ երեւան եկող նոր տեսութեանց ու նոր դրութեանց հետ, որոնք աւելի հետեւողներ ունին լատինական ազգերուն մէջ։ Ասկէ սկսան ծագիլ հակակրօնական գաղափարներ և հակաեկեղեցական կարծիքներ, որոնք արձագանգ ունեցան եկեղեցւոյ դէմ հրատարակութեանց մէջ, որչափ ալ բազմաթիւ և տարածուած չըլլան։ Եկեղեցին, իւր դիրքն ու ազդեցութիւնը պահպանելու հարկադրուած, պարտաւոր էր ջատագովական ուղղութիւն մը բռնել, և եկեղեցականներուն ուսման և զարգացման մակարդակը բարձրացնել, որպէս զի անոնք ալ կարենան կրօնական ու բարոյական ու ազգային կէտերուն մասին յայտնուած յախտուն մրցումներու դէմ դնել։ Բայց մեր կարծիքով պէտք է այդ կացութիւնը թիւրիմացութեան արդիւնք մը նկատել, որովհետև Հայոց Եկեղեցին չատ յստակ ու հաստատուն գետնի վրայ կը գտնուի, և իւր թոյլատու ներողամտութեան սկզբունքը բաւական է զինքն պաշտպանել այն յարձակումներէն՝ որոնք ուրիշ տեղեր կը մղուին, քանի որ ինքը երբեք չափազանցութիւններով այդպիսի դիմադրութեան առիթ տուած չէ։ Հայերուն մէջէն այն քիչերը, որոնք իրենց ծայրայեղ կարծիքներով մատուռական ազատութեան դատը պատպանել կը կարծեն, կ'երեւի թէ լաւ չեն թափանցած և իմացած իրենց եկեղեցւոյն լայնախոհ հոգին և ազատամիտ վարդապետութիւնը։ Կ'երեւի թէ չեն մտածեր որ հակակրօնական և հակակղերական ձգտումները հռոմէադաւան կաթոլիկ երկիրներու մէջ ծագում առած են, և թէ նոյն ինքն հռոմէադաւան կաթոլիկութիւնը իր անխորտուբ և չափազանցեալ սեղմումներով գրգռած է եւրոպիոյ մէջ երեւցած չափազանցեալ ձգտումները։ Դիտելի է որ բողոքական երկիրներ ընդհանուր կերպով ազատ են հակակրօնական և հակակղերական պայքարներէն, ինչ որ անշուշտ հետեւանք է տիրող կրօնքին կողմէ բռնուած ազատամիտ ուղղութեան։ Անգղաաքսոններ, որոնք ազատութեան առաջնորդները կը նկատուին, միեւնոյն ատեն անկեղծ հաստատակեացներ և ճշմարիտ կրօնասէրներ մնացած են։

Վարդապետութեան դպրոցն մէջ տրուած բացատրութիւնները, մեզի իրաւունք կու տան համարձակաձայն հռչակելու, թէ ազատամիտ վարդապետութեան և կրօնական ներողամտութեան մասին, Հայոց Եկեղեցին բոլոր քրիստոնէութեան ճիւղերէն ոչ մէկուն երկրորդ է, եթէ ամէնուն վրայ առաջին ալ չէ։ Հայ հեղինակի մը համար աւելի դիւրին բան չկայ, քան թէ իր ազգային եկեղեցին պաշտպանել, վերջին դարուն մէջ երեւան եկած և կրօնքի դէմ ուղղուած յարձակումներուն դէմ։ Բաւական է որ ձիւդ ու յստակ կերպով բացատրուին իւր վարդապետութիւնն ու սկզբունքը, մէկ կողմ դրուին ինչ որ իրեն մէջ օտարներու ազդեցութեամբ կամ հրապուրանօք մուծուած կէտեր են, և իրրև կանոն ընդունուի ինչ որ իրեն նախնի վարդապետներուն կողմէն գծուած դաւանութիւն կամ ուղղութիւն է։ Ամէն պարագայի մէջ բաւական է իրրև որոշիչ փաստ ընդունիլ նախնական և ընդհանուր աւանդութիւնը, և անխախտ պահել եկեղեցականներու և աշխարհականներու օրինական և բարեբաստիկ գործակցութիւնը և եկեղեցւոյ կառավարութեան վերաբերեալ խնդիրներու մէջ՝ կանոն ընդունիլ ազգային եկեղեցւոյ հոգին և անոր ուղղութիւնը։ Երբոր այս կէտերը իրր հիմնական աւանդին, ինքնին կը հաստատուի հնաւանդ համոզումը, թէ Քրիստոնէութիւնը, որ ազատութեան լոյսը սփռեց աշխարհիս վրայ, չկրնար անոր դէմ ըլլալ, և ոչ ալ մարդկային միտքին զարգացման դէմ հակառակորդ կանգնիլ։

ՆԵՐԿԱՅ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

ԽԲ.

ԱՐՑԱՓԻՆ ԿԵՐՊԱՐԱՆԸ

Ինչ որ մինչեւ հիմայ գրուեցաւ, գլխաւորապէս Հայ եկեղեցւոյ անցեալին կը պատկանէր: Ընթերցողները գոհացուցիչ չափով տեղեկացան թէ ինչ եղած են նոյն եկեղեցւոյ սկզբնաւորութիւնը, առաջին ժամանակները, արկածները և ընթացքը: Հայ եկեղեցին մինչեւ հիմայ օտարներուն աչքին, եթէ բոլորովին անծանօթ չէր, գոնէ լաւ ճանչցուած չէր. իրմէներուն աչքին ալ թերեւս յստակ և որոշ կերպով գծուած չէր, և իր դիրքն ու յարաբերութիւնները ճշդուած չէին: Հիմակ որ չափով մը այդ նպատակներուն գոհացում տալու աշխատեցանք, անցնինք համառօտ կերպով մը նկարագրել իւր ներկայ կացութիւնը:

Բովանդակ քրիստոնէութիւնը չորս մեծ ճիւղերու կը բաժնուի, երկուքը Արեւմուտքի մէջ՝ կաթոլիկ և բողոքական, երկուք ալ Արեւելքի մէջ՝ երկաբնակ և Միաբնակ: Բնաւ դժուարութիւն չենք զգար յայտարարելու թէ այդ վերջին Միաբնակ ճիւղը, չունի այլեւս այն առաւելութիւնները զորս կը հայթայթեն բազմութիւնն ու կարողութիւնը. բայց ասոնց նուազութեան դէմ՝ ունի հնութեան մնծագոյն առաւելութիւնը: Հայոց եկեղեցին, որ այս ճիւղին կը պատկանի, նոյն ճիւղին զանազան մասերուն վրայ առաջնութիւնը կը վայելէ: Հաւատոյ և սիրոյ հոգեւոր հաղորդակցութիւնն է, որ այդ ճիւղին մասերը կը միացնէ, որովհետեւ հնաւանդ կանոնաց համեմատ, երբեք եկեղեցւոյ միութեան համար վարչական կեդրոնականութիւն չպահանջուիր: Այդ սկզբունքին համաձայն Ասորական, Եգիպտական և Եթովպական եկեղեցիներ իրենց ինքնուրոյն նահապետութիւնները կը պահեն, առանց Հայոց եկեղեցւոյ հետ միութենէ և հաղորդակցութենէ դադրելու: Սովորութիւն է այդ ճիւղին մէջ հաշուել Քաղկէդոնական եկեղեցին ալ, թէպէտեւ իր հաւատոյ դաւանութիւնը միւսներուն հետ կատարեալապէս համաձայն չէ: Այդ

տեսակէտը առաջ եկած է Օսմանեան պետութեան բռնած ընթացքէն, որ սկիզբէն Քաղկէդոնիներն ալ Հայոց պատրիարքարանին կախում ունեցող Արեւելեան ժողովուրդներու խումբին մէջ նկատեց:

Հայոց եկեղեցւոյն նկարագիրը խիստ և ամբողջապէս ազգային եկեղեցւոյ մը նկարագիրն է, ինչ որ հնաւանդ եկեղեցիներու էական տիպարն է: Իրեն կեդրոնը և գերագոյն իշխանութիւն վայելող ատեանը՝ էջմիածինն է, որուն իրաւասութիւնը կը տարածուի բոլոր Հայազգեան հաւատացեալներու վրայ: Անոնք որ ուրիշ ալ գտնուին, բոլոր աշխարհի մէջ սփռուած, ամէնն ալ մեւնոյն հոգեւոր հօտի բանաւոր ոչխարներն են: Հարկ չկայ որ նորէն կրկնենք, ինչ որ արդէն գրեցինք պատրիարքութեանց և առաջնորդութեանց բաժանումներուն, և անոնց իրաւասութենէն յառաջ եկած վարչական և թարիկապական յարաբերութեանց վրայ: Ռուսիոյ մէջ գտնուող վիճակներ կը կառավարուին Պալաժեինիա կոչուած կանոնագրութեան համեմատ, որ 1836'ին հաստատուած է Զարին ուխազով. իսկ Թուրքիոյ վիճակներ կը կառավարուին Սահմանադրութիւն անուն կանոնագրութեամբ որ 1863'ին հաստատուած է Սուլթանին իրատեով: Այդ երկու կանոնագրութիւնները, որչափ ալ իրենց էական կէտերուն մէջ Հայ եկեղեցւոյ նախնական կանոններուն և հնաւանդ սովորութեանց վրայ ձեւուած են, սակայն երկուքն ալ երկու ազգութեանց պետական պահանջներուն հետ համաձայնութեան ենթարկուած են: Ամէն աստիճանի մէջ զանազան արատնութիւններ կը պարունակին, որոնք աւելի քան պարզ առանձնաշնորհումներ, բացառիկ դիրքերէն պահանջուած փոխադարձ իրաւունքներ կը կազմեն՝ Հայ եկեղեցւոյ և Հայ ժողովուրդին ինպատաս: Ռուսիոյ և Թուրքիոյ մէջ նորերս հրատարակուած սահմանադրական վարչութիւնները՝ սկսած են դժուարութիւններ տանիլ այդ բացառիկ կամ առանձնաշնորհում իրաւունքներու դէմ, և կը չանան անոնք ջնջել: Սակէ առաջ եկած է՝ ներհակընդդէմ խուզումներ մը երկու երկիրներուն նոր քաղաքական վարչութեանց կողմէ՝ Հայ եկեղեցական իշխանութեանց դէմ, որուն հիմ կ'առնուի սահմանադրական հաւասարութեան սկզբունքը: Սակայն Հայ ժողովուրդներ և Հայ եկեղեցական իշխանութիւններ, կրօնապէս առանձնաշնորհումներուն վայելքէն չեն կրնար զրկուիլ, ցորչափ Ռուսիոյ և Թուրքիոյ կառավարութիւնները պինդ կը պահեն, առաջինը որթոդոքս և երկրորդը իսլամական կրօնքներուն ապրապետող առաւելութիւնները, և անոնց հետեւողներուն բացառիկ դիրքը:

Եթէ պատմական յիշատակներու գննութեամբ Հայ եկեղեցւո

նախնական ժամանակներու մէջ ունեցած ընդարձակութեան վրայ գաղափար մը ուզենք կազմել, պէտք է նշդրակացնել, թէ հին ատեններ առնուազն երեսուն միլիոն հաւատացեալներ ունեցած է այդ եկեղեցին, մինչ այժմ չորս միլիոնէ աւելի չէ։ Այս թիւը մեծաւոր հաշուով նշանակուած է, որովհետեւ տակաւին առաջնորդարաններու կողմէն՝ հաստատուն վիճակագրութիւն մը հրատարակուած չէ։ Հայ եկեղեցւոյ հաւատացեալներուն նուազելուն պատճառ պէտք է ճանչնալ՝ անընդհատ կոտորածները եւ ընդարձակ գաղթականութիւնները, բռնադատեալ կամ հրապուրեալ կրօնափոխութիւնները, եւ իրենց նոր բնակավայրերուն մէջ տեղական տարրին հետ դաւանափոխութեամբ ձուլուիլը եւ կորսուիլը։ Գործիս վերջը առանձինն յատկացուած մը Հայ ժողովուրդին հաւանական վիճակագրութիւնը պիտի տանք վիճակներու կամ թեմերու վրայ բաշխելով։

ԽԲ.

ՋԱՆԱՋԱՆ ՏԱՐՐՆԵՐ

Քանիցս ըսինք ու կրկնեցինք, թէ Հայ եկեղեցւոյ թոյլատուներողամտութեան հոգին, դիւրութիւն եւ համարձակութիւն տուած է Հայադաւան հաւատացեալներուն հեշտ կերպով ուրիշ քրիստոնէական դաւանութեանց անցնելու։ Այս տեղ չենք խօսիր իսլամութեան դարձողներուն վրայ, որոնք իշխող պետութեանց ազդեցութեան ներքեւ կրօնափոխութեան բռնադատուեցան կամ հրապուրուեցան։ Իսլամութեան դարձողներուն սերունդները, ազգութեան կերպարանն ալ փոխեցին կրօնքին հետ, եւ այլեւս Հայ չեն նկատուիր, այլ խառնուած են իսլամութեան հետեւողութեամբ կազմուած մեծ տարրին մէջ, եւ այսօր իրենց սերունդները աճեցուցած են Օսմանեան կայսրութեան մէջ Թուրք եւ Քուրդ անունով ճանչցուած ցեղերը։

Քրիստոնէական շրջանակին մէջ դաւանափոխութեամբ Հայ եկեղեցիէն բաժնուողներուն կամ հաստատեալներուն ամէնէն հինն են Հայ-Հոռոմ կոչուածները. որոնք Բիւզանդական սիրապետութեան ժամանակէն Ցունական եկեղեցին ընդունած են, Ասոնք ատենին բազմաթիւ եղած են Բիւզանդական կայսրութեան ընդարձակութեան մէջ, այլ այժմ հազիւ թէ տասնհազար մը կրնան ըլ-

լալ Ակնայ, Նիկոմիդիոյ եւ Կեղւոյ վիճակներուն մէջ ցրուած։ Իրենց նախնական Հայ ազգութեան յիշատակը կը պահեն տակաւին, եւ մէջերնէն ծերունիներ հայերէն ալ կը խօսին, բայց հետզհետէ յունական ուսմամբ եւ խնամութեամբ, րուն ցոյներուն հետ խառնուելով, Հայութեան կերպարանքին հետ յիշատակն ալ կորնչելու վրայ են։ Արդէն ալ ոչ ծխական, եւ ոչ ուրիշ մէկ արտաքին պայմանով՝ իրենց յատուկ կացութիւն մը չեն վայելեր։

Պահ մը կասկած ծագած էր թէ Ռուսական սիրապետութիւնը Կովկասի մէջ կարենար Հայերը հրապուրել որթոդոքսութեան դիմելու, եւ Հայ-Ռուս տարր մը կազմելու իբր Հայ-Հոռոմ տարրին չարունակութիւն։ Սակայն կասկածը արդիւնք չունեցաւ, եւ նոյն իսկ պատուոյա այնքան ռուս-որթոդոքս քարոզչութիւնն ալ յաջողութիւն չգտաւ, Կովկասի մէկ պզտիկ գիւղէն, եւ մայրաքաղաքներու քանի մը աղնուապետական ընտանիներէն դուրս։

Բայց բաւական յաջողութիւն ունեցաւ Հռոմէական կաթոլիկ քարոզչութիւնը, որ կրցաւ մինչեւ իսկ ինքնուրոյն հաստատութիւն մը կազմել Թուրքիոյ մէջ, եւ զայն Օսմանեան պետութեան պաշտօնապէս ճանչցնել եւ հաստատել տալ։ Այդ յաջողութեան զօրաւոր ազդակները եղան կաթոլիկ պետութեանց քաղաքական ազդեցութիւնները՝ եւ Բրոթեսթանտեայ կամ կաթոլիկութիւն տարածող հաստատութեանց նիւթական նպաստները։ Հռոմի պապութիւնն ալ վերջերը իր հրապուրելու միջոց ընդունեց իրեն հետեւողներուն նեբել, որ հայրենական հայկական ծիսակատարութիւնները պահեն մանր փոփոխութիւններով։ Կաթոլիկութեան առաջին քարոզիչները ձեռնարկած էին նոյն իսկ Լատին ծիսարանները պարտաւորիլ ընել հայերէնի թարգմանելով, բայց բուռն հակառակութեանց եւ ծանր դժուարութեանց հանդիպելով այդ միտքէն ետ կեցան։ Այն ատեն պապութիւնը միջակային ձեւ մը ուզեց գործածել, Հայ ծիսարանները նշանաւոր փոփոխութիւններով նորէն հրատարակեց, եւ զայն պարտաւորիլ ըրաւ իրեն հետեւողներուն։ Այդ փորձն ալ յաջողարդիւնք չտալուն, վերջապէս Հայ ծիսակատարութեանց պահպանութիւնը արտօնեց չատ քիչ փոփոխութեամբ, եւ իրեն կասկածելի երեւցած կէտերը կամայական մեկնութեանց ենթարկելով։ Այդ միջոցը աւելի օգտակար եւ աւելի արդիւնաւոր տեսնուեցաւ, թէպէտեւ ձեռքէ թողած չէ՝ հետեւողութիւնը ամրացնելէն ետքը նոր պայմաններ հրամայելու սովորութիւնը։

Կաթոլիկութեան հետեւողներուն մնացորդները, որոնք մինչեւ վերջերս դար կը բարձրանան, ցրուած կը մնային աստ եւ

անգ Կիլիկիոյ և Հայաստանի մէջ, երբ ուխտաւանութիւնը դարուն սկիզբները Կոստանդնուպոլսոյ մէջ կաթոլիկ քարոզիչներու նոր արշաւանք մը բացուեցաւ, որ ժողովուրդին մէջ երկպառակութիւններ առեղծեց և զայն հակառակ կողմնակցութիւններու բաժնեց։ Մխիթարեան և Անտոնեան միաբանութիւնները, Լիբանանի մէջ հաստատած ամրոցը, որունք այդ միջոցին կը սկսին, նոր այժմ աւելցուցին հռոմէադաւան ուղղութեան և հնազանդ ձանելով՝ Թուրքիոյ մէջ Քաթոլիկ միլլէթ մը ըլլալու հասան, Օսմանեան կառավարութեան հաստատութեամբ, և նոյնպատուութիւն ալ ստացան Հռոմի տալուչութեամբ։ Ութսնոյ մէջ թէպէտ առանձին ժողովրդապետութիւններ կը կազմէին, բայց իրր հոգեւոր իշխանութիւն Սարամովի Լատին եպիսկոպոսին ենթարկեալ էին. իսկ նորերս իրենց համար յատուկ Հայ աւանդորդական փոխանորդ մը ունեցան։ Բաւական թուով Հայ կաթոլիկներ կը գտնուին նաև Լիհանանի Կալիցիա գաւառը և Մաճառաստանի մէջ, բայց Արեւելքի մէջ եղող դատանակիցներուն հետ վարչական կապակցութիւն չունին։ Աչխարհի զանազան կողմերը, կաթոլիկութեան յարող Հայերուն թիւը, մերձաւորապար հարիւր չիսուն հազար կը հաչուուի։ Թուրքիոյ մէջ Հայ կաթոլիկներուն աւելի բազմաթիւ եղած քաղաքներն են, Կոստանդնուպոլիս, Անկիւրիա, Բերիա, Մամպուճ և Խոտրջուր, Կովկասի մէջ Ախալցխա, և Կալիցիոյ մէջ Լէմպէրկ։

Հայ-Բողոքական հասարակութիւնը աւելի նոր է։ Իրենցմէ առանց յայտնած կարծիքը, իրրև թէ հին Թոնդրակեցւոց կամ Հայ Պաւղիկեանց չարունակութիւնը ըլլան, պարզապէս մտացածին բան մըն է։ Պատմութենէն յայտնի է, որ հին աղանդներու հետքն իսկ չկայ եղած է Արեւելքի մէջ, և ծանօթ եղելութիւն մըն է, թէ Արեւելքի բողոքականութիւնը Ամերիկացի քարոզիչներու ձեռքով բերուած ներածութիւն մըն է։ Այդ քարոզիչները, Հայ կաթոլիկներու յաջողութենէն քաջալերուած, իրենք ալ իրենց համար յատուկ Միլլէթ մը չանացին կազմել, բաւին յարակից բոլոր իրաւունքներովը։ Մերձաւորապար չիսուն հազարի կը հանին այժմ, և Օսմանեան կայսրութեան չատ կողմերը ցրուած մանր մանր խումբեր կը կազմեն։ Գլխաւոր կեդրոնները, ուր աւելի համախմբուած կը գտնուին՝ Խարբերդ և Այնթապ և Մերզիֆուն են, այն տեղերու դպրոցական հաստատութիւններուն չնորհը, որունք Ամերիկեան քարոզչական ընկերութեանց կողմէն հիմնուած են և անոնց միջոցներովը կը պահպանուին։ Իրենց գաւառական յարանուանութիւնը Ամերիկեան Աւետարանական կոչուածն է, և չատ քիչեր կը գտնուին

Եպիսկոպոսական և Մկրտական յարանուանութիւններուն հետեւող։ Հայ Բողոքականներուն ներքին վարչութիւնը Ամերիկացի քարոզիչներուն կապուած է, և մեծաւ մասամբ անոնց նպաստներով կը մատակարարուին։ Կովկասի մէջ ալ Հայ Բողոքականներու պզտիկ խումբ մը կայ, որ իրենց համար յատուկ կացութիւն մը չունին, և օտարազգի բողոքական համայնքին մէջ խառնուած կը մնան։

Աւելցնենք իրրև լրում, թէ կաթոլիկ և Բողոքական հասարակութիւնները Թուրքիոյ մէջ կը կառավարուին իրենց յատուկ ներքին կանոնագրութիւններով, բայց Օսմանեան կառավարութենէն հաստատուած չեն։

ԻԹ.

ԱՋԳԱՑԻՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Ամէն ուղեւորներ, որունք Արեւելքը մօտէն ուսումնասիրած են, Հայուն նկարագիրին նկատմամբ ամենանպաստաւոր տեսութիւններ և դատողութիւններ յայտնած են։ Ամէնքն ալ միաձայնութեամբ կը բարձրացնեն անոր մտաւորական կարողութիւնները և գործնական յաջողակութիւնները։ Այս ձիրքերուն մէջէն, այն որ առանձնայատուկ կերպով Հայուն նկարագիրը կը բնորոշէ, արթուն և ձեռնարկ հոգին է, որ իրեն օգնած է, քայքայիչ և կործանիչ պարագաներուն մէջէն, առանց վերջնական կորուստի անցնելու։ Հայոց պատմութիւնը քանի մը նախադասութիւններու վերածել ուզած առենիս կրնանք ըսել, որ իր ակզբնաւորութիւնը մթին է, իր բարօրութիւնը վազանցուկ եղած է, և մնացեալ միջոցը, որ է ըսել գրեթէ միչտ, երբեք դժնդակ և եղերական արկածներէ ազատ եղած չէ։ Արչաւանքներ, աւարառութիւններ, կոտորածներ, հարստահարութիւններ, իրարու յաջորդելով Հայուն ամբողջ պատմութիւնը մարտիրոսական վկայաբանութեան դարձուցած են։ Այս ամէն դժբախտութեանց մէջ Հայը երբեք յուսահատութեամբ ընկճուած չէ, և ոչ ալ իր վրայ իչխած է՝ արեւելեան թուլամորթութիւն կոչուած անհոգ անգործութիւնը։ Նա ամէն առեն գիտցած է յօգուտ գործածել որեէ պարագայ կամ առիթ որ իրեն առիթ եղած է. և այդ գործունէութեամբ օգտակար ըրած է իր թէ բնական և թէ ստացական ընդունակութիւնները։

Արգելքներու և խոչընդոտներու չարունակաբար հանած դժուարութիւնները անարգելով, Հայը գործունեայ դիրք և օգտակար դեր մը վարած է իր տիրապետողներուն մօտ, և գաղթակա-նութեամբ գանուած ցրիւ տեղերուն մէջ ալ՝ կենցաղական և վարչական բարձրագոյն աստիճաններու հասած է: Նա միօրինակ և հաւասար արդիւնաւորութեամբ կրցած է մշակել մարդկային գործունէութեան ամէն ճիւղերը: Թէ վաճառականութեանց և ճարտարութեանց, և թէ արուեստից ու գիտութեանց մէջ, միշտ գերազանց կերպով յայտնած է: Ամէնէն հին ժամանակներու մէջ ալ Ասիոյ առեւտուրը Հայոց ձեռքն էր, և անոնց ճարտարութեանց արդիւնքները կը փայլէին Տիւրոսի և Բարելոնի վաճառանոցներուն և հրապարակներուն վրայ: Միջին դարու մէջ ալ, Լենատոսանի և Մաճառաստանի ազատ Հայաքաղաքները՝ գործունէութեան և յառաջադիմութեան լաւագոյն կեդրոններն են եղած: Պէտք չէ նաև մոռնալ որ Անդրկասպից Հնդկական ընկերութիւնը, պարզապէս չարունակութիւն մըն էր Հայերուն կազմած Հնդկական ընկերութեան, որ քաղաքական և վիճակագրական իշխանութիւններով ալ ճոխացած էր:

Նեմանապէս վկայուած և պատմութեամբ հաստատուած կէտ մըն է, թէ այն Հայ գաղթականները, որ զանազան առիթներու մէջ իրենց բնավայրէն հանուելով Թուրքիոյ և Ռուսիոյ զանազան կողմերը փոխադրուեցան, երկու կայսրութիւններուն ալ բարօրութեանց և բարւոքմանց զարկ տուողներն եղան: Օսմանեան կայսրութեան ամէնէն հոյակապ ճարտարապետական շինութիւնները, և պետութեան ու հանրութեան աւելի օգտակար հաստատութիւնները, ամէնն ալ Հայերու գործերն են: Թիլնք եւրոպական մատակարարութիւնը, փողերանոցի հաստատութիւնը, վառօդի գործարանը, բանակներուն պէտքի նիւթերը պատրաստելու հիմնարկութիւնները: Այն որ ընդհանուր և անորոշ կերպով Արեւելեան արհեստ կը կոչուի և նուրբ ու ճարտար ու հրապուրիչ գործուածներ կ'արտադրէ, գլխաւորապէս Հայ երեւակայութեան ու հանճարի, և Հայ բազուկներու ու մատներու կը պարտի այդ արդիւնքները:

Շատ են Հայեր, որոնք վարչական ու դիւանագիտական ու զինուորական պաշտօններու մէջ փայլեցան: Ռուսական բանակներու նշանաւորագոյն յաղթութիւնները Հայազգի զօրավարներու տրամադրութեամբ կատարուեցան: Անոնցմէ յայտնի՝ Հայազգի դիւանագէտի մըն ալ կը պարտի եգիպտոս իր վերածնութիւնը: Ազատութեան գաղափարին Արեւելքի մէջ զարթնումը՝ Հայ ազգին յառաջընթացութեամբ սկսաւ, որ մեծամեծ զոհողութիւններու ալ

ենթարկուեցաւ այդ նպատակին համար, և համարձակ կրնանք ասելցնել, թէ տակաւին ալ չէ դադարած իր զոհողութիւններով ազատութեան փրկանքը վճարել:

Շատ երկար մանրամասնութեանց պէտք էր մանայինք, եթէ ուզէինք ամրողջապէս առաջ բերել Արեւելքին օգտին համար Հայ ազգին ըրած աշխատութիւնները և ձեռք ձգած արդիւնաւորութիւնները: Այն ատեն լաւ պիտի տեսնուի թէ ինչ տեսակ նախանձայոյզութեամբ և ինչ անկաշկանդ անձնուիրութեամբ չանացած են Հայերը պինդ կառչիլ արդիւնաւորութեան գործերուն, թէև ուզակի իրենց ազգին համար ալ չըլլան, բաւական տեսնելով որ գերազանցապէս յայտնեն իրենց անդրդուելի հաստատամտութիւնը, և միւս կողմէն գոհունակութիւն ընծայեն գործունէութեան և յառաջադիմութեան իղձերուն, որք իրենց բնական ղգացումներուն պահանջը կը կազմեն:

Դժբախտաբար այդ գեղեցիկ պատկերը կերպարանափոխ կ'ըլլայ, երբոր ուզենք Հայութիւնը նկատել իբր հանրութեան հանդէպ և սկսինք հետազօտել ինչ որ Հայութիւնը ինքն իրեն համար ըրած է՝ իբր ազգ և իբր ժողովուրդ նկատուած առնելը: Ցաւալի տպաւորութիւն և ազնաւալի սրտաբեկութիւն մը պիտի ըլլայ այդ ուսումնասիրութեան հետեւանքը: Անտրանալի է, որ իր տարաբախտ արկածներուն առաջին և գլխաւոր պատճառը՝ իր հայրենական երկրին և իր ազգային ընաչխարհին տեղագրական դիրքն է: Հայաստան, ծովային դաւերէ և գետային ճանապարհէ զրկուած, չրջակայ ժողովուրդներու արշաւանքներուն ենթակայ, և բուռն ոյժերու դէմ դնելու միջոցներէ զուրկ, միշտ հզօրագոյններուն բռնութեանց և տիրապետողներու հարստահարութեանց ներքև մնալու պարտաւորուեցաւ: Բայց այդ պարագաները բաւական են արդեօք արդարացնել՝ իր ազգային ու հանրային տեսակէտէն ունեցած պակասութիւնները: Ազարտիւն աշխատանք մըն է, Հայութիւնը իրր ազգ առնուած տեղն անոր վրայ փնտռել այն փայլուն ձիրքերը և անզուգական արժիւնքները, որոնք տեսնուած են նոյն Հայութեան վրայ, իր անհատ առնուած տեղն: Անհատին ունեցած անհամեմատ առաւելութիւնները՝ չզոքացած և ջնջուած կ'երեւին, երբ հանրութեան գործերը զննուին: Վայրկենական կիրքեր, անխորհուրդ նախանձներ և փառամոլական ձգտումներ առաջ կ'անցնին անոր գործունէութեան առաջնորդելու: Հայոց պատմութեան մէջ բազմաթիւ և յաճախ են այս բանին օրինակները, իրաց ցեղ ցաւալի և յաւէտ ողբալի պատահարներ, որ վաղիմար իղձերու դուռ

բացած և վնասակար երկպառակութեանց պատճառ են եղած, ասոնք ալ առաջնորդած են անվրէպ կործանմանց։ Բաւական ըլլայ միայն բերել՝ Արշակունեաց վախճանը, Աւարայրի ճակատամարտը, և Անիի անկումը։

Հոգեկան բաւեն ձգտումներ, և գործի մէջ յանդուգն ձեռնարկներ, որոնք բացառապար կրնան թերևս յաջողութեան պատճառ ըլլալ, վնասակար կը դառնան և ամէնէն ընտիր ծրագիրներն ալ վիժել կու տան, երբոր խոհականութեան և խորագիտութեան օրէնքներուն չեն հպատակիր։ Ահա Հայ ազգին գլուխը եկած արկածներուն մեծ մասին իսկական պատճառը։ Ազգը պարտաւորուած է միշտ, իր վնասով անոր դժբախտ հետեւանքները կրել։

Հայ ազգին թշուառութիւններուն և վնասներուն պատճառ եղող պարագաներէն՝ յայտնի չէ թէ ո՞րը աւելի ազդեցութիւն ունեցած է դժպհի հետեւանքներուն մէջ. իր տեղագրական դիրքին բնական պատճա՞ռը, թէ իր անխորհուրդ ձգտումներուն բարոյական պատճա՞ռը։ Բնական պատճառը աներկրայարար իր վատ դերը ունեցած է այդ գործին մէջ, բայց ինչ պէտք էր ընէին Հայերը բնական դժբախտ կացութեան հանդէպ։ Պէտք չէ՞ր միթէ որ խոհականութեամբ ու չափաւորութեամբ իրենց կացութիւնը բարւոքէին և միութեամբ ու համերաշխութեամբ իրենց զօրութիւնը չատցնէին, Անշուշտ պարտաւոր էին։ Պէտք էր որ ջանքերու գործակցութեամբ և ոյժերու միաւորութեամբ իրենց արամադրելի ոյժերը ամրացնէին, իրենց կարողութիւնը զօրացնէին, և այս կերպով յաջողէին առնել այն ամէն ազեատալի արկածներուն, որոնք հաղիւ թէ ուրիշ մէկ ազգի մը հանդիպած են, կամ ժողովուրդի մը բախտին վրայ ծանրացած են։

Խե.

ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

Մեր նիւթին սահմանին մէջ մնալու և մեր նպատակին հաւատարիմ ըլլալու համար, պէտք է որ իբր մեր խօսքից կնիք, ընդհանուր ակնարկ մը նետանք և բացատրենք թէ Հայ եկեղեցին ինչ ազդեցութիւն ունեցած է Հայ ազգին բախտին վրայ։ Մեր օրերը նորաձեւութեան պահանջ մը դարձած է ի նահ կամ յանճահ, նախ

եկեղեցւոյ պաշտօնեաներուն դէմ յարձակիլ, և պաշտօնեաներէն հատուցում թեան բարձրանալով, եկեղեցւոյ դէմ մաքառիլ։ Բայց եկեղեցին անարգողներ անդիտակ կ'ուզեն ձեւանալ, որ ինչ կեանցաղական և ընկերական առաւելութիւններ որ կան, և որոնցմով ներկայ դարը կը պարծենայ, ամէնքն ալ քրիստոնէական հանճարին արդիւնքն են. թէ ազատութեան սկզբունքները՝ առաջին անգամ քրիստոնէութիւնը հռչակեց. թէ աշխարհքիս մէջ տեղի ունեցած ամէն բարւոքումներ և զարգացումներ իրենց սկիզբը քրիստոնէութենէն առացան. և թէ անոր մէջ արմատանալով զօրացան։ Այդ ճշմարտութիւնները, որ անհրաժեշտ են ընդհանուր քրիստոնէութեան նկատմամբ, յայտնի և հաստատուն կերպով ճշմարտուած են մասնաւորապէս Հայ քրիստոնէութեան՝ կամ որ նոյն է Հայ եկեղեցւոյ վրայ ալ։

Ոմանք երեւակայեցին Հայաստանի անկումը՝ անոր քրիստոնէութիւնն ընդունելուն վերագրել, և ժամանակակցական պարագայ մը յառաջ կը բերեն՝ իբր փաստ։ Բայց կը մոռնան թէ Հայոց քրիստոնէութեան և մատաղտութեան վերջանալուն մէջտեղ՝ համրողջ մէկուկէս դար միջոց մը անցած է, որ ժամանակակից եղած ըլլալու փաստը կը ջնջէ։ Միւս կողմէն ամէնէն թեթև պատմական գննութիւնն ալ բաւական է ցուցնելու, որ Հայոց քաղաքական անկման նախապատրաստութիւնները չորրորդ դարէն ալ առաջ են; և իրենց ծագումը կ'առնեն Հռոմայեցւոց և Պարթեւաց մէջ ժլատած պատերազմներէն։ Այս է պատմական ստուգութիւնը։ Հետեւաբար պէտք է ընդունիլ, թէ Հայաստանի քրիստոնէութիւն ընդունիլը, ոչ միայն անոր անկման պատճառ չեղաւ, այլ ընդհակառակն այդ վտանգը մէկուկէս դար յետաձգելու արդիւնքը յառաջ բերաւ։ Այս ալ չատ բնական հետեւանք մըն էր։ Որովհետեւ եթէ հակառակը ընդունիլ հարկ ըլլար, պէտք էր միանգամայն ընդունիլ, թէ բարբարոս և անկիրթ վիճակը ամէնէն օգտակար միջոցն է՝ ազգերու քաղաքական դիրքերը զօրացնելու։

Ուրիշներ ալ կարծեցին թէ հաւատոյ պաշտպանութեան համար հինգերորդ դարու մէջ մղուած պատերազմները ազգային տեսակէտէն սխալ մը եղած են, և թէ ազգին ապագայն ապահովուած կ'ըլլար, եթէ Պարսիկներուն դէմ-մատղէզը ընդունուած ըլլար։ Այս բաղձերն ալ անդիտակ կ'ուզեն ձեւանալ, թէ երբ Պարսիկները իրենց կրօնքը բռնութեամբ պարտադրիչ կ'ընէին, ներքին նպատակնին ուրիշ բան չէր, բայց եթէ զանազան ազգութիւնները ջնջել. և բոլոր տարբեր ցեղերը իրենցին մէջ ձուլել և

ընկղմել։ Եթէ Հայերն ալ այդ պայմանին հպատակէին, իրենք ալ ուրիշ դէնի-մազդէզը ընդունող ազգութեանց պէս, այսօր Պարսիկ տարրին մէջ խառնուած և իրենց իսկութիւնը կորսնցուցած պիտի ըլլային։ Պարսիկներուն հետ կրօնքով միացող ազգութիւններուն՝ այսօր բնաւ հետքը չկայ, և ոչ իսկ անունին կը յիշուի, թող իրենց անքաղաքակիրթ վիճակն ալ։

Եղան այնպիսիներ ալ, որոնք ըսին թէ Հայութիւնը այսօր լաւագոյն դիրք մը ունեցած կ'ըլլար, եթէ ազգովին իսլամական կրօնքը ընդունած ըլլար։ Սակայն չեն պարզեր թէ ինչ պիտի ըլլար այդ լաւագոյն դիրքը, զոր Հայութիւնը ունեցած պիտի ըլլար։ Արաբական տիրապետութենէն ասդին Հայ տարրին մէջէն նշանաւոր մաս մը մահմետականութիւն ընդունած է, ըլլայ չահի տեսակէտով, ըլլայ բռնադատութեան ներքև։ Ո՞ւր են ասոնք, ինչ եղան. ամէնքն ալ ձուլուեցան և կորսուեցան այն մեծ տարրին մէջ որ Թուրք անունը կը կրէ, և որուն մէջն է Քուրդ կոչուածն ալ՝ կրթութենէ և դպրութենէ զուրկ։ Ամէն քաչկռտուք պատճառաբանութեանց վրայ՝ փորձառական իրականութիւնն է որ կը սիրէ։ Այսօր Հայ անունը պահող ուրիշ տարր մը չկայ, բայց եթէ այն որ իւր քրիստոնէութեան վրայ հաւատարիմ մնացած է։

Հայերը դաստիարակողներուն կարգին խումբ մըն ալ կայ, որ Հայերուն անկման պատճառ կը նկատէ իրենց ազգային եկեղեցւոյն ամուր կապուած մնալնին. իբր թէ իրենց վիճակին չատ աւելի բարւոքուած պիտի ըլլար, եթէ Հռոմէադաւան կաթոլիկութիւնը ընդունած ըլլային, որով Եւրոպիոյ կաթոլիկ աէրութեանց պաշտպանութիւնը կը վայելէին։ Բայց այդ ենթադրութեան ալ անհիմն՝ և մեղադրանքին անիրաւ ըլլալը հաստատելու համար, բաւական է միտք բերել Կիլիկիոյ Հայ թագաւորութեան վերջին եղելութիւնները, և այդ եղելութեանց հետեւանք եղող ապառասլուա կործանումը։ Այն եղելութիւնները յայտնապէս կը հաստատեն, թէ կործանումը ուղղակի հետեւանք եղաւ Լատիններու հետ հաստատած մերձաւորութեանց։ Նմանապէս դժուար չէ անցեալն մէջէն երեւան հանել, որ այն ամէն Հայեր, որոնք անպայման կերպով հռոմէադաւան կաթոլիկութեան յարեցան, հետզհետէ կորսուեցան, մինչև իսկ անունն ալ չմնաց։ Եթէ Թուրքիոյ Հայ կաթոլիկներն ալ նկատի առնենք, որոնք ինքնուրոյն հասարակութեան դիրք ալ ստացան Օսմանեան կառավարութեան չնորհիւ, անոնք ալ չարունակ պատերազմի հետ վէճեր և հակառակութիւններ ունեցան և ունին, Հռոմի կողմէն եղած լատինական ձուլման ձգտումները հետացնելու

և ինքզինքնին Հայ պահելու համար։ Այս օրեր ալ իրենց ազգային կերպարանքը պահպանելու համար պարտաւորուած են բուռն հետապնդումներու դէմ մաքառիլ։

Այդ ամէն եղելութիւնները բացարձակ կերպով կը հաստատեն, որ Հայոց ազգային եկեղեցին եղած է այն միակ յօդակապը, որ Հայկայ սերունդին ցրուած մնացորդները կրցած է իրարմէ անքակտելի պահել, և իրրև մէկ ազգ պահպանել։ Եկեղեցին եղած է, որ անվիճելի կերպով ներարկած է անոր մէջ ներքին կենսակառնութեան տարրները, և պատրաստած է արտաքին միջոցներ և գործնական եղանակներ և գործառնական ձեռնարկներ՝ Հայ ազգութեան գոյութիւնը ապահովելու։ Եկեղեցւոյ չնորհիւն է, որ Հայութիւնը մնացած է իբր յատուկ և ինքնուրոյն մարմին մը, որ դարերու այլայլութեանց և արկածներու բռնութեանց ներքև ալ, ինքն իր մէջ չարունակուելով միշտ նոյն մնացած է։

Հայը, դարերէ իվեր քաղաքական միջոցէն զրկուած, սերտ փարած է եկեղեցական կեանքին, և զայն ճանչցած է իբր վերկութեան խարիսխ մը իւր ալեկոծ կեանքին մէջ։ Անոր չնորհիւն է, որ թէպէտ վանգուած ու տկարացած, բայց վերջնապէս կրցած է իւր գոյութիւնը պահել, և մահացու արկածներուն մէջ կեանքը ապահովել։ Այդ մեծ զօրութիւնը, որ Հայուն անցեալին վրայ գործունեայ և արդիւնաւոր ազդեցութիւն ունեցաւ, չէ դադրած տակաւին իւր կենսական ոգին ներշնչել, և պիտի չարունակէ ալ ապագային միեւնոյն վերկարար դերը պահել, քանի որ նոյն կը մնայ քաղաքական և կենցաղական կացութեան պահանջը։ Փորձառական ճշմարտութիւն է, որ ուր քաղաքական կապակցութեան կապը կը պակսի, եկեղեցական կապակցութեան կապն է որ զայն կը փոխանակէ, և միութեան ու գոյութեան պէտք եղած ոյժը կ'ընձեռէ։ Այս կերպով Ազգային Եկեղեցին կը լինի դադարեալ հայրենիքին հոգին ներկայացնող երեւելի նշանը, և սիրտի գերազանց ձգտումներուն ոգեւորութիւն բաչխողը։

Վերջին տարիներու միջոցին զանազան կողմերէ զրոյցներ հրապարակ նետուեցան, իբրև թէ Հայերը քաղաքական անկախ ազատութիւն ձեռք ձգելու նպատակով խլրտումներու ձեռնարկած ըլլան։ Երկու դրացի կայսրութիւններ, որոնց մէջ Հայերը մեծագոյն մասամբ ցրուած կը գտնուին, այդ զրոյցներէ աւելի աւելն Հայերու նկատմամբ անողոք խստութիւններ գործածել։ Մենք չենք փնտռեր թէ հնար է՞ր արդեօք Հայերը բացարձակապէս դատապարտել, եթէ այդպիսի գաղտահարներ ալ ունեցած ըլլային։ Միթէ

բարւոքման փափաքը՝ ամէն անհատի բնական և անբռնաբարելի իրաւունքը չէ՞։ Սակայն եթէ փափաքը ինքնաներաթար կը բղխի սիրտէն, անոր ընթացքը կը կառավարուի միտքէն։ Հայերը իրա-կանութեանց մասին չատ յստակ ու որոշ գաղափար ունին, որ մտացածին նկարագրութիւններու վտանգաւոր բաւիղներու մէջ չմոլո-րին։ Անոնք չեն կրնար չանտնալ, թէ իրենց հայրենական ընտա-խարհին տարածութիւնը երկար դարու պետութեանց բամնուած է. թէ իրենք սփռուած ու ցրուած են աշխարհի ամէն անկիւնները. թէ իրենց մտաւորական և նիւթական կարողութեանց չատագոյն կեդրոնները օտար հորիզոններու վրայ են. թէ իրենց ձեռնարկներուն նպաստող միջոցները բնաչխարհէն գուրս տեղեր են, և չեն կրնար օգտակար կերպով կարծեցեալ նպատակին գործադրուիլ։ Արդ քա-նի որ այսպիսի ու այսչափ արգելքներ ունին իրենց դէմ, կրնա՞ն արդեօք որևիցէ կերպով քաղաքական նպատակ մը յաջողցնելու երազներով ինքզինքնին խաբել։ Այդպիսի ենթադրութիւն մը ընել հնար չէ, առանց Հայ ազգին ողջմտութեան դէմ նախատինք ար-ձակելու։ Հայը կրնայ հանդուրժել, որ իրեն դէմ ազատասիրական նոյն իսկ հայրենասիրական ձգտումներ ունենալու ամբաստանութիւն-ներ վերագրուին, որչափ ալ այդ ամբաստանութիւնները անհիմն և սուտ ըլլան. բայց նա չկրնար ներել որ իրեն վրայ անմտարութեան միտքեր և ապուշութեան գործեր ենթադրուին։

Ճշմարտութիւնն այն է, որ ամէն բարեմիտ Հայ՝ ուրիշ փա-փաք չունի, բայց եթէ իր գրացիներուն հետ խաղաղ ու հաչտ ապրիլ։ Հայուն պահանջն է, որ վեռս չհանուի իր կեանքին, իր պատիւին, իր ստացութեան, իր աշխատութեան։ Հայը կը պահանջէ, որ ինչպէս ուրիշներ, ինքն ալ խաղաղութեամբ վայելէ իր գոր-ծունէութեան պտուղը. և իր բնական ձիրքերուն արդիւնքները ինչպէս կը վայելեն միւս ազգեր, որոնց մէջ կ'ապրի։ Այս օրինա-ւոր պահանջներուն հետ կը փափաքի ալ, որ հաստատուն պահէ իր ազգային ինքնութիւնը, իր լեզուն ու իր գրականութիւնը։ Իր նախնիքներէն նուիրական ժառանգութիւն մնացած՝ այս բարիքներուն ստացութիւնը պահպանելու համար, ինքն ապահինած է իր Ազ-գային Եկեղեցւոյն ծոցը, և կ'ուզէ որ անձեռնմխելի մնայ այն իր կանոններով ու աւանդութիւններով, իր հաստատութիւններով, և իր ստացած իրաւանց և առանձնաշնորհութեանց ամբողջութեամբ։

Հայն այն համոզումն ունի, թէ իր Ազգային Եկեղեցին, որ դինքն անցեալին մէջ պաշտպանեց, ապագային մէջ ալ պիտի պաշտպանէ։

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Ա.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

(Հին Տուհարով)

Ա. Ս. ԹԱԴԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ, Հայաստանի մէջ աւետարանը կը քարոզէ, կը նահատակուի Արտազ իրր 50 Թուականին։ Գերեզմանը կը գտնուի Մակուի վանքը։ Եգեսիացէ եկող Ս. Թադէոս Դիդիմոս առաքեալին նկատմամբ պատմուածը քննադատական դիտողութեանց կը հանդիպի։

Բ. Ս. ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ, Թադէոսէն առաջ կու գայ աւետարան քարոզել, կը նահատակուի Ալբակ իրր 68 Թուականին։ Գերեզմանը կը գտնուի Պաչքալէի վանքը։

Գ. Ս. ՋԱՔԱՐԻԱ, Ս. Թադէոս առաքելոյ աշակերտ, առա-քեալներէն առաջ եկեղեցւոյ գլուխ կը ճանչցուի. կը նահա-տակուի իրր 76։

Դ. Ս. ՋԵՄԵՆՏՈՍ, առաքելոյ աշակերտ, կը կառավարէ 4 տա-րի, կը վախճանի իրր 81։

Ե. Ս. ԱՏՐՆԵՐՍԵՀ, կը կառավարէ 15 տարի, կը նահատակուի իրր 97։

Զ. Ս. ՄՈՒՇԵ, Սիւնեաց աթոռէն Արտազի աթոռը փոխա-դրուած, կը կառավարէ 30 տարի, կը վախճանի իրր 128։

Է. Ս. ՇԱՀԷՆ, կը կառավարէ 25 տարի, կը վախճանի իրր 154։

Ը. Ս. ՇԱՒԱՐՇ, կը կառավարէ 20 տարի, կը վախճանի իրր 175։

Թ. Ս. ՂԵՒՈՆԴԻՈՍ, կը կառավարէ 17 տարի, կը նահատակուի իբր 193։ Յաջորդներուն անուննները անծանօթ կը մնան, բայց գոյութիւնին կը քաղուի Սիւնիքի աթոռին աւանդութենէն։

Ժ. Ս. ՄԵՀՐՈՒԺԱՆ, Հայոց եպիսկոպոս եղած է Արտաշատ աթոռին վրայ 230—260 տարիներու միջոցին։

---

1. Ս. ԴՐԻԳՈՐ Ա. ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ, կը սկսի քարոզել 301, կը ձեռնադրուի 302, Էջմիածին կը հիմնարկուի 303։ Լուսաւորիչ կը վախճանի 325, իբր 86 տարեկան։
2. Ս. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ Ա. ՊԱՐԹԵՒ, կրտսեր որդի Լուսաւորչին, հօրը օգնական 306, Նիկիոյ ժողովին կը գտնուի 325, կը յաջորդէ հօրը նոյն տարին 325, կը նահատակուի 333։
3. Ս. ՎՐԹԱՆԷՍ Ա. ՊԱՐԹԵՒ, երէց որդի Լուսաւորչին, կը յաջորդէ եղբօրը 333, կը վախճանի 341, իբր 80 տարեկան։ Իւր որդին Ս. Գրիգորիս Աղուանից կաթողիկոս, կը նահատակուի 337։
4. Ս. ՅՈՒՍԻԿ Ա. ՊԱՐԹԵՒ, որդի Վրթանէսի, կը յաջորդէ 341, կը նահատակուի 347։ Ս. Դանիէլ Աշիշատեցի՝ որ յաջորդութեան կոչուած էր, կը նահատակուի աթոռ չբարձրացած 347։
5. ՓԱՌԷՆ Ա. ԱՇՏԻՇԱՏԵՑԻ, Լուսաւորչի ազգակից, կը յաջորդէ 348, կը վախճանի 352։ Աթոռոյ պարապութեան միջոցին կը տեղակալէ Շահակ Մամիկոնեան։
6. Ս. ՆԵՐՍԷՍ Ա. ՊԱՐԹԵՒ, մականուանեալ Մեծ, թոռն Յուսիկի, կը յաջորդէ 27 տարեկան 353, չորս տարի գործերէ կը քաշուի 359—363, կը տեղակալէ նոյն Շահակ Մամիկոնեան՝ Զոնակ ալ դրուած։ Ներսէս կը վախճանի 373 յուլիս 25, 47 տարեկան։
7. ՇԱՀԱԿ Ա. ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ, Ալբիանոսեան տոհմէն, նոյն ինքն վերև յիշուած տեղակալը, պատմիչներէն և ցուցակներէն ոմանց մէջ Յուսակ կամ Յուսիկ անուններով նշանակուած է։ կը յաջորդէ 373, կը վախճանի 377։
8. ԶԱԻԷՆ Ա. ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ, Շահակի ազգակից, կը յաջորդէ 377, կը վախճանի 381։
9. ԱՍՊՈՒՐԱԿԷՍ Ա. ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ, Զաւէնի եղբայրը, կը յաջորդէ 381, կը վախճանի 386։ Աթոռը պարապ կը մնայ տարի մը։

10. Ս. ՍԱՀԱԿ Ա. ՊԱՐԹԵՒ, մականուանեալ Մեծ, Ներսէսի որդին, կը յաջորդէ 39 տարեկան 387, Ս. Մեսրոպի հետ գիրի գիւտը կը կատարէ 404, կ'աքսորուի 428։ Սուրմակ Մամիկոնեացի հակաթոռ 428, կը մերժուի 429։ Բրճիոյ Ասորի հակաթոռ 429, կը մերժուի 432։ Շմուէլ Ասորի հակաթոռ 432, կը վախճանի 437։ Ս. Սահակ աքսորէ կը դառնայ, և հոգեւորական իրաւասութեամբ կը հաստատուի Բագրեւանդի Բլուր գիւղը 432։ Սուրմակ դարձեալ հակաթոռ 437։ Ս. Սահակ կը վախճանի 439 սեպտեմբեր 7։ Ս. Մեսրոպ տեղակալ հոգեւոր իրաւասութեան, կը վախճանի 440 փետրուար 17։
11. Ս. ՅՈՎՍԷՓ Ա. ՀՈՂՈՑՄԵՑԻ, տեղակալ հոգեւոր իրաւասութեան 440, Սուրմակ կը վախճանի և Յովսէփ կաթողիկոս կը ճանչցուի 444, կը նախագահէ Շահապիվանի ժողովին 445, և Արտաշատի ժողովին 450, կ'աքսորուի 451, կը հրաժարի 452, կը նահատակուի 454 յուլիս 25։
12. ՄԵԼԻՏԷ Ա. ՄԱՆԱՋԿԵՐՏԱՑԻ, կ'ընտրուի 452, կը վախճանի 456։
13. ՄՈՎՍԷՍ Ա. ՄԱՆԱՋԿԵՐՏԱՑԻ, կ'ընտրուի 456, կը վախճանի 461։
14. Ս. ԳԻՒՏ Ա. ԱՐԱՀԵԶԱՑԻ, կ'ընտրուի 461, կ'աքսորուի 471, Օթմուս կ'առանձնանայ 472, կը վախճանի 478։ Քրիստափոր Ա. Արծրունի կաթողիկոսի անունը սովորական ցուցակներու մէջ՝ թիւրիմացութեան հետեւանք է, գոյութիւն չունի։
15. Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ա. ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ, կը յաջորդէ 478, աթոռը Դուին կը փոխադրէ 484, կը վախճանի 490։
16. ԲԱԲԳԷՆ Ա. ՈՐՄՍԵՑԻ, կ'ընտրուի 490, Դուինի ժողովները կը նախագահէ 506 և 513, կը վախճանի 515։ Սովորական ցուցակներու մէջ նշանակուած համառօտ պաշտօնավարութիւնը ժամանակագրական պահանջներու և սկզբնական աղբիւրներու չհամապատասխաներ։
17. ՍԱՄՈՒԷԼ Ա. ԱՐՇԱԿԵՑԻ, կ'ընտրուի 516, կը վախճանի 526։
18. ՄՈՒՇԷ Ա. ԱՑԼԱԲԵՐԵՑԻ, կ'ընտրուի 526, կը վախճանի 534։
19. ՄԱՀԱԿ Բ. ՈՒՂԿԵՑԻ, կ'ընտրուի 534, կը վախճանի 539։

20. ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ Ա. ՏԻՐԱՒԻՋՅԻ, կ'ընտրուի 539, կը վախճանի 545։
21. ՂԵՒՈՆԴ Ա. ՏԻՐԱՒԻՋՅԻ, կ'ընտրուի 545, կը վախճանի 548։
22. ՆԵՐՍԷՍ Բ. ԲԱԴՐԵՒԱՆԴԱՅԻ, կ'ընտրուի 548, Դուինի ժողովին կը նախագահէ 555, կը վախճանի 557.
23. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Բ. ԴԱԲԵՂԵԱՆ, կ'ընտրուի 557, կը վախճանի 574։
24. ՄՈՎՍԷՍ Բ. ԵՂԻՎԱՐԴԵՑԻ, կ'ընտրուի 574, առաքի համար ժողով կը գումարէ 574։ Յովհաննէս Բագարանցի հակաթոռ Յունական բաժինին մէջ 590։ Մահէս կը վախճանի 604։ Աթոռը առանց կաթողիկոսի կը մնայ երեք տարի, և տեղակալութիւնը կը վարէ Վրթանէս Քերդող։
25. ԱԲՐԱՀԱՄ Ա. ԱՂԲՄԹԱՆԵՑԻ, կ'ընտրուի 607 ապրիլ 30, Դուինի ժողովը կը գումարէ 608։ Յովհաննէս հակաթոռ կը վախճանի 611։ Արքահամ կը վախճանի 615։
26. ԿՈՄԻՏԱՍ Ա. ԱՂՑԵՑԻ, կ'ընտրուի 615, Ս. Հռիփսիմէի վկայարանը կը նորոգէ 617, կը վախճանի 628։
27. ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ Բ. ԱՊԱՀՈՒՆԻ, կ'ընտրուի 628, կը հրաժարի 630։
28, ԵՋՐ Ա. ՓԱՌԱԺՆԱԿԵՐՏԱՅԻ, կ'ընտրուի 630, Կարնոյ ժողովը կը գումարէ 631, կը վախճանի 641։
29. ՆԵՐՍԻՍ Գ. ԻՇԽԱՆՅԻ, մականուն Շինող, կ'ընտրուի 641, գործէ կը քաչուի 652, գործի կը գառնայ 658, կը վախճանի 661։
30. ԱՆԱՍՏԱՍ Ա. ԱԿՈՌԵՑԻ, կ'ընտրուի 661, կը վախճանի 667։
31. ԻՍՐԱՅԷԼ Ա. ՈՒՄՄԵՑԻ, կ'ընտրուի 667, կը վախճանի 677։
32. ՍԱՀԱԿ Գ. ՋՈՐՈՓՈՐԵՑԻ, կ'ընտրուի 677, կը վախճանի 703։
33. ԵՂԻԱ Ա. ԱՐՃԻՇԵՑԻ, կ'ընտրուի 703, կը վախճանի 717.
34. Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Գ. ՕԶՆԵՑԻ, մականուն Իմաստասէր, կ'ընտրուի 717, կը նախագահէ Դուինի ժողովին 719, Մանազկերտի ժողովին 726, կը վախճանի 728։
35. ԴԱՒԻԹ Ա. ԱՐԱՄՈՆԵՑԻ, կ'ընտրուի 728, կը վախճանի 741։

36. ՏՐԴԱՏ Ա. ՈՒՄՄԵՑԻ, կ'ընտրուի 741, կը վախճանի 764։
37. ՏՐԴԱՏ Բ. ԴԱՄՆԱՒՈՐԵՑԻ, կ'ընտրուի 764, կը վախճանի 767։
38. ՍԻՄՈՆ Ա. ԲԱՒՈՆԵՑԻ, կ'ընտրուի 763, Պարսաւի ժողովին կը նախագահէ 768, կը վախճանի 775։
39. ԵՍԱՅԻ Ա. ԵՂԻՊԱՏՐՈՒՇԵՑԻ, կ'ընտրուի 775, կը վախճանի 788։
40. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Ա. ԴՐԻՆԵՑԻ, կ'ընտրուի 788, կը վախճանի 790։
41. ՅՈՎԱՆ Ա. ԴՐԻՆԵՑԻ, կ'ընտրուի 790, կը վախճանի 791։
42. ՍՈՂՈՄՈՆ Ա. ԳԱՒՌԵՑԻ, կ'ընտրուի 791, կը վախճանի 792։
43. ԳԻՈՐԳ Ա. ԲԻՒՐԱԿԱՆՑԻ, մականուն Հայոց Բուկ, կ'ընտրուի 792, կը վախճանի 795։
44. ՅՈՎՍԷՓ Ա. ՓԱՐՊԵՑԻ, մականուն Կարճ, կ'ընտրուի 795, կը վախճանի 806։
45. ԴԱՒԻԹ Բ. ԿԱԿԱՂԵՑԻ, կ'ընտրուի 806, կը վախճանի 833։
46. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Գ. ՈՎԱՅԵՑԻ, կ'ընտրուի 833, կը վախճանի 855։
47. ՋԱՔԱՐԻԱ Ա. ՋԱՔԵՑԻ, կ'ընտրուի 855, կը վախճանի 877։
48. ԳԻՈՐԳ. Բ. ԳԱՒՌԵՑԻ, կ'ընտրուի 878, կը վախճանի 898։
49. Ս. ՄԱՇՏՈՑ Ա. ԵՂԻՎԱՐԴԵՑԻ, կ'ընտրուի 898, կը վախճանի 899 Նոյեմբեր 13։
50. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ե. ԴՐԱՄԽԱՆԱԿԵՐՏԱՅԻ, մականուն Պատմաբան, կ'ընտրուի 899, Վաղարշապատ կը փոխադրուի 928, կը վախճանի 931։
51. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Բ. ՌԾՏՈՒՆԻ, կ'ընտրուի և Ապիսմոսի կը հաստատուի 931, կը վախճանի 932.
52. ԹԷՈԴՈՐՈՍ Ա. ՌԾՏՈՒՆԻ, կ'ընտրուի 932, կը վախճանի 938։
53. ԵՂԻՍԷ Ա. ՌԾՏՈՒՆԻ, կ'ընտրուի 938, կը վախճանի 943։
54. ԱՆԱՆԻԱ Ա. ՄՈԿԱՑԻ, կ'ընտրուի 943, Արգինա կը հաստատուի 944, կը վախճանի 967։

55. ՎԱՀԱՆ Ա. ՍԻՒՆԻ, կ'ընտրուի 967, գահընկէց կը լինի 969։
56. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Գ. ՍԵԻԱՆՑԻ, կ'ընտրուի 969, կը բանտարկուի 971, կը վախճանի 972։
57. ԽԱՉԻԿ Ա. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ, կ'ընտրուի 973, կը վախճանի 991։
58. ՍԱՐԳԻՍ Ա. ՍԵԻԱՆՑԻ, կ'ընտրուի և Անի կը փոխադրուի 992 մարտ 29, կը հրաժարի 1019։
59. ՊԵՏՐՈՍ Ա. ԳԵՏԱԴԱՐՁ, կ'ընտրուի 1019, Դիոսկորոս Սաղահինեցի հակաթոռ 1036, Պետրոս կը վերահաստատուի 1037, Խաչիկ Բ. ամրոսակից 1049, Պետրոս Սեբաստիա կը հաստատուի 1051, կը վախճանի 1054,
60. ԽԱՉԻԿ Բ. ԱՆԵՑԻ, կը յաջորդէ 1054, Թաւրիզ կը հաստատուի 1057, կը վախճանի 1060։ Աթոռը պարապ կը մնայ 5 տարի։
61. ԳՐԻԳՈՐ Բ. ՎԿԱՅԱՍԱՍԷՐ, առաջին անունը Վահրամ, Գրիգոր Մագիստրոսի որդի, կ'ընտրուի և Ծամնդաւ կը հաստատուի 1065։ Գեորգ Գ. Լոռեցի ամրոսակից 1069, կը մերժուի 1072։ Սարգիս Հոնեցի հակաթոռ 1076, կը վախճանի 1077։ Թեոդորոս Ալախօսիկ հակաթոռ 1077, կը վախճանի 1090։ Բարսեղ Ա. ամրոսակից 1081։ Պօղոս Վարագցի հակաթոռ 1086, կը հրաժարի 1087, Գրիգոր կը վախճանի 1105 յունիս 3։
62. ԲԱՐՍԵՂ Ա. ԱՆԵՑԻ, կը յաջորդէ և Շուղր կը հաստատուի 1105, կը վախճանի 1113։
63. ԳՐԻԳՈՐ Դ. ՊԱՀԼԱՒՈՒՆԻ, Վկայասէրի եղբօրորդի, կ'ընտրուի 20 տարեկան 1113։ Դաւիթ Թոռնիկեան հակաթոռ Աղթամարի մէջ 1114։ Գրիգոր ամրոսը Ծովք կը փոխադրէ 1125, Հռոմկլայ կը փոխադրէ 1147, կը հրաժարի 1166 օգոստոս 17, կը վախճանի երէք ամիս ետքը։
64. Ս. ՆԵՐՍԷՍ Դ. ԿԼԱՅԵՑԻ, մականուն Շնորհալի, Պահլաւունիի եղբայրը· կը յաջորդէ 1166 օգոստոս 17, կը վախճանի 1173 օգոստոս 13։
65. ԳՐԻԳՈՐ Դ. ՏՂԱՅ, Շնորհալիի եղբօրորդի, կ'ընտրուի 1173, Հռոմկլայի ժողովը կը գումարէ 1179, կը վախճանի 1193 մայիս 16։
66. ԳՐԻԳՈՐ Ե. ՔԱՐԱՎԷԺ, կ'ընտրուի 1193, գահընկէց կը լինի և կը վախճանի 1194։

67. ԳՐԻԳՈՐ Զ. ԱՊԻՐԱՏ, կ'ընտրուի 1194։ Բարսեղ Բ. Անեցի ամրոսակից 1195։ Գրիգոր կը վախճանի 1203։
68. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Զ. ՍՍԵՑԻ, մականուն Մեծաբարոյ, կ'ընտրուի 1203. Անանիա Սեբաստացի հակաթոռ 1204, Դաւիթ Գ. Աւրհակաղնեցի ամրոսակից 1204։ Բարսեղ և Անանիա և Դաւիթ կը վախճանին 1206։ Յովհաննէս կը վախճանի 1221։
69. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա. ԲԱՐՋՐԲԵՐԴՑԻ, կ'ընտրուի 1221, կը վախճանի 1267 ապրիլ 9։
70. ՅԱԿՈԲ Ա. ԿԼԱՅԵՑԻ, մականուն Գիտնական, կ'ընտրուի 1267, կը վախճանի 1286։
71. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Բ. ԿՍՏՈՒԿԵՑԻ, մականուն Պօճագործ, կ'ընտրուի 1286 ապրիլ 13, գահընկէց կը լինի 1289։
72. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Դ. ՀՌՈՄԿԼԱՅԵՑԻ, կ'ընտրուի 1290, Եգիպտոս գերի կը տարուի 1292, կը վախճանի 1293։
73. ԳՐԻԳՈՐ Ի. ԱՆԱԻԱՐԶԵՑԻ, մականուն Տուրբերիացոց, կ'ընտրուի և Սիս կը հաստատուի 1293, կը վախճանի 1307։ Մսոց ժողովը կը գումարուի մանուքնէ ետքը 1307։
74. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Գ. ԿԵՍԱՐԱՑԻ, կ'ընտրուի 1307 մարտ 19, կը վախճանի 1322։ Մովրական ցուցակներու մէջ Պրոնտգործին հետ չփոխուած է։
75. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Դ. ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ, կ'ընտրուի 1322, կը վախճանի 1326։
76. ՅԱԿՈԲ Բ. ՏԱՐՍՈՆԱՑԻ, կ'ընտրուի 1327, կը հրաժարի 1341, կը վերընտրուի 1355, կը վախճանի 1359։
77. ՄԽԻԹԱՐ Ա. ԳՐՆԵՒՑԻ, կ'ընտրուի 1341, կը վախճանի 1355։
78. ՄԵՍՐՈՊ Ա. ԱՐՏԱՋԵՑԻ, կ'ընտրուի 1359, կը վախճանի 1372։
79. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ե. ՍՍԵՑԻ, կ'ընտրուի 1372, կը վախճանի 1374։
80. ՊՕՂՈՍ Ա. ՍՍԵՑԻ, կ'ընտրուի 1374, Եգիպտոս կը տարուի և կը դառնայ 1375, կը վախճանի 1377։
81. ԹԻՈԴՈՐՈՍ Բ. ԿԻԼԻԿԵՑԻ, կ'ընտրուի 1377, կը վախճանի 1392։ Աթոռը տարի մը պարապ։
82. ԿԱՐԱՊԵՏ Ա. ԿԵՂԵՑԻ, մականուն Բոկիկ, կ'ընտրուի 1393, կը վախճանի 1408։ Մովրական ցուցակներու մէջ երկու համանուններու վերածուած է, և Աղթամարի Դաւիթը ցուցակի անցած է։

83. ՅԱԿՈԲ Գ. ՍՍԵՑԻ, կ'ընտրուի 1408, կը վախճանի 1411։
84. ԳՐԻԳՈՐ Ը. ՄԱՆԶՈՂԱՑ, ամիսը կը գրաւէ 1411, կը մնայ 1416.
85. ՊՕՂՈՍ Բ. ԳԱՒՌՆԵՑԻ, կ'ընտրուի 1416, կը վախճանի 1429։
86. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Զ. ՎԱՀԿԱՑԻ, ամիսը կը գրաւէ 1429, կը վախճանի 1439, Յովհէփ Երէց հետամուտ կ'ըլլայ ամիսին, առանց յաջողելու։
87. ԳՐԻԳՈՐ Թ. ՄՈՒՍԱԲԷԳԵԱՆ, կը յաջորդէ 1439, կը քաշուի 1441։
88. ԿԻՐԱԿՈՍ Ա. ՎԻՐԱՊԵՑԻ, կ'ընտրուի և էջմիածին կը հաստատուի 1441, կը հրաժարի 1443։
89. ԳՐԻԳՈՐ Ժ. ՋԱՂԱՂԲԵԳԵԱՆ, կը յաջորդէ 1443, Կարապետ Եւդոկիացի Սիսի մէջ հակաթոռ 1446։ Արիստակէս Բ. Արոռակալ կամ ամիսակից 1448, Զաքարիա Ալպամարցի ամիսը կը գրաւէ 1461, կը մնայ 1462։ Սարգիս Բ. Աջուսար ամիսակից 1462։ Երիզոր կը վախճանի 1466։
90. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ Բ. ԱԹՈՌԱԿԱԼ, կը յաջորդէ 1466, կը վախճանի 1469։
91. ՄԱՐԳԻՍ Բ. ԱՋՆՏԱՐ, կը յաջորդէ 1469, Յովհաննէս Է. Աջակիր ամիսակից 1470, Սարգիս կը վախճանի 1474։
92. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Է. ԱՋՈՒԿԻՐ, կը յաջորդէ 1474, Սարգիս Գ. Միւսալլ ամիսակից 1474։ Յովհաննէս կը մնայ և կը քաշուի 1484։
93. ՍԱՐԳԻՍ Գ. ՄԻՒՍԱՑԻ, կը յաջորդէ 1484։ Արիստակես Գ. Էջմիածնեցի ամիսակից 1484։ Թադէոս Ա. Վաղարշապացի, ամիսակից 1199։ Եղիազ Բ. Էջմիածնեցի ամիսակից 1504։ Յովհաննէս Վաղարշապացի ամիսակից 1505, Ներսէս ամիսակից 1506։ Զաքարիա Բ. Վաղարշապատեցի ամիսակից 1507։ Յուսիկ Դուգարացի հայրապետ կոչուած, ոչ ամիսակից, այլ վանահայր 1488։ Սարգիս կը վախճանի 1515։
94. ՋԱՔԱՐԻԱ Բ. ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԵՑԻ, կը յաջորդէ 1515, Սարգիս Գ. Վրաստանցի ամիսակից 1515։ Զաքարիա կը վախճանի 1520։
95. ՍԱՐԳԻՍ Դ. ՎՐԱՍՏԱՆՑԻ, կը յաջորդէ 1520, կը վախճանի 1536։
96. ԳՐԻԳՈՐ ԺԱ. ԲԻՒԶԱՆԴԱՑԻ, կ'ընտրուի 1536, կը վախճանի 1545։

97. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Ե. ՍԱԼՄԱՍՏԵՑԻ, կ'ընտրուի 1545։ Միքայէլ Ա. Սեբաստացի ամիսակից 1545։ Բարսեղ Գ. Վաղարշապատեցի ամիսակից 1549։ Գրիգոր ԺԲ. Վաղարշապատեցի ամիսակից 1552, Արիստակես Դ. Վաղարշապատեցի ամիսակից 1555։ Սահմանոս կը վախճանի 1564։
98. ՄԻՔԱՅԷԼ Ա. ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ, կը յաջորդէ 1564. Ստեփանոս Զ. Ակնցիի ամիսակից 1567։ Միքայէլ կը վախճանի 1576։
99. ԳՐԻԳՈՐ ԺԲ. ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԵՑԻ, կը յաջորդէ 1576, Թադեոս Բ. ամիսակից 1571. Աւետիս Ա. ամիսակից 1575. Գաւիթ Գ. Վաղարշապատեցի ամիսակից 1579։ Գրիգոր կը վախճանի 1587։
100. ԴԱՒԻԹ Դ. ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԵՑԻ, կը յաջորդէ 1587. Միքիթարեան Ա. Գառնեցի ամիսակից 1593. Աւետիք Ա. Վաղարշապատեցի ամիսակից 1602. Գրիգոր ԺԴ. Սրապիոն ամիսակից 1603. Սահակ Գ. Գառնեցի ամիսակից 1624. Դաւիթ կը հրաժարի 1629.
101. ՄՈՎՍԷՍ Գ. ՏԱԹԵՒԱՑԻ, կ'ընտրուի 1629 յունուար 13, կը վախճանի 1632 մայիս 14։
102. ՓԻԼԻՊՊՈՍ Ա. ԱՂԲԱԿԵՑԻ, կ'ընտրուի 1633 յունուար 13, կը վախճանի 1655 մարտ 25։
103. ՅԱԿՈԲ Դ. ՋՈՒՂԱՑԵՑԻ, կ'ընտրուի 1655 ապրիլ 8։ Եղիազար Ա. Այնթապցի հակաթոռ 1663. Յակոբ կը վախճանի 1680 օգոստոս 1։ Ամիսը պարապ իբր երկու տարի։
104. ԵՂԻԱԶԱՐ Ա. ԱՅՆԹԱՊՑԻ, կ'ընտրուի 1681, Էջմիածին կը հանձնի 1682 օգոստոս 22, կը վախճանի 1691 օգոստոս 8։
105. ՆԱՀԱՊԵՏ Ա. ԵԴԵՍԱՑԻ, կ'ընտրուի 1691 օգոստոս 10, Ստեփանոս Ջուղայեցի հակաթոռ 1695, կը մերժուի 1696, Նահապետ կը վախճանի 1705 յունիս 13. ամիսը պարապ մէկ տարի։
106. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ Ա. ՋՈՒՂԱՑԵՑԻ, կ'ընտրուի 1706, կը վախճանի 1714 նոյեմբեր 22։
107. ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ Ա. ՀԱՄԱՍՏԵՑԻ, կ'ընտրուի 1715 մայիս 7, կը վախճանի 1725 հոկտեմբեր 10։
108. ԿԱՐԱՊԵՏ Բ. ՈՒՂՆԵՑԻ, կ'ընտրուի և կ'օծուի Կոստանդնուպոլիս 1726 փետրուար 27, Էջմիածին կը հանի 1728, կը վախճանի 1729 հոկտեմբեր 9։
109. ԱԲՐԱՀԱՄ Բ. ԽՕՇԱԲԵՑԻ, կ'ընտրուի 1730, կը վախճանի 1734 նոյեմբեր 11։

110. *ԱԲՐԱՀԱՄ Գ. ԿՐԵՏԱՑԻ*, *կ'ընտրուի* 1734 *նոյեմբեր* 25, *կը վախճանի* 1737 *ապրիլ* 18։

111. *ՂԱԶԱՐ Ա. ՋԱՀԿԵՑԻ*, *կ'ընտրուի* 1737, *կ'օծուի* 1738. *Յովհաննէս Ագուլեցի հակաթոռ* 1749. *Պետրոս Բ. Քիւրքուր աթոռակից* 1718, *կը դադարի* 1749։ *Ղազար կը վախճանի* 1751։

112. *ՄԻՆԱՍ Ա. ԱԿՆԵՑԻ*, *կ'ընտրուի* 1751 *սեպտեմբեր* 15. *կը վախճանի* 1753 *մայիս* 12։

113. *ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ Բ. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԵՑԻ*, *ազգանուն Քարագաճեան*, *կ'ընտրուի* 1753, *կ'օծուի* 1754 *մարտ* 6, *կը վախճանի* 1755։ *Սահակ Ե. Կեղեցի*, *մականուն Ահագին*, *կ'ընտրուի* 1755, *օծում չընդունելուն ցուցակի չանցնիր. կը վախճանի* 1760։

114. *ՅԱԿՈԲ Ե. ՇԱՄԱԽԵՑԻ*, *որ կը տեղակալէր*, *կ'ընտրուի* 1759 *նոյեմբեր* 24, *կը վախճանի* 1763։

115. *ՍԻՄԷՈՆ Ա. ԵՐԵՒԱՆԵՑԻ*, *կ'ընտրուի* 1763, *կը վախճանի* 1780 *յունիս* 26։

116. *ՂՈՒԿԱՍ Ա. ԿԱՐՆԵՑԻ*, *կ'ընտրուի* 1780 *օգոստոս* 2, *կը վախճանի* 1799 *դեկտեմբեր* 27։ *Յովսէփ Արղուբեան կ'ընտրուի* 1800, *կը վախճանի օծում չստացած* 1801։

117. *ԴԱՒԻԹ Ե. ԷՆԷԳԷԹՑԻ*, *ազգանուն Ղօրդանեան*, *կը յաջորդէ* 1081 *ապրիլ* 28, *կը մերժուի* 1804 *սեպտեմբեր*։

118. *ԴԱՆԻԷԼ Ա. ՍՈՒՐՄԱՌԵՑԻ*, *որ ընտրուած էր* 1801, *պաշտօնի կ'անցնի* 1804 *սեպտեմբեր* 21. *կը վախճանի* 1808 *օգոստոս* 21։

119. *ԵՓՐԵՄ Ա. ՋՈՐԱԴԵՂՑԻ*, *կ'ընտրուի* 1809 *դեկտեմբեր* 26, *կը հրաժարի* 1831 *մարտ* 6։

120. *ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ը. ԿԱՐԲԵՑԻ*, *կ'ընտրուի* 1831 *մարտ* 31, *կ'օծուի նոյեմբեր* 8, *կը վախճանի* 1842 *մարտ* 26։ *Նոր ընտրութիւնները սարի մը յապազելու սովորութիւնը կը սկսի*։

121. *ՆԵՐՍԷՍ Ե. ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻ*, *կ'ընտրուի* 1843 *մայիս* 18, *կ'օծուի* 1846 *յունիս* 9, *կը վախճանի* 1857 *փետրուար* 13։

122. *ՄԱՏԹԷՈՍ Ա. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԵՑԻ*, *ազգանուն Զուհաճեան*, *կ'ընտրուի* 1858 *Մայիս* 18, *կ'օծուի օգոստոս* 15, *կը վախճանի* 1865 *օգոստոս* 22։

123. *ԳԷՈՐԳ Դ. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԵՑԻ*, *ազգանուն Քերեստեճեան*, *կ'ընտրուի* 1866 *սեպտեմբեր* 17, *կ'օծուի* 1867 *մայիս* 21, *կը վախճանի* 1882 *դեկտեմբեր* 6։ *Ներսես Վարժապետեան*

կ'ընտրուի 1884 *մայիս* 9, *կը հրաժարի և կը վախճանի հոկտեմբեր* 26։

124. *ՄԱԿԱՐ Ա. ԹԵՂՈՒՏՑԻ*, *ազգանուն Տէր-Պետրոսեան*, *կ'ընտրուի* 1885 *ապրիլ* 21, *կ'օծուի նոյեմբեր* 10, *կը վախճանի* 1891 *ապրիլ* 16։

125. *ՄԿՐՏԻՉ Ա. ՎԱՆԵՑԻ*, *ազգանուն Խրիմեան*, *կ'ընտրուի* 1892 *մայիս* 5, *կ'օծուի* 1893 *սեպտեմբեր* 26, *կը վախճանի* 1907 *հոկտեմբեր* 29։

126. *ՄԱՏԹԷՈՍ Բ. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԵՑԻ*, *ազգանուն Իզմիրլեան*, *կ'ընտրուի* 1908 *նոյեմբեր* 1, *կ'օծուի* 1909 *սեպտեմբեր* 13, *կը վախճանի* 1910 *դեկտեմբեր* 11։

127. *ԳԷՈՐԳ Ե. ՏՓՂԻՍԵՑԻ*, *ազգանուն Սուրէնեան*, *կ'ընտրուի* 1911 *Դեկտեմբեր* 13, *պիտի օծուի* 1912 *յուլիս*...

Բ.

ԹԵՄԵՐՈՒ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

(Հատանական հաշուով)

Ա Թ Ո Ռ Ը Ս Ը Մ Ի Ա Ծ Ն Ի

1. *ԵՐԵՒԱՆ*, *կաթողիկոսական վիճակ. կը պարունակէ Երեւան նահանգը. Թաղեր* 225, *եկեղեցիներ* 340, *հայադաւաններ* 250,000։

2. *ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ*, *եպիսկոպոսական վիճակ*, *կը պարունակէ Նախիջեւան գաւառը. Թաղ.* 87, *եկ.* 116, *հայ.* 70,000։

3. *ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ*, *եպիսկոպոսական վիճակ*, *կը պարունակէ Ալեքսանդրապոլ գաւառը. Թաղ.* 147, *եկ.* 151, *հայ.* 200,000, *կաթոլիկեր* 6,000, *բողոքականներ* 500։

4. *ԿԱՐՍ*, *եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Կարս նահանգը*, *Թաղ* 91, *եկ.* 93, *հայ.* 65,000, *կաթ.* 1,000։

5. *ՏԱՓԵԻ*, *վանական թեմ*, *կը պարունակէ Տաթեւ գաւառը*, *Թաղ* 87, *եկ.* 100, *հայ.* 75,000։

6. *ՏՓՂԻՍ*, (Թիֆլիզ) *արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարու-*

նակէ Թիֆլիս և Բուլղարի նահանգները, թաղ. 133, եկղ. 177, հայ. 150,000, կաթ. 4,000, բազ. 1,000։

7. ԳՈՐԻ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Քուխայիս և Բաիռուտ նահանգները, թաղ. 31, եկղ. 33, հայ. 40,000, կաթ. 7,000։

8. ԱԽԼՑԽԱ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Ախալցխէ և Ախալքէլէք գաւառները, թաղ. 71, եկղ. 67, հայ. 90,000, կաթ. 10,000։

9. ԳԱՆՁԱԿ (Էլիզավէթպոլ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Էլիզավէթպոլ նահանգը, թաղ. 92, եկղ. 93, հայ. 100,000։

10. ՇՈՒՇԻ (Ղարաբաղ), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Շուշա նահանգը, թաղ. 169, եկղ. 167, հայ. 150,000։

11. ՆՈՒԽԻ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Նուխա գաւառը, թաղ. 52, եկղ. 53, հայ. 50,000։

12. ՇԱՄԱԽԻ, արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Դաղըստան նահանգը և Շամախի գաւառը, թաղ. 45, եկղ. 34, հայ. 60,000, կաթ. 2,000։

13. ԲԱԿՈՒ, տեսչական վիճակ. կը պարունակէ Բագու նահանգի հարաւ արեւելեան մասը, թաղ. 15, եկղ. 10, հայ. 30,000։

14. ԱԺՏԱՐԽԱՆ, արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ արեւելեան Ռուսաստան, Սիբերիա և Թուրքեստան երկիրները, թաղ. 45, եկղ. 31, հայ. 70,000։

15. ՂՐՂԼԱՐ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ հարաւ արեւելեան Ռուսաստանը, թաղ. 25, եկղ. 12, հայ. 60,000։

16. ԲԵՍՍԱՐԱԲԻԱ, արքեպիսկոպոսական վիճակ, կը պարունակէ հարաւ արեւմտեան Ռուսաստանը, թաղ. 19, եկղ. 13, հայ, 20,000։

17. ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ հարաւային Ռուսաստանը և Դոնի երկիրը, թաղ. 40, եկղ. 34, հայ. 60,000։

18. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ, տեսչական թեմ, կը պարունակէ հիւսիսային Ռուսաստանը, թաղ. 3, եկղ. 2, հայ. 4,000։

19. ՄՈՍԿՈՒԱ, տեսչական թեմ. կը պարունակէ միջին Ռուսաստանը, թաղ. 4, եկղ. 3, հայ. 4,000։

20. ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ (Սպահան), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ արեւելեան Պարսկաստանը, թաղ. 98, եկղ. 70, հայ. 30,000, կաթ. 1,000,

21. ԹԻՀՐԱՆ, տեսչական թեմ. կը պարունակէ պարսկական Իրաք նահանգը, թաղ. 17, եկղ. 15, հայ. 5,000։

22. ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ (Թաւրիզ), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Ատրպէճան պարսկական նահանգը, թաղ. 70, եկղ. 100, հայ. 40,000, կաթ. 400։

23. ՀԱՄԱՏԱՆ, տեսչական թեմ. կը պարունակէ Քիւրթիստան և Լուրիստան պարսկական նահանգները, թաղ 10, եկղ, 10, հայ. 5,000, բազ. 1,000։

24. ԿԱՀԿԱԹԱ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Հընդկաստան և Հնդկաչին երկիրները, թաղ 20, եկղ. 10, հայ. 6,000։

25. ԲԱՏԱԻԻԱ, տեսչական թեմ. կը պարունակէ Ջաւա կղզին, թաղ. 4, եկղ. 2, հայ. 4,000։

26. ՍՈՒՋԱՎԱ, տեսչական թեմ. կը պարունակէ Պուքովինա և Մաճառաստան երկիրները, թաղ. 10, եկղ. 5, հայ. 4,000, կաթ. 5,000։

27. ԵՒՐՈՊԱ, եպիսկոպոսական վիճակ, կը պարունակէ Անգղիա, Գաղղիա Բելգիա և Հոլանտիա երկիրները, թաղ. 20, եկղ. 4, հայ. 6000, կաթ. 15,000 Լեհաստանի, Աւստրիոյ և Իտալիոյ մէջ։

28. ԱՄԵՐԻԿԱ, եպիսկոպոսական վիճակ, կը պարունակէ Հիւսիսային Ամերիկայի երկիրները, թաղ. 50, եկղ. 5, հայ. 50,000, բազ. 5,000։

Ա Ֆ Ր Ի Կ Ի Ո Յ

29. ՍԻՍ (Թօզալի), կաթողիկոսական վիճակ. կը պարունակէ Բուդան սահմանը, թաղ. 10, եկղ. 7, հայ. 9,000, բազ. 500։

30. ԱՏԱՆԱ, արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Աւստրա, Մէքսին և Իլիէ սահմանները, թաղ. 16, եկղ. 12, հայ. 30,000, կաթ. 1,000, բազ. 200։

31. ՀԱՃՐՆ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Հաճրն քաղաքը, թաղ. 5, եկղ. 8, հայ. 20,000. կաթ. 1,000, բազ. 700,

32. ՓԱՑԱՍ (Պերեիբ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Պէրէքլիմատ սահմանը, թաղ. 25, եկղ. 11, հայ. 11,000։

33. ԲԵՐԻԱ (Հալէպ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Հալէպ, Իքէնտէրուն և Պէյլան գաղութները. թաղ. 17, եկղ. 8, հայ. 15,000, կաթ. 5,000, բազ. 2,000։

34. ԳԵՐՄԱՆԻԿԻԱ (Մարաւ), *արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Մարաշ, Ալպոստան և Բազարճըք քաղաքները, թաղ. 35, եկղ. 24, հայ. 30,000 կաթ. 4,000, բող. 3,500:*

35. ՈՒԼՆԻԱ (Զէյթուն), *եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Զէյթուն և Էնեէբուն քաղաքները, թաղ 18, եկղ. 14, հայ 20,000, կաթ. 500, բող. 500:*

36. ՖՈՆՈՒՉ, *վանական թեմ. կը պարունակէ Ֆոնուղ նահիէն, թաղ. 6, եկղ. 10, հայ. 7,000:*

37. ԱՃՆԹԱՊ, *եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Այնթապ և Քիլիս քաղաքները, թաղ. 4, եկղ. 6, հայ. 30,000, կաթ. 1,000, բող. 4,000:*

38. ԱՆՏԻՈՔ, (Անթաքիա), *եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Անթաքիա, Շուղուր և Սահիուն քաղաքները, թաղ. 16, եկղ. 9, հայ. 12,000, կաթ. 2,000, բող. 1,500:*

39. ՄԵԼԻՏԻՆԷ (Մալաթիա), *եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Մալաթիա սանճաքը, թաղ. 42, եկղ. 23, հայ. 20,000 կաթ. 2,000, բող. 1,000:*

40. ԵՕԶՂԱՏ (Եօզկաթ), *եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Եօզկաթ սանճաքը, թաղ. 46, եկղ. 43, հայ. 40,000, բող. 1,000:*

41. ԿԻՒՐԻՆ (Քիւրին), *եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Քիւրին և Ղանղալ քաղաքները, թաղ. 11, եկղ. 26, հայ. 17,000, կաթ. 500, բող. 1,000:*

42. ՏԵՓՐԻԿԷ (Տիվրիկ), *եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Տիվրիկի քաղաք, թաղ. 11, եկղ. 19, հայ. 11,000, բող. 300:*

43. ՏԱՐԱՆՏԻԱ (Տարեցի), *վանական թեմ, կը պարունակէ Տարէնտէ քաղաք, թաղ. 2, եկղ. 4, հայ. 7,000:*

Ա. ԹՈՌ Ա. ՂԹԱՄԱՐԱՑ

44. ԱՂԹԱՄԱՐ, *կաթողիկոսական վիճակ. կը պարունակէ Կաւաշ, Շատախ և Կարճկան քաղաքները, թաղ. 130, եկղ. 203, հայ. 70,000, բող. 500:*

45. ԽԻԶԱՆ, *եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Խիզան քաղաք, թաղ. 64. եկղ. 69, հայ. 25,000:*

Ա. ԹՈՌ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ

46. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ (Քուդս), *պատրիարքական վիճակ. կը պարունակէ Քուդս և Ձէպէլը-Լիպնան սանճաքները. թաղ. 3, եկղ. 10, հայ. 3,000, կաթ. 200:*

47. ԳՈՊՊԻ (Եաֆա), *տեսչական թեմ. կը պարունակէ Եաֆայի քաղաք, թաղ. 2. եկղ. 3, հայ. 1,000:*

48. ԴԱՄԱՍԿՈՍ (Շամ), *տեսչական թեմ. կը պարունակէ Սիւրիա վիլայէթը, թաղ. 1, եկղ. 1, հայ. 2,000:*

49. ՎԵՐԻՏՈՆ (Պէյրութ), *տեսչական թեմ. կը պարունակէ Պէյրութի վիլայէթը, թաղ. 4, եկղ. 4, հայ. 1,000, կաթ. 300:*

Ա. ԹՈՌ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ

50. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ (Ստամպօլ), *պատրիարքական վիճակ. կը պարունակէ Ստամպօլ վիլայէթը. թաղ. 38, եկղ. 43, հայ. 150,000, կաթ. 10,000, բող. 1,000:*

51. ՆԻԿՈՄԻԴԻԱ (Իզմիտ), *արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Իզմիտ սանճաքը և Բազարքէօյ քաղաք, թաղ. 34, եկղ. 40, հայ. 65,000, կաթ. 500, բող. 600:*

52. ԱՐՄԱԾ (Էրմիճ), *վանական թեմ. կը պարունակէ Էրմիչէ նահիէն, թաղ. 3, եկղ. 3, հայ. 5,000:*

53. ԱԴՐԻԱՆՈՒՊՈԼԻՍ (Էտիրնէ), *եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Լարիսէ, Քըրքքիլիսէ, Տէմոտիկ և Կումիլճինա սանճաքները, թաղ. 4, եկղ. 5, հայ. 8,000:*

54. ՌՈՏՈՍԹՈՑ (Թէֆթիւրտաղ), *եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ, Թէքիրտաղ, Կէլիպօլու, Զաթալճա և Բայազիտ սանճաքները, թաղ. 7, եկղ. 8, հայ. 25,000:*

55. ԹԵՍԱՂՈՆԻԿԷ (Սելանիկ), *տեսչական թեմ. կը պարունակէ Սելանիկ և Մանաստիր վիլայէթները. թաղ. 12, եկղ. 2, հայ. 2,000:*

56. ՊՐՈՒՍԱ (Պուրսա), *արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Պուրսա սանճաքը, թաղ. 7, եկղ. 8, հայ. 30,000, կաթ. 3,000, բող. 500:*

57. ՊԻԼԻՃԻԿ (Էրթօղրուլ), *եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Էրթօղրուլ սանճագը, թազ. 10, եկղ. 12, հայ. 17,000, կաթ. 1,000:*

58. ՊԱՆՈՐՄԻՈՆ (Պանտրմա), *եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Բարասի սանճաքը, թազ. 7, եկղ. 8, հայ. 15,000, կաթ. 500:*

59. ԿՈՒՏԻՆԱ (Բէօթահիա), *եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Բէօթահիա և Աֆիոն-Գարահիսար սանճաքները, թազ. 9, եկղ. 10, հայ. 18,000, կաթ, 1,000, բազ. 200:*

60. ԶՄԻՒՈՒՆԻԱ (Իզմիր), *արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Այտըն և Ձէզմիրի-Պարբսէֆիա վիլայէթները, թազ. 20, եկղ. 23, հայ. 25,000, կաթ. 2,000 բազ. 200:*

61. ՊԱՓՂԱԳՈՆԻԱ (Բասթամունի), *եպիսկոպոսական վիճակ, կը պարունակէ Բասթամունի վիլայէթը, թազ. 14, եկղ. 8, հայ. 14,000:*

62. ԴԱՂԱՏԻԱ (Էնգարէ), *արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Էնգարէ և Քըրչէհիր սանճաքները, թազ. 8, եկղ. 20, հայ. 16,000, կաթ. 7,000, բազ. 300.*

63. ԿԵՍԱՐԻԱ (Բայսէրի), *արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Բայսէրի սանճաքը, թազ. 31, եկղ. 30, հայ. 40,000, կաթ. 2,000, բազ. 2,000:*

64. ԻԿՈՆԻՈՆ (Քոնիա), *եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Քոնիա վիլայէթը, թազ. 14, եկղ. 16, հայ. 25,000:*

65. ՍԵԲԱՍՏԻԱ (Սըվազ), *արքեպիսկոպոսական վիճակ, կը պարունակէ Սըվազ սանճաքը՝ քանի մը քազանկրու բացառութեամբ, թազ. 74, եկղ. 56, հայ. 80,000, կաթ. 5,000, բազ. 1,000:*

66. ԵԻԴՈԿԻԱ (Թofաբ), *եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Թօքաթ սանճաքը, թազ. 16, եկղ. 19, հայ. 21,000, կաթ. 2,000, բազ. 500:*

67. ԱՄԱՍԻԱ, *եպիսկոպոսական վիճակ, կը պարունակէ Ամասիա սանճաքը, թազ. 19, եկղ. 20, հայ. 25,000, կաթ. 500, բազ. 3,000:*

68. ՆԻԿՈՊՈԼԻՍ (Շապին-Քարահիսար), *եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Քարահիսարը-Շարքի սանճաքը, թազ. 41, եկղ. 35, հայ. 25,000, բազ. 200:*

69. ԱԾՊՏԵՐ, *վանական վիճակ. կը պարունակէ Էզպէմիր և Թամզարա նահիէները, թազ. 4, եկղ. 6, հայ. 4,000, բազ. 50:*

70. ՍԱՄՍՈՆ (Ճանիկ), *եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Ճանիկ սանճաքը, թազ. 42, եկղ. 39 հայ. 20,000, կաթ. 500, բազ. 300:*

71. ՏՐԱՊԻԶՈՆ (Թրապուզան), *եպիսկոպոսական վիճակ, կը պարունակէ Թրապուզան, Կիւմիւչխանէ և Լազիսթան սանճաքները, թազ. 42, եկղ. 33, հայ. 30,000, կաթ, 2,000, բազ. 700:*

72. ԿԱՐԻՆ (Էրզրում), *արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Էրզրում, Խնուս, Թորթում, Իսպիր և Կիսկիմ քազանները, թազ. 90, եկղ. 89, հայ. 75,000, կաթ. 8,000, բազ. 2,000:*

73. ԵՐԶՆԿԱ (Էրզինճեան), *եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Էրզինճեան, Ռաֆֆահիլ և Թուզլչան քազանները, թազ. 37, եկղ. 44, հայ. 25,000 բազ. 500:*

74. ԲԱԲԵՐԴ (Պայպուրդ), *եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Պայպուրդ քազան, թազ. 30, եկղ. 31, հայ. 17,000:*

75. ԲԱՍԷՆ (Հասանճալէ), *եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Բասէնլէր քազան, թազ. 30, եկղ. 19, հայ. 10,000, կաթ. 500:*

76. ԴԵՐՋԱՆ (Թէրճան), *եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Թէրճան քազան, թազ. 38, եկղ. 33, հայ. 15,000:*

77. ԿԱՄԱԽ (Քեմախ), *վանական վիճակ. կը պարունակէ Քէմախ և Քուրուչայ քազանները, թազ. 19, եկղ. 21, հայ. 10,000, բազ. 200:*

78. ԽՈՐԶԵԱՆ (Քղի), *եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Քղի քազան, թազ. 56, եկղ. 51, հայ. 24,000, բազ. 1,000:*

79. ԲԱՅԱԶԻԱՆԴ (Պայազիս), *եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Պայազիտ սանճաքը, թազ. 50, եկղ. 32, հայ. 14,000, կաթ. 1,000, բազ. 200:*

80. ՎԱՆ, *արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Վան, Մանմուսիկ, Արճէշ, և Ալճավազ քազանները, թազ. 108, եկղ. 130, հայ. 100,000, կաթ. 500, բազ. 200:*

81. ԼԻՄ-ԿՏՈՒՅՔ, *վանական վիճակ. կը պարունակէ Թիմար Նահիէն, թազ. 28, եկղ. 32, հայ. 11,000:*

82. ԱՂԲԱԿ (Պաբաղ), *վանական վիճակ. կը պարունակէ Հէքքիարի սանճաքը, թազ. 20, եկղ. 23, հայ. 10,000:*

83. ԲԱՂԷՇ (Պիթլիս). *եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Պիթլիս, Ալճաթ և Մօսիքի քազանները, թազ. 80, եկղ.*

98, հայ. 50,000, կաթ. 500, բող. 1,000։

84. ՏԱՐՈՆ (Մուշ), արքեպիսկոպոսական վիճակ, կը պարունակէ Մուշ և կինճ սանճաքները, թաղ. 332, եկղ. 230. հայ. 90,000, կաթ. 3,000, բող. 1,000։

85. ՍՂԵՐԴ (Սէերթ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Սէերթի սանճաքը, թաղ. 50. եկղ. 34, հայ. 25,000, կաթ. 500։

86. ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ (Տիարպէքիր), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Տիարպէքիր և Մէրտին սանճաքները, թաղ. 42, եկղ. 50, հայ. 45,000, կաթ. 10,000, բող. 1,000։

87. ԲԱԼԱՀՈՎԻՏ (Բալու), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Բալու քաղաքը, թաղ. 41, եկղ. 40, հայ. 22,000, բող. 300։

88. ԱՐՂՆԻ (Էրկէնճ), վանական վիճակ. կը պարունակէ Էրկէնճ և Մաաէն քաղաքները, թաղ. 9, եկղ, 10, հայ. 6,000, կաթ. 500, բող. 200։

89. ՋՆԲՈՒՇ (Ջեռվիկ), վանական վիճակ. կը պարունակէ Ջերմիկ քաղաքը, թաղ. 3, եկղ. 4, հայ. 5,000, բող. 200։

90. ԽԱՐԲԵՐԴ (Խարբուբ), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Մամուրէթիւլազիզ, Խարբերդ, Կապան և Փիւթիւրկէ քաղաքները, թաղ. 72, եկղ. 75, հայ. 45,000. կաթ. 2,000, բող. 4,000։

91. ԱԿՆ (Էկին), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Էկին քաղաքը, թաղ. 7, եկղ. 12, հայ. 10,000, բող. 200։

92. ԱՐԱԲԿԵՐ (Ակապիր), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Արապկիր քաղաքը, թաղ. 16, եկղ. 20, հայ. 18,000, կաթ. 500, բող. 1,000։

93. ՋՄՇԿԱԾԱԳ (Ջիմիշկէզէք), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Ջիմիշկէզէք քաղաքը, թաղ. 31, եկղ. 22, հայ. 9,000։

94. ՋԱՐՍԱՆՃԱՔ (Խոզաբ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Տէրսիմի սանճաքը՝ մէկ քաղաքի բացառութեամբ, թաղ. 60, եկղ. 50, հայ. 18,000, բող. 500։

95. ԵԴԵՍԻԱ. (Ուրֆա), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Ուրֆա և Զօր սանճաքները. թաղ. 16, եկղ. 10, հայ. 24,000, կաթ. 1,000, բող. 800։

96. ԲԱԲԵԼՄՆ (Պապատս), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Պաղատաս, Պապրտ և Մուսուլ վիլայէթները, թաղ. 4, եկղ. 3, հայ. 5,000, կաթ. 1,000։

97. ԿԻՊՐՈՍ (Դըպրըզ), վանական թեմ. կը պարունակէ Կիպրոս կղզին, թաղ 2. եկղ. 3, հայ. 1,000։

98. ԵԳԻՊՏՈՍ (Մըսըր), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Եգիպտոսի փոխարքայութիւնը, թաղ. 10, եկղ. 5, հայ 14,000. կաթ. 1,500։

99. ՊՈՒԿԱՐԻԱ, արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Պուլկարիոյ թագաւորութիւնը, թաղ. 15, եկղ. 10, հայ. 20,000։

100. ՌՈՒՄԱՆԻԱ, արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Ռումանիոյ թագաւորութիւնը, թաղ. 17. եկղ. 15, հայ. 16,000։

101. ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ, տեսչական թեմ. կը պարունակէ Յունաստանի թագաւորութիւնը, թաղ. 4, եկղ. 1, հայ. 1,000։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԱԹՈՌ ԼՋՄԻԱԾՆԻ. վիճակք՝ կաթողիկոսական 1, արքեպիսկոպոսական 7, եպիսկոպոսական 12, վանական 1, տեսչական 7, թաղօրայք 1,679, եկեղեցիք 1,650, հայադաւանք 1,699,000, կաթողիկք 50,400, բողոքականք 7,500։

ԱԹՈՌ ԿԻԼԻԿԻՈՅ. վիճակք՝ կաթողիկոսական 1, արքեպիսկոպոսական 2, եպիսկոպոսական 10, վանական 2, թաղօրայք 267, եկեղեցիք 224, հայադաւանք 279,000, կաթոլիկք 17,000, բողոքականք 16,200։

ԱԹՈՌ ԱՂԹԱՄԱՐԱՑ վիճակք՝ կաթողիկոսական 1, եպիսկոպոսական 1, թաղօրայք 194, եկեղեցիք 272, հայադաւանք 95,000, բողոքականք 500։

ԱԹՈՌ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ վիճակք՝ պատրիարքական 1, տեսչական 3, թաղօրայք 10, եկեղեցիք 18, հայադաւանք 7,000, կաթոլիկք 500։

ԱԹՈՌ ԿՈՒՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՑ վիճակք՝ պատրիարքական 1, արքեպիսկոպոսական 14, եպիսկոպոսական 27, վանական 8, տեսչական 2, թաղօրայք 1,773, եկեղեցիք 1,641, հայադաւանք 1,389,000, կաթոլիկք 67,500, բողոքականք 24,850։

ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ վիճակք՝ կաթողիկոսական 3, պատրիարքական 2. արքեպիսկոպոսական 23, եպիսկոպոսական 50, վանական 11, տեսչական 12, թաղօրայք 3,914, եկեղեցիք 3,805, հայադաւանք 3,469,000, կաթոլիկք 136,400, բողոքականք 49,050։

ՅԱՆԿ ՆԻՒԹՈՑ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

		Երես
	Նախաբան Բ. տպագրութեան.	3
	Նախաբան Ա. տպագրութեան.	5
	Յառաջաբան Պ. Պարէյլի.	9
Ա.	Ինչ է մեր նպատակը.	17

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՔ

Բ.	Հայ եկեղեցւոյ ծագումը.	19
Գ.	Հայ եկեղեցւոյ նախնական ժամանակը.	21
Դ.	Հայաստանի ամբողջական դարձը.	24
Ե.	Նուիրապետութեան հաստատութիւնը.	27
Զ.	Զորորդ դարու եկեղեցին.	30
Է.	Հայ դպրութեանց սկզբնաւորութիւնը.	34
Ը.	Հինգերորդ դարու եկեղեցին.	37
Թ.	Քաղկեդոնի ժողովը.	41
Ժ.	Քաղկեդոնական խնդիրներ.	47
ԺԱ.	Խնդիրներու շարունակութիւնը.	51
ԺԲ.	Կաթողիկոսութեան տեղափոխութիւնները.	55
ԺԳ.	Կիլիկիոյ հայրապետանոցը.	60
ԺԴ.	Միաբանութեան փորձեր.	63
ԺԵ.	Միութենական ձգտումներ.	69
ԺԶ.	Էջմիածին վերադարձը.	75
ԺԷ.	Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութիւնը.	79

ԺԸ.	Զարթնումի դարը.	82
ԺԹ.	Ութեւտասներորդ դար.	86
Ի.	Ինեւտասներորդ դար.	90

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆՔ

ԻԱ.	Դաւանական սկզբունքներ.	97
ԻԲ.	Հայ եկեղեցւոյ դաւանութիւնը.	100
ԻԳ.	Հաւատոյ հանգանակը.	104
ԻԴ.	Ներողամտութեան հոգին.	109
ԻԵ.	Եկեղեցւոյ խորհուրդները.	112
ԻԶ.	Վարդապետութեան ճեղաբանութիւնը.	115

ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆՔ

ԻԷ.	Նուիրապետութեան կազմակերպութիւնը.	120
ԻԸ.	Հայ եկեղեցւոյ նուիրապետութիւնը.	125
ԻԹ.	Եկեղեցական պաշտօններ.	129

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆՔ

Լ.	Պերճ ու կուսակրօնութիւն.	133
ԼԱ.	Եկեղեցական հասոյթներ	137
ԼԲ.	Աշխարհականներու մասնակցութիւնը.	142
ԼԳ.	Եկեղեցւոյ աճումը.	146

ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

ԼԴ.	Կրօնական ձեռներ.	149
ԼԵ.	Կրօնական պաշտօնեաներ.	153
ԼԶ.	Կրօնական պարտաւորութիւններ.	158
ԼԷ.	Տոմարական դրութիւնը.	161
ԼԸ.	Տէրունական տօներ.	165
ԼԹ.	Սուրբերու յիշատակներ.	169

ԴՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԽԲ.	Ընդհանուր տեսութիւն.	175
ԽԱ.	Վերջին երեւոյթներ.	178

ՆԵՐԿԱՅ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

ԽԲ.	Արտաքին կեդրարանը.	182
ԽԳ.	Զանազան տարրեր.	184
ԽԴ.	Ազգային նկարագիրը.	187
ԽԵ.	Եկեղեցւոյ ազդեցութիւնը.	190

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Ա.	Կաթողիկոսներու ժամանակագրութիւնը.	195
Բ.	Թեմերու վիճակագրութիւնը.	205

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԹԻՒ Հ. ՆՈՐ. ՆԱԽԻՋԻՒԱՆ
ՀՈՒՄԼ — CBPA
Ա. Ա. ՄԱՆԱՍԵԱՆ
Ս. ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՓՈՂՈՑ

ՀԱՑ ԱՋԳՈՒԹԻՒՆ, արտատպեալ 1879 դեկտեմբեր 23. *Կոստանդնուպոլիս. տպ. Տիւսեանեան.* 1880. 16° *երես* 59.

ԿԱՐՕՏ ԵՄՔ, արտատպեալ 1880 փետրուար 10. *Կոստանդնուպոլիս տպ. Ճէրիտէի Թարիխ*, 1880. 8° *երկիջեան երես* 23.

ՀԱՑ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԻՒՆ, արտատպեալ 1880 փետրուար 24. *Կոստանդնուպոլիս տպ. Գալիբար.* 1880. 16° *երես* 66.

ՋԱՆԱԶԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԿՈՆԴԱԿ ՆՇԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՊԱՏԿԱԳՐՈՒԹԵԱՆ. *Կարսի*. 1885 *փետրուար* 23. *Կոստանդնուպոլիս* 1885. 4° *երկիջեան երես* 14.

ԱԹՈՌ ՀԱՑԱՍՏԱՆԵԱՑՑ. *Վաղարշապատ. տպ. Մ. Էջմիածնի*. 1886. 8° *երես* 94.

ԷՋՄԻԱԾԻՆ. Արարատ *հանդիսի մէջ չորս յօդուածներ*. *Վաղարշապատ. տպ. Մ. Էջմիածնի*, 1888. 8° *երես* 32.

ՀԱՑԱՍՏԱՆԵԱՑՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՀԱՒԱՏՔԸ. *Կոնդակ* 1889 *մայիս* 24. *Կոստանդնուպոլիս*, 1899. *ամծագ էջ* 12.

ԱՄԵՆԱՑՆ ՀԱՑՈՑ ՀԱՑՐԱՊԵՏՆԵՐԸ. *Լուսաւոր հանդիսի մէջ* 35 *յօդուածներ*. *Տիգրիս. տպ. Աղաւնեանց*. 1900-1911. 8° *երես իւր* 300.

ԾԻՍԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ. *Լիւղարձակ Օրագրքի մէջ* 4 *հատոր*. *Կոստանդնուպոլիս. տպ. Մասփէոլեան*. 1905-1908. 16° *երես* 257.

ԱՊԱՊԻ, *Օրհնեալ ընտանիքին Մխիթարի Տէր-Ներսէսեանի առաւելի տիպին Ազապիի մեռելոյց հիշատակին յուշարձան*. *Կոստանդնուպոլիս, տպագրութիւն Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան*. 1906. 8° *երես* 151.

ՀԱՇՈՒԵՑՈՒՑԱԿ ԵՒ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏԱՍՏԻՑ ՅԱՆԶՆԱԺՈՂՈՎՈՑ. 1897-1908. *Կոստանդնուպոլիս տպ. Տէր-Ներսէսեան*, 1908 4° *երկիջեան երես ԺԲ*+56.

ՎԵՐՋԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

L'ÉGLISE ARMÉNIENNE, son histoire, sa doctrine, son régime, sa discipline, sa liturgie, sa littérature, son présent. Paris, Ernest Leroux éditeur. 1910. 8° *երես* X + 192. *գին* 5 *ֆրանք*.

ՀԱՄԱՊԱՏՈՒՄ, Զորս առնտարևլնեռուն պարուևախրքիւևը շարադարեալ եւ նուևիրաձայնեալ եւ բազատրեալ պատմուած. Կոստանդնուպոլիս. Վ. եւ Հ. Տեր-Ներսեսեան հրատարակիչք. 1911. 8° երես ԺԶ+1104 եւ 35 պատկեր. կազմուած օրինակի գին 25 դրուշ.

ՀԱՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ, եւ իր պատմութիւնը, վարդապետութիւնը, վարչութիւնը, բարեկարգութիւնը, արարողութիւնը, գրականութիւնը, եւ ներկայ կացութիւնը. Կոստանդնուպոլիս, Վ. եւ Հ. Տեր-Ներսեսեան հրատարակիչք. 1911. 8° երես 271. գին 15 դրուշ.

THE CHURCH OF ARMENIA. her history, doctrine, rule, discipline, liturgy, literature, and existing condition, transleted by G. Marcar-Gregory V. D. with an introduction by bishop Welldon D. D. London. A. R. Mowbray editor. 1912. 8° երես XXXII+271 եւ պատկեր. կազմուած օրինակի գին 5 շիլին.

ՀԱՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ երկրորդ տպագրութիւն. Կոստանդնուպոլիս. Վ. եւ Հ. Տեր-Ներսեսեան հրատարակիչք. 1912. 8° երես 216. գին 10 դրուշ.

☛ *Աոս օրհն գիտի ամսի հրատարակուիլ*

ԱՂԳԱՊԱՏՈՒՄ. Հայ Ուղղափառ Եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբեն մինչեւ մեր օրերը, յարակից ազգային պարագաներով պատմուած. Հրատարակութիւնը պիտի ընդունակ պարբերական պրակներով, 4° երկիչեան, հտ 160, գին 5 դրուշ.

Վաճառելի գիրքերուն կեդրոնատեղիները

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ. — Վ. եւ Հ. Տեր-Ներսեսեան, բղբավաճառանոց, Պահճեհաքու փողոց.

ՏՓՂԻՍ. — Գալուստ Գալուստեան. Թուոեմբերգ գրավաճառանոց. Շթապենայա փողոց.

ՀԱՏՈՐԻՍ ԳԻՆԸ 10 ՂՐՇ.

(Փոստով 13 դրչ. Արտասահման 3 ֆր. կամ. 1 ռբլ.)

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0174145

8710